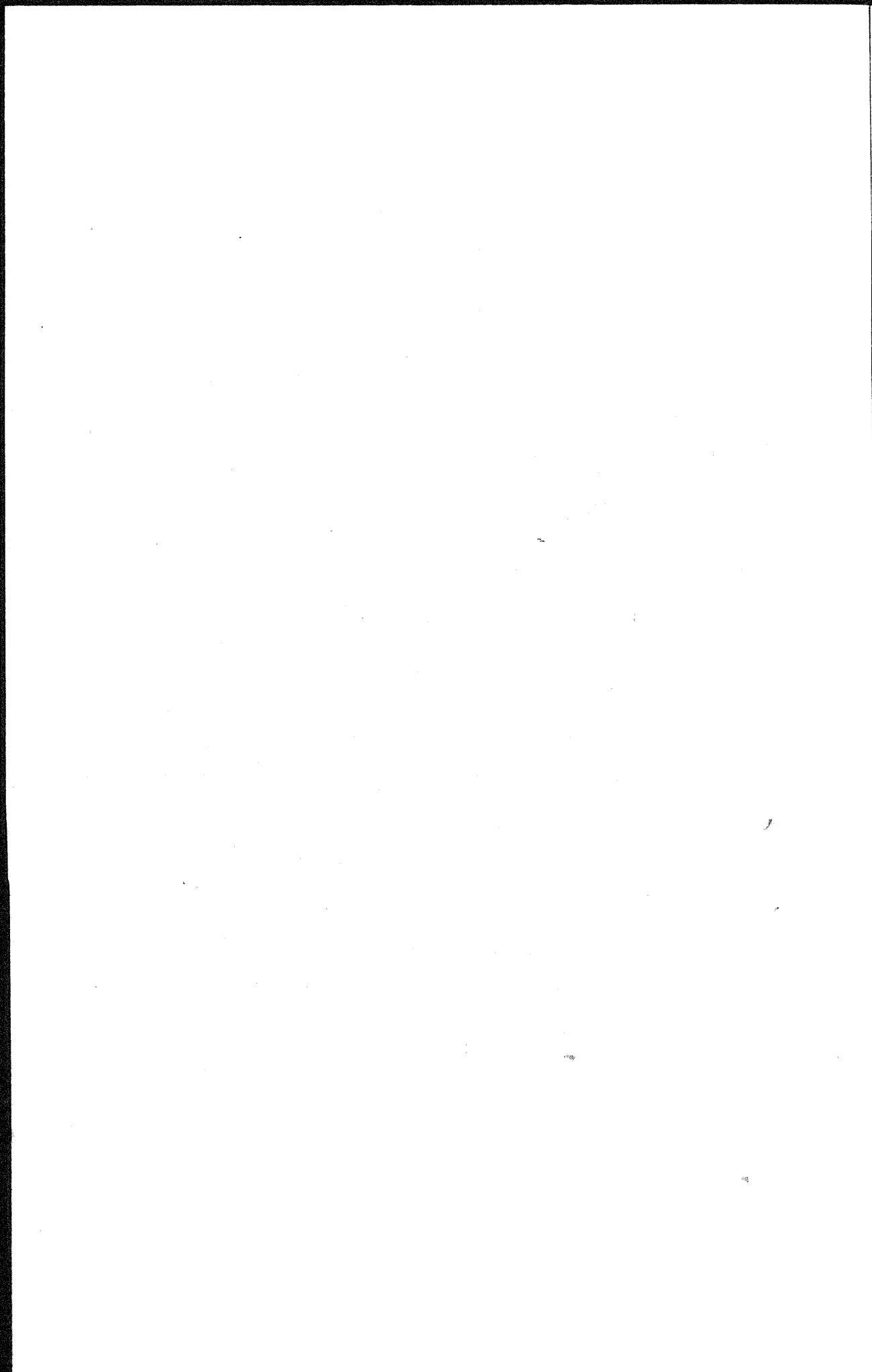

606

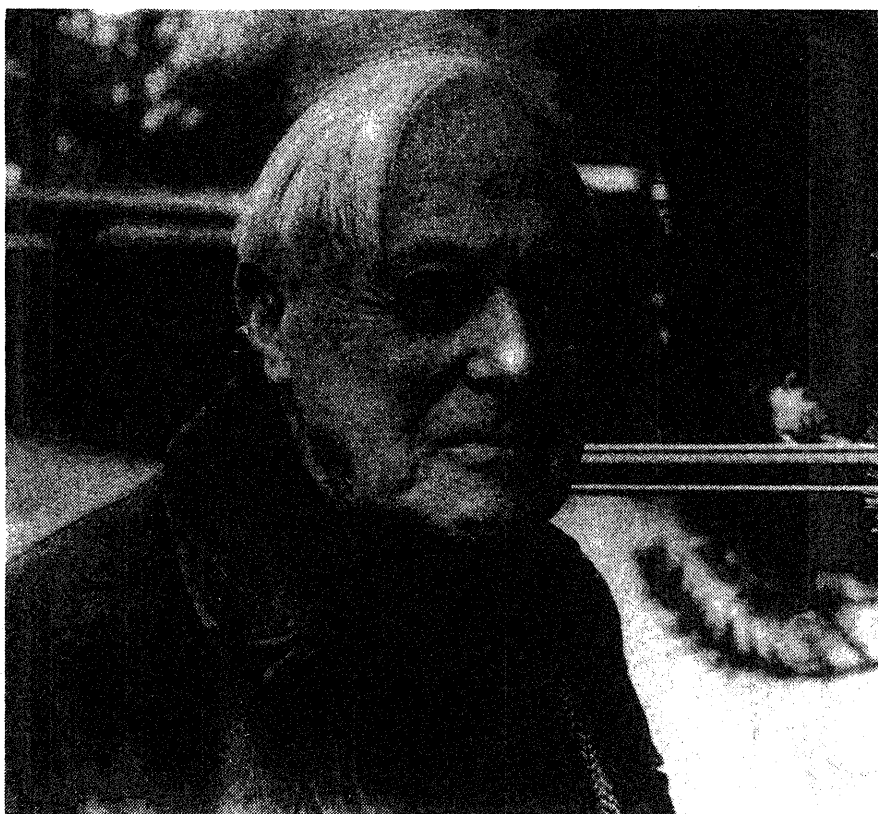
TOEKOMST
HET CHRISTELIJK LEVENSGEHEIM

Eugen Rosenstock-Huessy

DABAR/LUYTEN

**TOEKOMST
HET CHRISTELIJK LEVENSGEHEIM**

Eugen Rosenstock-Huussy

TOEKOMST
HET CHRISTELIJK
LEVENSGEHEIM

EUGEN
ROSENSTOCK-HUESSY

vertaling: Ko Vos

'De tijdsduur van de kerk strekt zich uit van het begin van de wereld tot haar einde, omdat de kerk ontsprong in haar gelovigen vanaf het begin en tot het eind zal voortduren.

Want we zijn er ten diepste van overtuigd dat er, van het begin van de wereld tot aan het einde der tijden, geen periode bestaat waarin er niet mensen gevonden worden die op Christus vertrouwen'.

*Hugo de Sancto Victore, overleden 1141.
(uit: Migne, Patrologia Latina, 176, 685).*

Copyright Nederlandse vertaling © 1993 – Stichting Rosenstock-Huessy Fonds, Wanneperveen.

'Toekomst – het christelijk levensgeheim' is de vertaling door Ko Vos van 'Des Christen Zukunft oder Wir überholen die Moderne', verschenen bij Chr. Kaiser Verlag, München, 1956. De oorspronkelijke uitgave verscheen onder de titel 'The Christian Future or The Modern Mind Outrun'. De rechten van deze oorspronkelijke uitgave berusten bij Hans R. Huessy, Jericho, Vermont/USA.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 6416 248 4

INHOUD

<i>Ten geleide</i> van de vertaalster	7
<i>De moderne geest achterhaald</i>	12
Ter introductie van de schrijver door J.H. Oldham	
<i>Onze bestemming richt mijn denken</i>	18
Voorwoord van de schrijver	
<i>Bij de Duitse uitgave</i> – Eugen Rosenstock-Huussy	20
Eerste deel – HET GROTE INTERIM	23
I – <i>Wat mij diskwalificeert</i>	24
Tweemaal òf – òf: 1. Functioneren of spreken? 2. Woorden of namen?	
II – <i>Interim-Amerika, 1890 tot 1940</i>	32
De voorstad – De fabriek – De ziel op de snelweg – Het nieuwe karakter van de zonde – Het loslaten van de christelijke tijdrekening – Het kind is geen vader van de man – Onze invasie door China – John Dewey – Char- les Darwin	
Tweede deel – 'DE TIJD IS ONTWRICHT'	80
III – <i>Toekomst scheppen</i>	81
Het heidendom overwonnen – Het vooruitlopen op de dood – De zin van de geschiedenis – Vooruitgang: christelijk of modern? – Natuurwetenschap en de chris- telijke tijdrekening – Het wegvallen van het geloof	
IV – <i>Het geloof in de levende God</i>	111
Nietzches drie goden – De volwassenen en de geloofs- belijdenis – De godheid van Christus – Laat ons de Mens maken	
V – <i>De heilseconomie</i>	131
De drie tijdperken – Geïnspireerde navolging – De wedergeboorte van de betekenis – Vleselijkheid contra vlesewording – Het christendom incognito – Dood en opstanding van het Woord	
Derde deel – HET LICHAAM VAN ONZE TIJDREKENING: ACHTERWAARTS; VOORWAARTS; NU	159
<i>Overgang</i>	160

VI – <i>Zegenrijke schuld of terugblik op de kerk</i>	163
Mechanisme of zwakheid? – Het vierzijdig gebeuren: Chalcedon, Frankfurt, Florence, Stockholm – Het eerste beeld: gebrek aan geloof – Het tweede beeld: gebrek aan liefde – Het derde beeld: de renaissance van de menselijke geest – Het vierde beeld: het weer toelaten van de economie – Kerkgeschiedenis	
VII – <i>Het binnendringen van het kruis</i>	195
Het kruis in werking – Boeddha – Laotse – Abraham – Jezus – De ‘sociale wetenschappen’ als ons ‘Oude Testament’	
VIII – <i>Het vredesritme van ons heden</i>	227
De vijand van de feestdag – De komende zondag – Economie op korte termijn – Strijders en denkers – Denken vanuit het uur – Het ritme van de nieuwe wereld (Amerika)	
<i>Nawoord van de vertaalster</i>	281
<i>Bibliografie</i>	284
<i>Colofon</i>	286

TEN GELEIDE

A. Bij de titel en inhoudsopgave van dit boek.

Het moeilijkste van het hele boek is de eenvoudige titel: 'Des Christen Zukunft', of in onze taal 'De toekomst van de christen.'

Het roept weerstand op. Het gaat toch niet alleen om de christen, het gaat toch om de toekomst van alle mensen? En zeker bij Eugen Rosenstock-Huessy gaat het om de toekomst van de mens, los van elke confessionele binding. Waarom zegt hij niet 'De toekomst van de mens'? Dat bedoelt hij toch? Ja, maar het staat er niet ...

Ook ik kwam hier niet uit totdat ik toegestuurd kreeg 'A soliloquy of the author' (een gesprek van de auteur met zichzelf), geschreven voor de Britse editie.

Hierbij moet men weten dat het boek (geschreven in 1945) in 1946 voor het eerst is gepubliceerd (New York, USA) onder de titel: 'The Christian Future Or The Modern Mind Outrun.' Deze uitgave bevat naast het voorwoord van de auteur, genoemd 'Our date with destiny', ook een voorwoord van J.H. Oldham (1874-1969, de zeer bereisde, Britse pionier van de oecumenische beweging) waarin hij de schrijver aan de lezers voorstelt.

Deze Amerikaanse uitgave van 1946 ligt ten grondslag aan de Duitse bewerking door Christoph von dem Bussche en Konrad Thomas die in 1955 verschenen is onder de titel 'Des Christen Zukunft' oder 'Wir überholen die Moderne' (Chr. Kaiser Verlag, München). Deze uitgave van 1955 is door Eugen Rosenstock-Huessy van een inleiding voorzien en er is in 1956 een 2e druk van verschenen.

Daarnaast bestaat er nog een Britse uitgave, in 1947 uitgekomen bij S.C.M. Press in Londen. Titel en inhoudsopgave zijn dezelfde als bij de Amerikaanse uitgave, maar Eugen Rosenstock-Huessy heeft speciaal voor deze uitgave het soliloquium geschreven dat Lise van der Molen mij toestuurde en waar ik hem zeer erkentelijk voor ben.

Dat Eugen Rosenstock-Huessy deze alleenspraak aan het papier heeft willen toevertrouwen heeft te maken met zijn ervaring dat de inhoudsopgave van het boek een werkelijk obstakel bleek te zijn, niet of nauwelijks werd gelezen, en de titel een ergernis was voor veel lezers en voor de boekhandel.

Rosenstock geeft toe dat het inhoudelijk gaat om een wetenschap van de tijden, maar hij kan het niet over zijn hart verkrijgen het onder die titel te publiceren omdat dan de tijdservaring waar het hem om gaat niet tot uitdrukking zou komen. In het soliloquium zegt hij, zich gevangen te weten tussen twee generaties, tussen goedwillende ouderen en ontnuchterde jongeren, of scherper, tussen ouderen die denken vanuit hun theorieën en jongeren die in de oorlog offers moesten brengen en ervaringen opdeden die op geen enkele wijze in het denken van de ouderen werden verdisconteerd . . .

Hoe breng je zulke generaties, die in verschillende tijden leven, tot een gezamenlijke tijdsbeleving? Wat hebben ze nog gemeenschappelijk waarop je ze aan kunt spreken? Dat is de achtergrond van het boek en de inhoudsopgave is het stevige en onmisbare geraamte van de 'wetenschap-van-de-tijden' die achter de titel schuil gaat. Het bestaat uit een voorwoord (Our date with destiny – gezien de kontekst het best te vertalen als: Onze bestemming richt mijn denken) en vervolgens uit drie delen.

Het eerste deel heet 'Het grote interim' vanuit het besef dat we meerdere tijden ervaren. Elke tijd geeft ons de mogelijkheid er iets nieuws in tot uitdrukking te brengen, maar we ervaren ook dat het nieuwe snel veroudert.

Het tweede deel honoreert het diep in ons levende verlangen dat er door al die verschillende tijden heen toch een gezamenlijke geschiedenis is, een geschiedenis die doorgaat, als onze eigen tijd afbreekt. Dit deel heet 'De tijd is ontwricht.' Het eerste deel rust op de tijdservaring die we kennen als onze Griekse erfenis (geest), het tweede op het eeuwigheidsaspect, zo kenmerkend voor onze Joodse erfenis (ziel). Beide zijn juist, maar doen geen recht aan de vooronderstelling van elkaars tijdsbeleving. Sta je aan de morgen van een nieuwe dag, dan is onze eerste tijdservaring die van een frisse nieuwe mogelijkheid: dat we scheppend deze dag door onze geest gestalte kunnen geven. Staan we aan de avond, dan is onze laatste ervaring dat onze ziel weet dat het eeuwige doorgaat, als onze eigen tijd afbreekt.

Ja, maar hoe komt er dan een nieuwe 'dag'? Toch niet 'vanzelf'? Hierover gaat het derde deel: De tijdservaring als belichaming. Het heet dan ook 'Het lichaam van onze tijdrekening.' Het is onze christelijke erfenis, begonnen met Jezus, die als eerste zich bewust werd van het geheim van de tijd. Het is de derde tijdservaring, niet van de morgen of de avond, maar van de middaghoogte: de beslissing. Onze eigen concrete beslissing, omdat we noch als geest, noch als ziel, maar alleen 'belichamend' onze plaats in Gods geschiedenis met de mens kunnen innemen: het woord moet steeds opnieuw vleesworden.

Eugen Rosenstock eindigt zijn soliloquium met te stellen dat ook dit boek zo'n belichaming is: weliswaar is het schrijven van een boek een armzalige belichaming vergeleken bij een fysiek martelaarschap, maar ook bij hem moest het lichaam meedoen, toen de concrete vraag vanuit de concrete nood der onverbonden tijden tot hem kwam en om beantwoording vroeg. Hij verzucht dat er mensen zijn die deze derde tijdservaring ontkennen. Zij menen dat je alleen kunt schrijven als zelfexpressie (Grieks) of ter verdediging van eeuwige beginselen (Joods of christelijk fundamentalistisch). Om de derde tijdservaring uit te drukken wilde hij niet de titel 'De wetenschap van de tijden' of 'het christelijke kruis', maar wilde hij recht op de man af schrijven over de toekomst die ontstaat als we het tot ons gesproken woord, net als Christus, zelf ook belichamen.

Dit wierp nieuw licht op de 'moeilijke' titel, die ik heb vertaald als TOEKOMST – het christelijk levensgeheim.

En wel om deze reden: als Rosenstock in 1945 al sterk heeft ervaren dat de generaties elkaar niet meer verstaan, dan heeft deze ervaring zich voor ons nog enorm uitgebreid. Nu alle volkeren zich mengen leven we in een veelheid van onverzoenlijke groepen en onverbonden tijden. In dit boek wijst Rosenstock erop dat in onze kruisvormige werkelijkheid (de vier armen van het kruis zijn de ruimtes en de tijden waarin we moeten leven), ons vier stichters gegeven zijn die ons kunnen oriënteren. Twee ervan komen uit de oosterse cultuur, Boeddha en Laotse, die elk een pool van de as der ruimtes hebben belichaamd (resp. het buiten en het binnen). En twee kennen we uit de westerse cultuur, die elk een pool van de as der tijden hebben belichaamd, Abraham en Jezus (resp. het verleden en de toekomst). Willen

wij als één mensheid op deze ene planeet leven, dan zullen ons deze vier levensgeheimen vertrouwd moeten zijn.

Het leek me goed dit onbekende soliloquium uit de vergetelheid te halen. Daarom is het aan het eind van het boek opgenomen in de oorspronkelijke, onvertaalde tekst.

B. Bij de Nederlandse vertaling.

Voor Nederlandse lezers blijkt het Duits vaak een belemmering te zijn Eugen Rosenstock-Huessy te verstaan. Zo kwam ik ertoe om ten behoeve van een van onze leeskringen dit boek te vertalen. Ik had de beschikking over de bovengenoemde uitgave van 1956, die ook op de kring werd gebruikt.

Deze Duitse uitgave is een bewerking van de Amerikaanse uitgave van 1946. Ze bevat aanzienlijk meer tekst, omdat de vertalers d.m.v. voorbeelden en uitleg deze afgestemd hebben op de Duitse situatie en op de Duitse lezer.

Niet overal bleek deze bewerking ook voor Nederlandse lezers een verduidelijking te zijn. Dit bracht me ertoe naast de Duitse uitgave ook de Engelse te raadplegen. Waar dat verhelderend was, heb ik de Engelse tekst gevolgd en de Duitse toevoegingen weggelaten of, waar mogelijk, aangepast.

Het is wellicht goed op een paar punten te wijzen die de lezer van dienst kunnen zijn bij het lezen (verstaan) van dit boek :

- Het boek is aan het eind van de tweede wereldoorlog, 1944/45, in Amerika geschreven. Op enkele plaatsen wordt daaraan in een voetnoot herinnerd, maar de lezer moet zich dit eigenlijk voortdurend bewust zijn.
- In het laatste hoofdstuk komen een paar woorden voor, die ook met deze oorlogssituatie te maken hebben. Ze zijn voor het verstaan van het boek onmisbaar maar geven moeilijkheden bij het vertalen. Het zijn de woorden : Feiertag (holiday) en Lagergeist (camping mind).

De Duitse taal kent het mooie woord Feiertag naast Festtag. Ons woordenboek kent ook nog 'vierdag', maar dat is zo ongebruikelijk, dat ik toch niet helemaal kon ontkomen aan ons woord feestdag. Bij ons is echter de 'feestdag' verwaterd tot een 'vrije' dag, zoals we ook in het woord 'holiday' alleen nog 'vakantie' horen en niet meer dat het oorspronkelijk een Holy Day (heilige dag) was! Van de lezer wordt gevraagd bij het

woord feestdag te denken aan een dag die je samen als gemeenschap (of als volk) viert en waarbij je de offers gedenkt, die nodig waren om de gemeenschap in stand te houden.

Dan het tweede woord: Lagergeist (camping mind).

Ook de Duitse vertalers hadden hier problemen. In de inhoudsopgave is het vertaald met 'Der Geist der Stunde'; in de tekst overwegend met 'Lagergeist', maar ook 'Pioniergeist' komt voor. Het gaat hierom: als de vraag naar onze toekomst in het geding is, dan is bij Eugen Rosenstock-Huussy de kloof tussen de generaties een centraal punt. Schrijvend in 1944/45 heeft hij voor ogen dat het denken van de oudere generatie die, gesteund door onderzoek en wetenschap, de beslissingen neemt, wel heel ver weg staat van de denk- en handelwijze van de jongeren aan het front. Dat deze denkwijzen verschillen behoort tot onze kruisvormige werkelijkheid, maar waar vindt de confrontatie aan elkaars denken en ervaring plaats? Waar worden de gebrachte offers gezamenlijk herdacht?

Daarom wordt in dit laatste hoofdstuk de kloof tussen de generaties toegespitst op de vraag: hoe kunnen de 'denkers' en de 'strijders' (soldaten) in een volk tot samenwerking komen, zodat het denken-van-de-thuiskomende-soldaat (de 'camping-mind') een plaats krijgt in het 'wetenschappelijk-verantwoorde' denken van de leidinggevende thuisblijvers?

Bij het vertalen van dit boek heb ik veel steun gehad aan Bas Leenman. Hij was bereid alle moeilijke passages inhoudelijk met me door te nemen. Voor deze unieke, onbetaalbare dienst wil ik hier graag mijn hartelijke dank uitspreken.

Ook Frans ten Kate zeg ik hartelijk dank voor zijn bereidheid het manuscript door te lezen met het oog op taalcorrecties.

Het vertalen van een boek als dit, heb ik als zeer verrijkend ervaren. Ik hoop dat deze vertaling het doel zal dienen dat me voor ogen stond: Eugen Rosenstock-Huussy hoorbaar maken in het vele dat hij ons, in onze chaotische tijd, te zeggen heeft.

Wanneperveen, december 1992

Ko Vos

DE MODERNE GEEST ACHTERHAALD

TER INTRODUCTIE VAN DE SCHRIJVER

DOOR J.H. OLDHAM

Professor Eugen Rosenstock-Huessy is een van de opmerkelijkste gestalten van onze tijd. Hij heeft veel boeken geschreven maar dit is het eerste van zijn geschriften dat in een populaire vorm als Engels boek verschijnt. Veel Engelse lezers zullen dankbaar zijn nu de gelegenheid te hebben met zijn denken kennis te kunnen maken.

Hij confronteert ons in hoge mate met een eenheid van tegenstellingen. De rijkdom van zijn geest omvat een volheid van leven die maar weinigen gegeven is. Als geleerde van een uitzonderlijke eruditie is zijn belangrijkste gevecht geweest het bestrijden van de schimmel in de intellectuele wereld en van de overheersing van de academische benaderingswijze van het leven.

Zijn geest is open en gevoelig voor alle stromingen in de hedendaagse wereld en toch vindt hij, in tegenstelling tot de meesten van zijn tijdgenoten, in het historische christelijk geloof de sleutel tot het verstaan van het geheel. Het onderwerp van zijn boek is de toekomst van de mensheid, maar hij heeft als titel gekozen 'Des Christen Zukunft' omdat alleen het christelijk geloof een werkelijke toekomst voor de mensheid scheppen kan.

Ik heb professor Eugen Rosenstock-Huessy voor het eerst ontmoet in 1932, kort voordat in Duitsland de nazi's zich meester maakten van de macht. Hij was toen op een bijeenkomst van theologen en andere denkers die ik voor een ontmoeting in Basel had uitgenodigd. Onze wegen hebben zich sindsdien niet meer gekruist, maar de vriendschap is gebleven en ik heb veel uit zijn werken geleerd, uit de gepubliceerde zowel als de niet gepubliceerde. Hij was in die tijd bezig werkkampen voor studenten en arbeiders te organiseren. Het was een raadsel hoe iemand die zo actief betrokken was bij praktische zaken nog tijd kon vinden voor zijn studeerkamer, maar ik ontdekte al spoedig dat hij over een verbazingwekkende hoeveelheid kennis beschikte. Hij had al diverse boeken geschreven, waaronder een

indrukwekkend werk over de geschiedenis van de Europese revoluties dat hij enkele jaren later opnieuw schreef en onder de titel 'Out of Revolution' in Amerika uitgaf. Hij zei mij eens dat een fout van ons Engelsen was dat we zo onverbeterlijk lui waren, en aan zijn maatstaven gemeten zijn wij het.

Eugen Rosenstock werd in 1888 geboren. Toen hij trouwde volgde hij het Zwitserse gebruik de naam van zijn vrouw met de zijne te verbinden, en zo werd het Rosenstock-Huessy. In 1912 werd hij op de jeugdige leeftijd van 24 jaar privatdocent in de rechtswetenschap aan de universiteit van Leipzig. In de eerste wereldoorlog vocht hij aan het Belgische, Russische en Franse front. Hij zag in deze oorlog de hele beschaving voor zijn ogen in elkaar storten, wat een diepe geestelijke ervaring van beslissende betekenis is geweest.

Na afloop van de oorlog werden hem bijna gelijktijdig drie functies aangeboden. Een telegram van de minister van Binnenlandse Zaken Breitscheid, die hem uitnodigde zijn staatssecretaris te worden om een nieuwe grondwet voor de republiek te ontwerpen. Dan kreeg hij een brief van Karl Muth, de uitgever van het uitnemende katholieke tijdschrift 'Hochland', met het verzoek mede-uitgever te worden. En dan nog een dringende uitnodiging van de juridische faculteit in Leipzig om naar zijn wetenschappelijke arbeid terug te keren met het uitzicht op een professoraat.

Natuurlijk waren daar voorwaarden aan verbonden waaraan voldaan zou moeten worden, ook al bleven die onuitgesproken: in het eerste geval zou hij marxist moeten worden, in het tweede toetreden tot de R.K.-kerk en in het derde geval zou hij zich moeten voegen naar het agnostische denken dat in academische kringen de overhand had. Elk van de drie uitnodigingen oefende een sterke aantrekkingskracht op hem uit. Hij was een hartstochtelijk patriot, hij had een sterke neiging tot hereniging met Rome en hij was een vurig geleerde. En toch schenen ze hem, in het licht van zijn oorlogservaringen, alle drie in te houden dat hij een deel van zijn wezen moest opgeven. Zich vastleggen op politiek, godsdienst of wetenschap als van elkaar gescheiden levensterreinen, zou voor hem een verraad aan het nieuw verworven inzicht hebben betekend. Bij elk van de drie aangeboden functies zou een deel van zijn wezen zeer bevredigd zijn geweest. Maar de ervaring van het ineensstorten van de

beschaving zoals hem dat in de oorlog overkomen was, omvatte ook die drie intellectuele zuilen van deze beschaving. De professoren leken hem net zo te kort te schieten als de vorsten, de dienaren van het woord net zo ingekapseld als hun leken, en de opstellers van politieke grondwetten en partijprogramma's net zo onwetend t.a.v. het oordeel Gods dat reeds over onze wereld gegaan was, als de blinde massa's.

Daarom wees hij alle drie uitnodigingen af en werd hij in een automobielfabriek redacteur van het werk-orgaan dat in de werkplaatsen uitkwam. In deze positie groeiden zijn inzichten over het arbeidersvraagstuk. Ook werkte hij op beslissende wijze mee aan de oprichting van de 'Akademie der Arbeit' aan de universiteit van Frankfurt en werd daarvan de eerste leider. Aan dit bewuste 'nee' zeggen tegen de goden van het marktplein: politiek, georganiseerde kerkelijkheid en de wetenschap, ontsprong zijn hartstochtelijke geloof in werkkampen als een weg om de eenheid van het leven weer tot stand te brengen.

Al voor de eerste wereldoorlog had hij zich gerealiseerd dat werken-met-de-handen een plaats zou moeten krijgen als vorm van dienst. In 1926 maakte het geloof en het enthousiasme van een groep studenten in Silezie, allen behorend bij de Duitse jeugdbeweging, het mogelijk de eerste werkkampen te organiseren waaraan arbeiders, boeren en studenten deelnamen. Deze beweging, mede door Eugen Rosenstock op de been geholpen, was de uitdrukking van een impuls om een hele streek met behulp van de jonge generatie weer tot saamhorigheid te brengen. Met Rosenstocks 'onontbeerlijke hulp en verziende blik', zo schrijft iemand die nauw met de beweging verbonden was^a, 'werd in Löwenberg, in de Bober-Katz-Bergen, een centrum gevestigd, waar boeren, industrie-arbeiders en studenten elkaar ontmoetten in de eerste lange rij van vrijwillige werkkampen; een 'universitas' in de woestijn voor de bloem van de Silezische jeugd uit alle rangen en standen. Dit creatieve experiment was een voorbeeld dat overal in Europa nagevolgd werd; want hier ontstond een nieuw en direct aanpakken van de tijdsproblemen door het samengaan van vrijheid en discipline en door het samenbrengen van jonge mensen op basis van ervaring en van de oefening van hart, hand en hoofd.'

In Duitsland ontstonden verschillende vormen van arbeidsdienst. Maar in 1932 leidde de dringende noodzaak iets te doen

aan de nood van de economische depressies tot een verandering in het karakter van de kampen en tot toezicht door de staat. De initiatieven van de studenten werden minder en de intellectuele en geestelijke aspecten van de beweging vervluchtigden. Het nazi-regime voltooide de omslag van vrijheid naar dwang.

In 1923 werd Rosenstock tot hoogleraar in Duitse rechtsgeschiedenis en sociologie benoemd aan de universiteit van Breslau, een positie die hij tot 1933 heeft bekleed; toen dwong zijn oppositie tegen de nazistische ideeën hem Duitsland te verlaten, waarna hij in de Verenigde Staten van Amerika een docentschap aan de Harvard University aannam. Sinds 1935 is hij professor aan het Dartmouth College.

In 1940 werd Rosenstock door president Roosevelt uitgenodigd hem behulpzaam te zijn bij het opleiden van de leidinggevende personen van het 'Civilian Conservation Corps'. Deze organisatie was vanwege haar betekenis bij het onderhoud van land en bossen en bij het aanleggen van nationale parken, een zeer geliefde beweging geworden. Degenen echter die in het Corps meewerkten waren voor het merendeel van de straat opgepikte, aan lager wal geraakte personen, wier moraal op een tamelijk laag niveau stond. Op aansporing van Rosenstock meldden enkele studenten zich als werkloos en voegden zich bij het Corps. Een van de resultaten van hun verslaggeving was dat president Roosevelt aan Rosenstock vroeg het 'Camp William James' in te richten als opleidingscentrum voor leiders van het C.C.C. Leidend beginsel hierbij was het inzicht dat in tijden van crisis de werklozen meer, en niet minder, behoefte hebben aan sociale saamhorigheid en aan een heldhaftig geloof om de moed niet te verliezen. Toen de oorlog uitbrak werden de actieve werkers opgeroepen voor militaire dienst en het werk van het Corps liep ten einde. Nu de oorlog voorbij is, bestaat er hoop een nieuw begin te kunnen maken.

Maar de geestelijke strijd die zich achter alle praktische activiteiten van Rosenstock afspeelde, mag niet vergeten worden. Zo schrijft hij in een brief: 'Ik vrees dat uit het enthousiasme voor werk, dienst en arbeid een leuze kan ontstaan waardoor het tot een bloedeloos idealisme wordt. De kampen zijn symptomen. God is groter dan alle werkkampen. De werkelijke strijd gaat tegen de eenzijdigheid van de academische wereld. Een prijs moet betaald worden en wel elke dag, voor het vasthouden aan

de geest waaruit werkkampen ontstaan en het denken vanuit de realiteit van het kruis.'

De publikatie van dit boek van Rosenstock-Huessy is bijzonder actueel omdat de schrijver een profetische boodschap heeft ten aanzien van twee beslissende vragen van onze tijd. Al voordat Martin Buber zijn boekje 'Ich und Du' schreef dat zo'n verstrekkende invloed op het theologische en wereldlijke denken gehad heeft, hadden Rosenstock-Huessy en zijn vriend Franz Rosenzweig geprotesteerd tegen het positivisme van de 19e eeuw en de beslissende betekenis van de menselijke ontmoeting beseft. Rosenstock begon deze gedachte te ontwikkelen in zijn 'Filosofie van het spreken'. De waarheid wordt niet geopenbaard door de eenzame bespiegelingen van de individuele denker maar door de onderlinge uitwisseling van geest met geest. De enkeling komt tot zijn eigen standpunt door zich op een diep niveau bloot te stellen aan de confrontatie met de inzichten van anderen. Zoals de schrijver in dit boek zegt: 'Alle echte taal roept hoorder en spreker opnieuw in het leven, een feit dat de propagandisten loochenen want zij denken dat men mensen kan boeien zonder zelf geboeid te zijn. Idealisme, materialisme, realisme raken hopeloos in verwarring door de plaats van de taal in de schepping van de mens. Ze haten die omdat de taal onze geest zelf tot een schepsel maakt.' Hieruit volgt dat de geschiedenis niet simpelweg voorwerp van beschouwing door de enkeling is, maar een strijd waarin we onlosmakelijk verstrikt zijn en waarin we handelen moeten. De denker is niet iemand die slechts de gedachten weerspiegelt van een universele geest; hij is veel meer een mens die in het proces ondergedompeld is. De geschiedenis is vol imperatieven. Wij stellen de vragen niet en zorgen ook niet voor de antwoorden. Ons worden de vragen gesteld 'door een macht die ver uitgaat boven onze vrije wil en door situaties die buiten onze keuze liggen'.^b God is in de geschiedenis aanwezig. En haar betekenis ligt in de strijd tussen God en mens.

Vervolgens is dit boek van Rosenstock-Huessy belangrijk vanwege zijn diepe inzicht in de onuitputtelijke betekenis van het christelijk geloof in dood en opstanding. De kruisiging, zo zegt de schrijver ons, is voor hem de bron van al zijn waarden, het grote beslissende punt van waaruit de processen vloeien die voor zijn innerlijk leven hoogste werkelijkheid zijn. Voor degenen die dit

geheim begrepen hebben is het duidelijk dat 'het mensenleven niet rechtlijnig of spiraalvormig moet zijn, maar kruisvormig'. De toekomst komt niet als een vanzelfsprekendheid. Ze moet elk ogenblik nieuw geschapen worden door het voortdurend sterven aan het verleden en het telkens weer stellen van een nieuw begin. 'De christen', zegt de schrijver in een passage waarin de enige hoop wordt aangegeven voor een wereld die klaarblijkelijk naar een catastrofe toe drijft, 'heeft het einde van de wereld, zijn wereld, achter zich; begin en einde hebben hun plaats gewisseld. De natuurlijke mens in mij begint heidens bij de geboorte en doorleeft de tijd voorwaarts in de richting van de dood. De christen in mij leeft in tegengestelde richting: – vanuit het einde van zijn leven naar een nieuw begin. In het overleven van de dood ziet hij de eerste scheppingsdag weer voor zich. Hij stijgt uit het graf van zijn oude 'zelf' onder de open hemel van een werkelijke toekomst.'

Hoewel hij in een volop levendige stijl schrijft, moet toegegeven worden dat de bedoelingen van Rosenstock-Huessy niet altijd gemakkelijk te vatten zijn. Zijn geest is te snel en te vruchtbaar voor de meesten van ons. Er zijn plaatsen waar hij datgene doet wat een criticus onlangs van Bernard Shaw zei: 'Hij doet wat mensen met een grote geest mogen doen: hij springt een paar treden in de bewijsvoering over en verwacht van de intelligente lezer dat hij met hem mee springt; en dat niet alleen, maar terwijl hij springt is hij geneigd om bij wijze van spreken in de lucht een salto te maken en niet daar weer neer te komen waar de intelligente lezer hem denkt te vinden, maar op een heel andere plaats.' Zij die zich niet laten afschrikken door deze nu en dan voorkomende moeilijkheden, zullen zich ruimschoots beloond vinden door de ontmoeting met een buitengewoon rijke en levendige geest, die voortdurend bliksemflitsen van doordringend inzicht uitzendt, en met een buitengewoon vitale en inspirerende persoonlijkheid die alles doorleeft wat hij denkt en wiens denken voortkomt uit zijn worsteling met het leven.

OUR DATE WITH DESTINY – DAS SCHICKSALS DATUM
MEINER GEDANKEN – ONZE BESTEMMING RICHT MIJN
DENKEN

VOORWOORD VAN DE SCHRIJVER

Het samenvoegen van het materiaal dat de golven van het leven in meer dan dertig jaar op mijn strand hebben aangespoeld is in hoge mate het werk van George Morgan. De schrijver van 'What Nietzsche means' heeft me herhaaldelijk uitgedaagd vanwege mijn hardnekkig religieus conservatisme: Als jij toegeeft dat Nietzsches Antichrist en de beide wereldoorlogen een nieuw tijdvak inluiden, waarom houd jij je dan van den domme en blijft nog christen?

Ik gaf hem al mijn uitlatingen ter inzage waarin ik geprobeerd had juist deze vraag te beantwoorden en dat al lang vóórdat hij die vraag stelde. Voor George Morgan onder dienst ging werkte hij een jaar lang aan het manuscript. Daarna gingen nog vier jaren voorbij en nu ligt het, mede dankzij de belangstelling van Reinhold Niebuhr, Douglas Horton en George Thomas, gedrukt voor ons. Bij het schrijven had ik twee groepen lezers voor ogen: Enerzijds de vrije strijders, mannen en vrouwen tussen 20 en 30 jaar, die worstelen met de geest zoals ze die in hun eigen tijdgeest tegenkomen. Ze ervaren hun eigen generatie als een 'besloten groep', met gevoelens, bezielingen en interesses die ze niet kunnen meedelen aan anderen en die voor hun voorgangers en voor hen die na hen komen onverstaanbaar zijn. Anderzijds de mensen die de Geest hebben ervaren als de grote bruggenbouwer van het ene tijdperk naar het andere omdat ze zelf geroepen werden tot deze hoogste dienst. De drie vrienden aan wie dit boek wordt opgedragen behoren tot deze groep.

Het opdragen van dit boek is onderdeel van de ambitieuze doelstelling. De lezer zal dat beter verstaan als ik eerst een paar woorden gezegd heb over de verdiensten van deze drie vrienden.

Karl Muth heeft de kwaliteit van de rooms-katholieke literatuur door zijn tijdschrift 'Hochland' enorm omhooggebracht. Opgericht in 1903, heeft dit maandblad geestelijkheid en leken in

Duitsland opgevoed tot een nieuw besef van kwaliteit inzake religieuze kunst en literatuur. Vanaf 1933 totdat het verboden werd in 1942 heeft het nooit, voor zover mij bekend, de nazi's genoemd. Het bleef op de heerbaan van de ziel, terwijl het toch vrijuit sprak over de sociale, politieke en historische vragen. Temidden van de waanzin gaf het blijk van de ware geest.

J.H. Oldham is in de Angelsaksische wereld overal bekend – ik hoef maar te wijzen op zijn werk voor de oecumenische beweging en op zijn tijdschrift 'Christian News-Letter' dat moedig de dubbele betekenis van 'News' tot uitdrukking brengt, namelijk dat vanuit het 'nieuws' van het evangelie ook nieuw licht valt op de gebeurtenissen van het dagelijkse leven.

Ambrose Vernon, USA, heeft tweemaal een College-afdeling voor biografie opgericht, in Carleton en in Dartmouth. Het leven van Christus, zo voelde hij, zou je de studenten kunnen laten ontmoeten in andere grote figuren uit de geschiedenis, als je de geestelijke kern van de biografie kon laten zien als een wetmatige ordening.

Deze vrienden hebben de vormen van de Geest voor hun eigen kerk en tijd opnieuw vertaald. Ze hebben mijn geloof versterkt. In hen kon ik de levenwekkende kracht van de Geest der kerk herkennen.

Dit boek echter, waarin ik aan het begin hun namen mag vermelden, is een soort excuus voor het feit dat ik op een andere manier dezelfde eeuwige problemen benader. Want het probeert de moeilijkheden van een nieuw tijdperk en een nieuwe generatie present te stellen: een generatie namelijk die haar geloof daardoor betuigde dat ze soldaat werd in de oorlog. Het kruis van mijn leven en van het leven van de jongeren is hetzelfde geweest: de scheidsmuren afbreken tussen de traditie van de Heilige Geest, en het werken van de tijdgeest in de moed en het geloof van eenvoudige soldaten. De soldaat in het leger gelooft in een of andere geest. Welke relatie bestaat hier tot het geloof in de Heilige Geest van de christelijke traditie? Totdat we deze relatie weer ontdekken kan nòch het evangelie in waarheid aan de soldaten gepredikt worden nòch kunnen de soldaten zich verstaanbaar maken tegenover de christelijke verkondigers van de Geest aller tijden; en oorlogen zullen vrij spel hebben.

De geesten moeten zich verenigen, de ene Heilige Geest en de

vele van elke afzonderlijke tijd. De drie vrienden hebben de ene Heilige Geest in nieuwe vormen vertaald. O, mijn vrienden, zouden jullie mij geloof kunnen schenken als ik jullie binnenleid in het eenvoudige geloof van de volgende generatie en jullie vraag in de daden van haar geloof toch ook DE Geest te horen spreken?

Advent 1945

Four Wells, Norwich, Vermont

BIJ DE DUITSE UITGAVE

Twee van de vrienden, Ambrose Vernon en Karl Muth, zijn niet meer bij ons. De derde, Dr. Oldham, heeft met toewijding de Britse uitgave van een inleiding voorzien, die hij nu ook aan de Duitse vertaling ten goede laat komen. Mijn vrienden Christoph von dem Bussche en Konrad Thomas hebben de vertaling op zich genomen. Ik heb niet gearzeld toevoegingen aan te brengen en daardoor het boek te behandelen als een boek uit 1955, maar mijn inzichten heb ik nergens gewijzigd.

Zo gaat het op veel plaatsen om een boek dat in plaats van de Amerikaanse uitgave zou moeten gelden; anderzijds kan de lezer in de Duitse landen zelf controleren of een in 1945 – op het ogenblik ‘nul’ van de Duitse naam – geschreven boek zo helder en duidelijk boven het nationalisme van de overwinende mogendheden uitklinkt, als het thema verlangt.

‘Het is toch zonneklaar dat het gevaarlijk is zelfs de waarheid over God uit te spreken’, schreef de oude Meinhard von Bamberg voor nagenoeg precies 900 jaar. Omdat ik dat net zo ervaar, wordt de Duitse vertaling mij afgedwongen en heb ik geen oordeel over haar kansen. Daaraan ontbrak het mij ook al bij het Amerikaanse boek: op aandrang van anderen heb ik daar geprobeerd aan te tonen wat de ondergrond was waardoor mijn strijd aan de Harvard University of in de arbeidsdienst onvermijdelijk was. Het blootleggen van de wortels waaruit onvermijdelijk het leven in zijn vele takken – familie, volk, kerk, onderwijs, staat, onderzoek – zich ontplooit, is geen zaak waartoe een werkzaam mens door eigen neiging gedreven wordt. Het vanzelfsprekende wordt slechts ter wille van anderen bewust gemaakt.

Maar vanuit deze wortels heb ik op 25 juli 1914 mijn studenten, voordat we allen ten strijde trokken, toegeroepen: 'We zullen alleen op de juiste manier vechten zolang we geloven dat er nog iets hogers bestaat dan de staat.' En uit deze wortels wordt ook het geloof gevoed dat wij bij machte zijn, dat wat zich modern noemt achter ons te laten. Modern? Modern is elke dag anders. In 1952 werd het voorlaatste modernisme, het existentialisme van Sartre, door overmoedige studenten in Faubourg St. Germain plechtig begraven. Maar dit modernisme was nog niet eens 'verschenen' toen ik mijn boek schreef.

We moeten voorbij aan hen die alleen modern willen zijn. Zeker, sommige filosofie-professoren kun je niet inhalen omdat ze zich niet bewegen. Mijn Engelse uitgave hield een polemiek in tegen Karl Löwith. Maar nu heeft Martin Buber heel aardig over hem geschreven: 'Hij kan niet laten, als er een deur open wil springen die zorgvuldig te vergrendelen.' Laat dit genoeg zijn. En moge alle licht geconcentreerd vallen op ons grote thema, de mysterieuze wedloop tussen tijdgeest en Heilige Geest.

Moge de bewogen lezer hier zelf verder denken. Want we kunnen ons niet genoeg verbazen over onze twee oorlogsgeneraties. Wat ik misschien zichtbaar kan maken is de rijkdom van dit raadsel. Dit boek wil aanduiden hoe oneindig veel nieuwe landen en velden zich vol beloften aftekenen zodra we de achterhaalde strijd tussen 'Akademik en Scholastik',^c d.w.z. tussen ruimte-idealisten en tijd-idealisten, loslaten en na het einde van hun werelden, ons door de toekomst laten dragen.

Wegen, die vanuit deze komende, – zowel in dit boek als in alle gelovige tijden verwachtte – toekomst in onze nood binnen voeren, vindt de lezer uitgestippeld in enkele geschriften die tussen 1945 en nu verschenen zijn^d. Maar dit boek is a.h.w. het rozebotteltje, de onopvallende, maar gedegen kernleer. Ik heb hier alleen maar nieuw willen zeggen wat alle gelovige-zielen al 1950 jaar tot vruchtbare mensen gemaakt heeft.

Daarom is 'Des Christen Zukunft' slechts het minimum aan rechtgelovigheid dat we als leken vandaag nodig hebben om christen te kunnen zijn. Natuurlijk leert een blik in de theologische literatuur mij, dat ondanks Friedrich Nietzsche, Johannes Weisz en Albert Schweitzer de eschatologie, het werken vanuit de toekomst, vandaag in hoge mate een specialiteit is van de

sekten die de Geest 'claimen', de Mormonen, de Jehova's Getuigen en hun talloze verwanten in de grote menigte van sekten. Ik heb groot respect voor het eschatologisch verlangen dat in deze bewegingen zich roert, precies zoals ik probeer te ademen vanuit de liturgie van de oude kerk. Als ik dan ook gedwongen zou zijn te kiezen tussen Bultmann en Karl Barth enerzijds en de genoemde sekten anderzijds dan moest ik de Jehova's Getuigen of de Heiligen der Laatste Dagen kiezen. Het Leger des Heils is christelijker dan de theologie sinds Overbecks 'Christlichkeit'.

Maar zo diep zijn we misschien toch nog niet gezonken. De 'ondergang van de wereld' hoort nog wel tot het rechte geloof en 'het leven in de nieuwe aeon' ook. Maar is het mijn taak met dit boek tot een tijd te spreken die godsdienst met theologie en christendom met religie verwisselt? Ik heb deze Duitse uitgave telkens weer vertraagd. Toen zond een vriend mij uit de Badense 'Handreichung für Pfarrer' een opwekkend woord. Daar zegt Oberkirchenrat Heidland: 'Men schrikt van de veelheid van gedachten die uit andere werelden van denken en leven schijnen te komen en die de lezer van zijn theologische zetting beroven.' Hiermee spreekt hij mij vrij; want geloof zonder theologische zetting is altijd het enige geloof dat toekomst heeft. Alle theologie is voorbij. Als dat een Oberkirchenrat verstaat en drukt, in een kerkblad drukt, kan misschien ons geloof toch nog gezuiverd worden van onze theologie? Laten we het daarop aan laten komen, namelijk op de toekomst.

19 februari 1955

Four Wells, Norwich, Vermont

Eugen Rosenstock-Huessy

EERSTE DEEL

HET GROTE INTERIM

*'De doorsnee beschaafde
kerkganger heeft, zo kan men
zeggen, geen vermoeden van
de diepere roerselen der
menselijke natuur.'*

*23 juli 1903, William James
(R.B. Perry, The Thoughts
and Character of William
James II, 317)*

Eerste hoofdstuk
WAT MIJ DISKWALIFICEERT

- Tweemaal òf – òf: 1. Functioneren of spreken?
2. Woorden of namen?

1. *Functioneren of spreken?*

Enige tijd geleden kwam een Amerikaan met grote dromen weer thuis van een reis over zee – hij wilde in zijn land nu eindelijk eens een goed theater opbouwen. De eerste dag dat hij weer in New York was ging hij 's avonds in de binnenstad eten. Aan het tafeltje naast hem zat een jong stel en onwillekeurig was hij getuige van hun conversatie. Zij probeerde enthousiast het een en ander te vertellen, waarop de jonge man die er heus aardig en goedverzorgd uitzag, niets anders antwoordde dan een kort 'wel verd . . .'. Dat ging de hele avond zo door. We moeten toegeven dat dit ruwe 'wel verd . . .' niet zonder klankverandering bleef, maar het was wel de enige bijdrage van de jonge man voor zover het om gearticuleerd spreken ging. De man die het had gadeslagen ging naar huis en begroef al zijn dromen van een nieuwe toekomst voor het toneel. Hij zei: 'Als iemand die liefheeft niet méér weet te zeggen, dan zijn het toneel – dat op de rijkdom van de taal gebaseerd is – en het publiek te ver uit elkaar gegroeid.'

In dit verhaal komt het dilemma van onze tijd tot uitdrukking. Dit dilemma is sinds 1905 het thema van mijn leven.

We staan voor een taalarme toekomst. In de nieuwe samenleving zal geen welsprekendheid van Daniel Webster of Philipps Brooks, noch van Paulus of Shakespeare door de massa worden gehoord. De golflengte waarop de mensen vandaag horen of spreken is omgeschakeld op 'infra-eloquentie', op een achteloze stijl als 'mij gelijk' of 'je kunt me wat'. Als dat de toekomst is, heeft het christendom geen toekomst. Want de stroom van levende taal is het kenmerk van levende christenen. Die stroom stelt Pinksteren present met het geschenk aan tongen of heeft opgehouden te stromen.

De toekomst van onze economische ordening en de toekomst

van de christenen zijn met elkaar in conflict gekomen. Dit conflict schijnt van meet af beslist te zijn ten gunste van de economische ordening. Want het machtige spreken van de kerk zowel als van de staat, van de bijbel zowel als van de grondwet, verliest in het dagelijkse proces van reclame, verzakelijking en mechanisering zijn kracht. De mensen worden onverschillig tegenover een stortvloed van woorden.

Deze onverschilligheid is erger dan alle aanvallen tegen kerk of staat. De vervolging helpt de kerk, en een aanvaller kan een natie redden. Maar dit is een gevaar dat van binnenuit komt.

Het merkwaardige in mijn leven is dat ik altijd sinds 1905, met alles wat ik gedaan en geschreven heb aan de oplosbaarheid van dit conflict heb geloofd. Voor mij zijn de jaren 1905-45, deze jongste periode van de mensheidsgeschiedenis, van grote eenvoud en verhevenheid. Een machtige hand hief de delen van het geslacht Mens omhoog en zet ze nu weer neer onder een nieuwe horizon van het leven, de planetarische horizon van een kleine aarde.

Wij zien deze horizon zo vaag als de oostelijke hemel een uur voor zonsopgang, maar toch bepaalt hij reeds ons aller leven en leefwijze ongeacht onze natie of godsdienstige gezindte. We moeten toegeven dat ongeveer twaalf generaties gelukkig geleefd hebben binnen 'kerk' of 'staat' (het woord 'staat' zelf is niet ouder dan 1500) en hun oriëntering van deze beide lichtbronnen hebben ontvangen; dat is niet langer waar.

Wij zijn werkloos, verarmd, slachtoffers van inflatie, omgebracht, worden heen en weer geschoven in grote en kleine naties, in vrije en orthodoxe kerken, vanwege een nieuw 'binnen'. Tegen dit nieuwe 'binnen' kunnen de miljoenen zich nauwelijks beschermen, noch in hun natie, noch in hun kerk. Planetaire economische samenwerking is dit nieuwe 'binnen'. Noch de New Deal, noch de GOP¹, noch Hitler noch Stalin kunnen de welvaart garandéren, omdat de aardbol niet door één staatsman geregeerd wordt. De 'Grosze Gesellschaft' (planetaire samenleving), deze sprakeloze reus van de toekomst, spreekt geen Engels (en ook geen Russisch). En het is deze 'Grosze Gesellschaft' die op ieder van ons die zijn brood moet verdienen, aanspraak maakt als haar materiaal, haar offer, haar baten en lasten, uitgedrukt in kapitaal en arbeid.

De beide wereldoorlogen waren de vorm van wereld-revolutie

waarin deze nieuwe toekomst in ieders leven binnen kwam. De nationalistische en communistische ideologieën met hun revolutie-dromen vonden hun meerdere en zijn slechts het schuim van de werkelijke omwenteling. Deze werd tot stand gebracht door de oorlogen en maakte de planetaire samenleving definitief. Zij is de erfgename van kerk en staat.

Zoals ik reeds opmerkte, het merkwaardige in mijn leven is dat ik altijd heb geloofd in deze machtige hand die de nieuwe reus in het leven heeft geroepen en ons onder de nieuwe horizon heeft gesteld. Ik heb de oorlogen altijd voor beslissender gehouden dan de partij-leuzen. Toch was ik volstrekt niet zo onder de indruk van de 'Grosze Gesellschaft' alsof dat dan ook de 'goede' samenleving zou zijn. Ik heb me geconcentreerd op het onvermijdelijke conflict tussen deze dochter 'Gesellschaft' en moeder 'kerk', tussen de ploeterende en de sprekende mens, tussen het dagelijks brood en Pinksteren. Ik heb de algemene werkverdeling in het nieuwe universum aanvaard. Maar ik was ervan overtuigd dat er op geen enkel punt enige wijding bestond.

De meeste mensen hadden hun hoop en vrees anders ingesteld dan ik. Sommigen wilden graag vasthouden aan de goede oude samenleving, anderen waren van mening dat de nieuwe grote samenleving ook vanzelf de goede zou zijn. En in deze strijd der meningen wilde geen der partijen toegeven dat de gebeurtenissen verder gingen zonder rekening te houden met morele oordelen. Veertig jaar lang werden de revolutionaire gebeurtenissen door de pers voorgesteld als een sensationeel gebeuren van dat toevallige moment, van dat uur of die dag, b.v. Ondergang van de 'Lusitania'; Panay-incident; Brüning treedt af; Zwarte Vrijdag enz.^{1a} Duizenden voorvallen werden de een na de ander op ons geheugen gegraveerd. Langzamerhand echter maakte deze waterval van onsamenhangende feiten op onze geest niet meer indruk dan inderdaad een waterval. De tijd-atomen vlogen zo snel en zo talrijk om onze oren dat we een gemeenschappelijke naam voor deze warboel moesten vinden. De afzonderlijke gebeurtenissen hielden op nog enige zin te hebben als ze nog langer als op zichzelf staand werden beschouwd. Wat waren wij voor mensen dat wij deze vloed van vernieling en verwarring ontke-tend hadden?

De jonge man in het restaurant gebruikte de stompzinnige uitdrukking 'wel verd . . .'. Hoewel toepasselijk kon ze niemand

bevredigen die reeds bij deze huisbaas woonde. Hij zou moeten proberen diens huis weer te verlaten.

2. *Woorden of namen?*

Maar een hel die zo goed functioneert als de wereldoorlogen zal ons niet laten ontsnappen tenzij we nieuwe woorden zouden vinden, nieuwe namen vol geloof, nog niet gehoorde tonen van hoop waarmee we elkaar zouden kunnen aanspreken. Een Pinkstergeest is een regelrechte politieke noodzaak geworden, want we zullen elkaar meer te zeggen moeten hebben dan 'de strijd om het bestaan'. De 'strijd om het bestaan' is een leuze die in zijn naaktheid de honderden miljoenen mensen die er in betrokken zijn, geen gemeenschappelijke richting kan geven. Overleven betekent voor ons alles samen iets heel anders dan voor de enkeling. Als we hopen *samen* te overleven moeten we de weg waarlangs dat gebeuren moet, heel duidelijk onderscheiden van de paniek waarbij we proberen te overleven door onze naaste te wurgen. Met groeiende overtuiging moeten we ons voor zo'n onderscheid uitspreken. Het wordt beslissend dat we boven de clichés uit komen, want het nieuwe land van een gemeenschappelijk overleven op grote schaal, kan alleen op de vleugels van nieuwe namen worden bereikt. Anderzijds moeten die nieuwe namen in een kader worden uitgesproken waardoor zij die spreken, als vrij en betrouwbaar worden herkend en niet als partijgangers.

Het is niet voldoende een nieuw 'garnituur van woorden' te vinden, maar we zullen elkaar zo overtuigend aan moeten kunnen spreken dat het begrip 'garnituur van woorden' volstrekt onwaardig is bij deze nieuwe verplichtende taal. En toch wil de leidende pedagoog van dit land en van de westerse wereld ons deze raad geven²: 'We moeten een nieuw garnituur van woorden vinden om ons zedelijk ideaal uit te drukken'.

Niemand schijnt het afschuwelijke van deze tirade op te merken. En velen zullen mij voor gek verklaren omdat ik vind dat de wereld ten gronde gaat als deze uitspraak niet aan de kaak gesteld wordt. Dewey's zin verlangt van ons dat we in actie komen, maar legt tegelijkertijd, door de manier waarop hij wordt uitgesproken, ons handelen lam. Deze vicieuze cirkel is ons dilemma, omdat we op een manier beleerd worden waarbij

onze kans op succes van te voren wordt getorpedeerd. In de geciteerde zin worden we behandeld als schoolmeesters die hun kinderen op de een of andere manier moeten vertellen wat 'het zedelijke ideaal' inhoudt. Maar in het werkelijke leven treffen we geen schoolmeesters of kinderen aan, maar mensen die bidden dat ze ondanks alle teleurstellingen zelf mogen blijven geloven. Ik zal iemands poging ons geloof nieuw onder woorden te brengen nooit vertrouwen als ik hoor dat hij zijn formulering beschouwt als alleen maar 'een manier van uitdrukken'. Ik luister niet naar 'woordgarnituren'. Die zijn als serviesgoed of ander dood materiaal. Daar kun je geen soldaten mee mobiliseren. De mens komt niet tot handelen tenzij hij wordt opgeroepen in een naam die meer inhoudt dan alleen woorden. Ik handel in de naam van de Enige en Werkelijke of ik zal mijzelf en de praatjesmaker verachten en helemaal niet tot handelen overgaan. Met Dewey's uitspraak zitten we in de kern van onze crisis. Hij doet of er niets aan de hand is, maar geeft tegelijk toe dat we het aardig benauwd beginnen te krijgen. Dat is de zichzelf tegensprekende houding van alle brave lieden in deze merkwaardige halve eeuw waarin we met onze eigen traditie hebben gebroken. De 'modern denkende mensen' hebben de spot gedreven met alle heilige namen, en ze behandeld alsof het uitgekiende woorden of generalisaties waren. Maar nu er oorlogen en revoluties gekomen zijn die de vrede verstoord hebben die in naam van God gesloten was, nu beginnen diezelfde brave lieden te beven. Ze nodigen ons uit voor de 'Vier Vrijheden' te marcheren en de oude liederen, profetieën en namen, die vrede, hoop en geduld tot stand kunnen brengen, weer in ere te herstellen. Maar de toon van hun uitnodiging is hol en onpersoonlijk, net zo abstract als hun wetenschappen. De relatie van de moderne mens tot het woord is bankroet. John Dewey³ spreekt over zijn en onze taal op een manier zoals je over een keukeninrichting spreekt, of over andere voorwerpen die je in elk warenhuis kopen kunt.

Het ergste is dat ze iedereen uitlachen die probeert te ontsnappen aan de manier waarop zij alle belangrijke namen doen bevriezen.

Hier ligt de kern van onze chaos: John Dewey haalt het uithollen van woorden en het scheppen van verplichtende namen door elkaar. Zoals alle idealisten laat hij zich bij de behartiging

van de taal leiden door de commerciële gezichtspunten van het maatschappelijk verkeer. Het is waar dat in de wereld van geven en nemen de woorden bliken muntjes zijn. In de handel gebruikt de samenleving de woorden zoals ze zijn. En zoals we ons dagelijks brood eten, zo worden ook de woorden geconsumeerd in de vorm van prijscatalogussen, reclame en propaganda. Bij dit taalgebruik is een ondernemer slim wanneer hij komt tot een Washington-sigaar of een Lincoln-wagen. Hij gebruikt reeds bestaande namen en bouwt op de populariteit ervan de markt voor zijn produkt op.

Maar hoe zijn Washington en Lincoln dan aan hun reputatie gekomen? Hoe konden zij tot woorden worden voor dagelijks gebruik? Zeker niet daardoor dat ze de taal als een catalogus gebruikten, maar doordat ze indruk op de mensen maakten door de eenheid van hun woorden en daden. We voelden dat ze in woord en daad dienden onder dezelfde naam. Namen zijn zo heilig omdat ze van de eenheid of de tweespalt van woord en daad in een mensenleven getuigen. Daarom zijn namen onbetaalbaar; woorden hebben hun prijs. Woorden kunnen een begrensde betekenis hebben, namen moeten een onbegrensd appèl inhouden. Namen moeten ons tot handelen kunnen brengen op een manier die tot dan toe door niemand voor mogelijk werd gehouden; woorden drukken de dingen uit die je tegen een bepaalde, in getallen vastgelegde prijs kunt kopen.

Op dit punt kunnen we vooruit lopen op de verdediging van de 'modern' denkende mensen of de pragmatici: Hebben we geen gelijk? Zijn niet alle heilige namen (zoals zij zo graag zeggen) 'willekeurig'? Elke Amerikaanse student voelt zich, voor zover ik zie, achter het prikkeldraad van dit argument veilig: beide, woorden en namen, lijken hem 'willekeurig'. Ze hebben 'vergangen' met 'willekeurig' verwisseld. Het is waar dat alle heilige namen een beperkte levensduur hebben. Ook een mens is niet onsterfelijk en toch heeft hij tijdens zijn leven bepaalde onvervreembare rechten. Zo is het ook met de namen. De namen die onze harten inspireren zijn niet op alle tijden van dezelfde urgentie. Alle namen rijzen en dalen (zie het ongebruikelijke getuigenis van een Jezuitenpater over de naam Gods zelf op blz. 147 voetnoot 66). Wij hebben de namen niet willekeurig uitgevonden en de namen moeten zich boven de doden verheffen. Van dit laatste weet het spraakgebruik van de moderne mens niets. Wij

kunnen niet naakt rond lopen zonder verplichtende en inspirerende namen. Om deze reden moeten we de strijd aanbinden tegen hen die doen of er niets aan de hand is: tegen het spreken van een 'garnituur van woorden', waar het gaat om de kracht die soldaten tot marcheren brengt en tegen de term 'willekeurig' waar het gaat om de noodzaak de noden van ons hart tot uitdrukking te brengen of de wetten van ons land.

Misschien dat op dit punt het nut van mijn leven te vinden is. Ik ben ongeschikt voor de politiek van alledag die beslist over de verkiezingen of over een nieuwe volkenbond.

Een periode van oorlogen, van wereldoorlogen, werd al voor 1910 voorgezegd en ik geloofde daar toen al in. William James schreef in 1910 dat er een moreel tegenwicht tegen de oorlog nodig was ('The Moral Equivalent of War'), en ik ben al sinds 1911 begonnen naar deze vooronderstelling te handelen⁴. En daarom, zo vrees ik, heb ik te vroeg geloofd en te lang geweten. Geen staatsman of man van de daad zal succes hebben tenzij hij een 'first-class' man is van de laatste minuut.

Hoe het ook zij: het conflict tussen mechanisering en schepping, tussen de 'Grosze Gesellschaft' en de toekomst van de christenheid is het thema van mijn leven. En dit dilemma van mijn leven schijnt vandaag ieders dilemma te worden. Natuurlijk zou ik mij het leven graag wat verlichten door het tot een wegwijzer voor ieders dilemma te maken.

De opzet van dit boek volgt uit de taakstelling.

Het kader van ons dagelijks leven in voorstad en fabriek wordt onderzocht en daar zullen we de molenstenen vinden die al onze belangrijke namen onophoudelijk stuk malen. Onze omgeving, zoals wij die gemaakt hebben en zoals die óns elke dag maakt, laat ons nooit met de volmacht spreken waardoor nieuwe namen aangeroepen en nieuwe gemeenschappen gesticht worden.

Wij zullen zien dat deze omgeving voor doeleinden als produktie en vorming uitstekend is, maar onvruchtbaar voor reproductie en schepping.

Tegen deze achtergrond (hfdst. 2) moeten we de eigenschappen bespreken die nodig zijn om toekomstige gemeenschappen te stichten. Het scheppen van toekomst is een uiterst kostbare en moeilijke aangelegenheid. Het kàn wel, maar het gaat niet vanzelf. De zover voortgeschreden vooruitgang is altijd een vooruit-

gang geweest onder de regie van het christendom; en vooral de vooruitgang in de natuurwetenschappen is een vrucht van het christendom. Want het christendom is de belichaming van een unieke waarheid door alle tijden: dat de dood aan de geboorte vooraf gaat, dat geboorte een vrucht van de dood is en dat de ziel precies die kracht betekent die door het gehoorzamen aan een nieuwe naam een einde omzet in een nieuw begin. Zonder de ziel blijft de tijd uit zijn voegen. We vervolgen ons betoog in het tweede deel. Dit geloof in dood en opstanding is de voorwaarde voor de vooruitgang in de wetenschappen. Het is klaarblijkelijk moeilijk voor de moderne mens in te stemmen met de formuleringen van de geloofsbelijdenis zoals we die tot nu toe kennen. Het is echter onmogelijk het geloof zelf te laten vallen (hfdst. 3, 4 en 5). Er zijn nu eenmaal eeuwige voorwaarden waaraan voldaan moet worden wil het leven onder de mensen doorgang vinden. Het derde deel (hfdst. 6, 7 en 8) geeft een inschatting van onze eigen tijd m.b.t. deze eeuwige voorwaarden. Het lichaam van onze tijd omvat ons verleden, onze toekomst en ons heden. Het vermolmde hout van ons verleden moet er uitgesneden worden. Zo toont het 6de hoofdstuk ons de kruis-ervaringen van de kerk die we in het oog moeten houden hoewel haar tekortkomingen ons hinderen. Het 7de hoofdstuk confronteert ons met de onontbonden toekomst; het verre oosten wordt erbij betrokken en daardoor worden we werkelijk kritisch t.a.v. de verdere mogelijkheden van ons geloof: Kan het kruis de verre wereld doordringen en insluiten? Want, als dat niet het geval zou zijn, dan zou ook de eeuwige waarheid onuitvoerbaar moeten blijven. Het antwoord luidt in beide gevallen: Kerk en Mens bevinden zich in een kruis-situatie en kunnen zich daardoor vernieuwen; ook is het kruis veel werkelijker dan de theologen en filosofen toegeven willen.

In het laatste hoofdstuk (8) keren we naar huis terug. We weten nu waarom het leven in fabriek, voorstad, in het leger of in de collegezalen onvolledig is. We hebben de christelijke waarheid omgesmolten. En we weten dat de toekomst van het christendom beslist wordt door de moed waarmee wij de omgesmolten waarheid durven toe te passen.

Tweede hoofdstuk
INTERIM – AMERIKA, 1890 TOT 1940

De voorstad – De fabriek – De ziel op de snelweg – Het nieuwe karakter van de zonde – Het loslaten van de christelijke tijdrekening – Het kind is geen vader van de man – Onze invasie door China – John Dewey – Charles Darwin

De voorstad

Van jaar tot jaar breiden de voorsteden zich uit en absorberen het ene dorp na het andere dat vroeger in alle opzichten een echte gemeenschap vormde. Ik heb het in mijn eigen dorp in Vermont meegemaakt. De voorstad is voor het moderne leven zo typerend geworden, dat we die gerust karakteristiek mogen noemen voor ons vrije-tijds leven.

Het leven in de Amerikaanse voorstad is onwerkelijk omdat het pijn en conflicten vermijdt. Een dorp of stad wordt door allerlei soort mensen bewoond. Een voorstad of een buitenwijk heel vaak door een bepaalde inkomensgroep, een bepaald ras, of door mensen met een zelfde culturele achtergrond. Hun economisch leven, hun strijd om het bestaan, voltrekt zich heel ergens anders. Ze nodigen wel eens zakenvrienden uit in het weekend, maar nooit de baas die hen ontslagen heeft of de secretaresse die ze op haar nummer gezet hebben. Het voorstad-huwelijk is een soort geestelijke inteelt, er is weinig plaats voor avontuur als de jongens en meisjes elkaar al vanaf de schoolbanken kennen. Geen Romeo en geen Julia worden in de voorstad geboren omdat daar ook geen Montagues en Capulets hun heroïsche strijd uitvechten en geen Miranda wordt er na de storm op een eiland het hof gemaakt; de moeiten van de liefde zijn er verloren gegaan. Kinderen worden ook niet in de voorstad geboren, maar in de kliniek. Hoe zou een man ooit werkelijk met heldenmoed een noodsituatie, hetzij in oorlog, hetzij in vrede, tegemoet kunnen treden, als hij nooit gebeeft heeft bij het zien van de overweldigende pijn die intreedt als de vrouw haar strijd tegen de dood voert? De barensweeën van de vrouw brengen haar bij de pool die tegengesteld is aan haar bruidssituatie. En van de geweldige revolutie die zich in de ziel voltrekt

als in bloed en pijn de vrucht der liefde ter wereld komt, worden de moderne echtgenoten door de medische wereld buitengesloten. Maar waar anders kunnen we ons de wet der schepping bewust worden? Deze echtgenoten trouwen, zo zegt men, voor hun genoegen en om samen plezier te hebben; misschien gaan ze 's zondags ook nog wel naar de kerk omdat de Jansens en de Pietersens ook gaan. Maar als hen dan van de kansel de kruisdood gepredikt wordt als universeel teken van 's levens grondwet, verstaan ze daar niets van omdat ze de daarmee corresponderende doodsstrijd van hun vrouwen nooit hebben meegeemaakt.

Op dezelfde manier worden de zieken geïsoleerd en wordt de dood zo goed mogelijk verbloemd. Zelfs het woord 'dood' is bijna taboe; de mensen raken in verlegenheid als dit thema ter sprake komt. De film 'Peter de Grote' toont een stervensscène waarin de tsarina hartstochtelijk schreit bij de stervende tsaar. Het publiek in onze buitenwijk-bioscoop lachte om deze scène. Ik vroeg later aan mijn studenten die er bij waren, waarom ze gelachen hadden. Na een dag nadenken zei de ernstigste van hen: 'We lachten omdat we wel zeker wisten dat wij nooit zó wanhopig zouden huilen.' Maar hoe kan men de wonderbaarlijke eenheid van geest en lichaam, van geest en incarnatie beseffen, als men er niet *één* keer getuige van was hoe een geliefde persoon de laatste adem uitblies?

Het leven in de voorstad is dienovereenkomstig terughoudend, tolerant en steriel. Er bestaat een speciale uitdrukking voor de lauwwarme atmosfeer; er heerst een mentaliteit. Mentaliteit is dat wat er van de ziel overblijft als je de pijnlijke kruis-ervaringen, die in krachtiger en vitaler menselijke relaties hun vrucht dragen, er uit weg laat. De mentaliteit weet niets van 'Himmelhoch-jauchzen und Zum-Tode-betrübt-sein', van schreeuwen en vloeken, van weklagen en steunen, van juichen en dansen, van huilen en zingen.

Zo hoeft het ons niet te verwonderen dat onderwijzen en prediken in de voorstad tot verbalisme wordt. De mentaliteit ontmant het woord. Hoe kunnen we ernstig over God of King Lear spreken in een omgeving die kunstmatig geconserveerd en gesteriliseerd wordt? De vrouw van een predikant in een 'betere' voorstad merkte eens naïef op dat haar man eigenlijk een belangrijk sociaal hervormer was, maar sinds hij in zijn huidige, rijke gemeente gekomen was geen gelegenheid meer had

zijn radicale ideeën te uiten.

Nu bestaat er tegelijkertijd een paradox voor de mens in de voorstad. Hij leeft te midden van (te) veel vrede, maar kent geen innerlijke vrede. Hij vormt een waar slagveld voor honderden organisaties en pressiegroepen. Hij wordt verscheurd door onvermijdelijke innerlijke tweespalt die de voorstad niet weg kan nemen, hoogstens kan onderdrukken.

Het kruis der werkelijkheid is het onuitwisbare conflictpatroon dat verweven ligt in de structuur van alle leven; een samenleving die het onbetamelijk vindt aan de strijd van onze zielen deel te nemen, legt een last op de enkeling waarvoor hij veel te zwak is. Slechts samen kunnen we de verschillende fronten van het leven adequaat bezetten, zijn we bestand tegen de spanning van de beslissingen die we moeten nemen, en kunnen we het risico dragen van de foute keuzes die we onvermijdelijk zullen maken. Neuroses en zenuwcrisisen komen veelvuldig voor in de voorstad omdat er de gemeenschap ontbreekt die wij nodig hebben voor onze diepere noden en hartstochten.

De vloek van de moderne mens is derhalve dat hij steeds meer vrijblijvend wil zijn uit angst ergens te sterk in betrokken te geraken. Hij houdt zich aan de veilige kant, wil met een minimum volstaan en zal nooit in één richting wat ondernemen zonder een zijdelings blik in de andere richtingen. De voorzichtigheid van de voorstad heeft een daarbij passende filosofie ontwikkeld die vandaag alle populaire psychologie en sociologie doordringt, n.l. de psychologie van de aanpassing, van de gulden middenweg. Deze stellingname betekent: geen werkelijke bezieling, geen echte toewijding, geen werkelijke strijd en geen werkelijke liefde. Ze nodigt ons uit tot een toekomst waarin alle energieën die ons eigen bestaan mogelijk gemaakt hebben, afgekoeld zijn. De woorden en instituten waaraan wij ons leven danken zijn door maximale inspanningen tot stand gebracht. De filosofie van het minimum-leven zou nooit een kunstwerk, een lied, een ontdekking, een vrije grondwet mogelijk maken. De toekomst tot wiens pleitbezorger ze zich maakt zou uit louter voorzichtigheid geen kinderen meer geboren zien worden, uit angst voor pijn geen verdriet meer voelen en uit angst ouderwets te zijn op trouw geen prijs meer stellen. De mens is op weg naar volledige secularisatie.

Zijn wij ertoe veroordeeld de vlammen des levens te doven alleen omdat ze gevaarlijk zijn? Is beschroomdheid werkelijk het laatste menselijke woord? Een echt mens streeft met zijn hele hart naar de belichaming van zijn ziel op deze aarde. Zijn probleem is hoe hij de grootste inspanning, de volle stuwkracht van zijn hart, op elk front kan leveren en vervolgens hoe hij de juiste daad, de goddelijke waarden-scheppende stap op elk moment kan zetten. En de enige weg hem tot deze taak te sterken, is de vloek van het alleen-zijn van hem af te nemen.

Anderzijds kan het medicijn tegen het alleen zijn niet in kleine porties, druppelsgewijs, worden ingenomen. De scheiding tussen de mensen moet overwonnen worden met dezelfde buitengewone krachtsinspanning als waarmee we een touw over een wildstromende rivier gooien voordat we stapje voor stapje een brug kunnen bouwen. Het hart moet met grote doelgerichtheid zijn vertrouwen in de saamhorigheid van de mensen nastreven. Doet het dat niet, dan zal het verder gebroken en alleen blijven. Vrijheid krijgen we alleen door oneindige inspanning en toewijding⁵.

Het kruis maakt zijn betekenis waar, zo vaak zijn last gedeeld wordt. De macht der liefde gaat boven ons zelf uit en geneest ons verscheurde zelf. Het christendom openbaart de mens dat zijn verscheurdheid zijn menselijk privilege is; want waar de mens zichzelf genoeg is, zou zich geen samenleving kunnen ontplooiën. De mens is verdeeld opdat hij op zal houden individu te zijn. Als een mens niet meer weet dat de innerlijke gespletenheid bij het mens-zijn hoort en dat er een goddelijke macht is die ons in de smeltkroes van de gemeenschap tot volwassen mensen loutert, dan zal hij voor elke macht die de mens uitdenkt capituleren als ze hem maar eenheid, vastheid en zekerheid belooft.

Veel Duitsers hebben de nazi's geaccepteerd eenvoudig omdat ze bespeurden dat krankzinnige beslissingen beter zijn dan helemaal geen beslissingen. Gespleten mensen zijn gevaarlijke mensen. Ze zullen zich in de hel begeven en de duivel om der wille van de macht aanbidden, tenzij wij de macht van de Geest in haar oorspronkelijke witte gloed weer doen ontvlammen. Dat is vandaag het grote appèl aan het christendom.

De fabriek

Moeite, zweet en tranen blijven in de voorstad vriendelijk ver-

borgen. Omgekeerd mag in de sector van handel en industrie de geestdrift niet genoemd worden die het geploeter van de mensen verlost van de vloek die er sinds Adam op rust. En dit raakt ons in toenemende mate allemaal daar de industriële revolutie de laatste resten van het voor-industriële handwerk en beroep wegveegt. Waar vind je nog kantoren, boerderijen, leerstoelen of klasselokalen waar niet op enigerlei wijze de fabrieksatmosfeer is doorgedrongen?

Het wezen van het industriële systeem ligt van menselijk standpunt uit gezien daarin dat de menselijke arbeidskracht net als de andere energieën gebruikt wordt om een maximaal efficiënte produktie te verkrijgen. Dit betekent, dat de mens in de fabriek in feite behandeld wordt als een levenloos voorwerp. Hij is niet langer persoon maar functie, uitwisselbaar radertje in een machine, – de manier waarop arbeiders elkaar aflossen in ploegen, maakt dat heel duidelijk. Het arbeidsmolecuul waarmee de bedrijfsleiding werkt bestaat uit twee, drie of vier ploegen die samen een 24-uurs-dag vullen. Een eerlijke arbeider zal de solidariteit met de arbeider die voor of na hem in de ploeg komt, niet opgeven. Maar deze solidariteit is niet dezelfde als de loyaliteit van b.v. een voetbalteam. Het is veel meer de gelijkheid van waterdruppels die samen een oneindige stroom van arbeid vormen die dag en nacht doorgaat. De triomf van de machine bestaat daarin dat hij deze tweede natuur schept waarin uitsluitend de natuurwetten heersen. Deze natuurwetten zijn de wetten van de energie en de materie, van de grondstoffen en krachten – en daar horen de arbeidskrachten ook bij. Een fabriek is geen menselijke behuizing. Want in een menselijk tehuis wonen man en vrouw, oud en jong, wakende en slapende, gezonde en zieke, opgroeiende en ouder wordende, spelende en biddende mensen. Een fabriek huisvest Natuur. En Natuur met een hoofdletter heeft met de mens te maken als deel van de kracht of als deel van de grondstof.

Het verwateren van de arbeid, waarvan elke industrieel zich bewust is, betekent dat bij de ploegendienst niemand zich helemaal geven mag of kan. Ieder moet zich voegen naar de norm waardoor de voortdurende stroom van produktie in het 24-uurs proces in stand gehouden kan worden. Men wordt 'ingezet' of 'afgezet' precies zoals stoom of electriciteit in- en uitgeschakeld worden. In het produktieproces ben ik een deel van de Natuur en als zodanig ben ik alleen 'mijzelf'. Het hoort tot de werkwijze

van deze Natuur al die 'Zelven' (met hoofdletter) al naar ze waard zijn, samen te voegen.

Thuis gaat het heel anders. Een jongen wordt er behandeld als zoon van zijn vader, een vrouw als echtgenote van haar man, als moeder van haar kinderen, als zuster van haar broer enz. Maar in de fabriek is het omgekeerd, het is het 'zelf' dat telt. Thuis word ik aangesproken op waarden die boven mijn leeftijd, geslacht of stand uitgaan. De voorstad is zo zoetelijk omdat we daar allemaal alleen maar 'menselijke wezens' zijn die werkelijk heel onbaatzuchtig voor elkaar belangstelling kunnen tonen. Het òf-òf van het naakte 'zelf' òf 'menselijk wezen' is geen kwestie van ethiek of goede bedoelingen. We krijgen deze houdingen opgedrongen door onze functie in een bepaalde omgeving. In de voorstad worden we beschouwd als leden van een gezin. Daar zijn het leven de giftanden uitgebroken. In de fabriek zijn we deeltjes van een arbeidskracht en als zodanig ingecalculleerd.

Alleen een koelbloedige analyse van het verschil tussen deze beide agglomeraties kan ons de sleutel in handen geven van het vreemde verschijnsel dat een mens in de stad wordt behandeld als een 'individu' en in de voorstad als een 'mens met een gezin'. In het ploegenstelsel van het fabriekssysteem bereikt deze kloof haar dieptepunt. Want in de fabriek wordt het 'individu' gebruikt om een verbinding te vormen, n.l. het arbeidsmolecuul en de innerlijke samenhang van dit molecuul vraagt van zijn elementen alle persoonlijke belangen opzij te zetten, vooral ijver en ambitie. Welnu, we kunnen voor de wonderen van de moderne produktie ons petje afnemen. Ik zal over het feit van deze situatie niet sentimenteel klagen. Niettemin vervelen me de mensen die de daaruit voortvloeiende, diep ingrijpende verandering voor de mens niet willen zien. Het is de mens zonder gezins- of familieverband die de fabriek binnen stapt. En het is juist het gezin waar de mens voor het eerst zijn naam krijgt en waaraan hij later zijn naam geeft. Uit dit ontvangen en geven van onze naam bestaat het proces van de bezieling. En dit proces ontbreekt, geheel vanzelfsprekend, bij de massaproduktie. De eisen van technische efficiency brengen mee dat de fabrieksarbeid steeds meer automatisch succesvol moet zijn en altijd door moet gaan. Maar in de automatische arbeid ontbreekt de ziel, want als dingen een ziel moeten hebben, zouden het toekomstige dingen moeten zijn; zo is er 'ziel' in het leven van een individuele ambachtsman, die de

vreugde en de pijn van de onzekerheid over het resultaat van zijn werk beleeft. Dit privilege blijft in de fabriek voorbehouden aan enkele wetenschapsmensen, ingenieurs en managers. En de druk van de voortdurende produktie betekent dat zelfs deze mensen, net als wij allen, slaven van hun tijdschema worden. Daar komt bij dat de wisselende conjunctuur betekent dat noch de fabriek noch de werkgelegenheid van de enkeling die er werkt, met zekerheid voor langere tijd bestaat. De fabriek hakt ons leven in stukjes van beperkte tijdsduur die bovendien geïnfecteerd zijn door een principiële onzekerheid. Ze is geen huis of tehuis waar mensen samenwerken, spelen en eten en waar de generaties elkaar opvolgen, maar een wezenlijk onvolledige en voorbijgaande instelling. Hieruit volgt dat het werk van de moderne mens niet langer een levenstaak is waaraan hij zich helemaal kan geven en waaraan zijn persoonlijkheid kan groeien en gestalte aannemen. De snelle wisseling van arbeid maakt hem wendbaar. Ik ken een monteur die met 32 jaar al meer dan 50 baantjes gehad had, en jonge mensen, die ik ken, zeiden me dat zoiets helemaal niet zeldzaam is. In de dagen van het Nieuwe Testament waren het aangaan en weer loslaten van verbindingen uiterst belangrijke gebeurtenissen, die slechts één of twee keer in het leven voorkwamen. En het ontzag dat men hiervoor had wordt gesymboliseerd in de macht tot binden en ontbinden, de z.g. sleutelmacht, die volgens de traditie aan de heilige Petrus werd overgedragen.

Vandaag zijn radicale veranderingen in lichaam en ziel, en in de omgeving, zo frequent geworden dat we die niet meer diep innerlijk beleven en ook niet meer herkennen als gebeurtenissen van geboorte en dood. Wat eens een tragedie was is verwaterd tot een lange reeks van eindigen en opnieuw beginnen. Daardoor leren we alle menselijke relaties luchtig op te nemen. De moderne arbeidsvoorwaarden knagen aan de reserves waardoor het ons mogelijk is in menselijke gemeenschappen in te groeien en er weer uit te groeien. De wisselingen voltrekken zich zo snel – wie zou daar nog van ons verwachten dat we bij toetreden of weggaan werkelijk volledig betrokken zijn? We betalen met oppervlakkigheid voor het gemak waarmee we kunnen wisselen; de frequentie zet diepere gevoelens opzij; we komen zonder vreugde en gaan zonder verdriet. Bijgevolg verkommert de persoonlijkheid. Het gebruikelijke rijpingsproces door vreugde en verdriet kan geen beslag meer leggen op de totale mens. Volwassen wor-

den gaat niet in een leegte, het kan alleen in relatie met andere mensen, en wie door deze relaties niet meer geraakt wordt, blijft kinderlijk en onvolwassen. Zo sluiten we in arbeid en vrije tijd niet alleen overtollige pijn uit, dat is terecht, maar ook de pijn waaraan we groeien moeten en dat is ten onrechte. Jezus weigerde aan het kruis de vloeistof die zijn pijn zou hebben verminderd. Wie verstaat vandaag de dag nog deze weigering?

De grootste verzoeking van onze tijd is het ongeduld in zijn volle oorspronkelijke betekenis: de weigering om te dulden, wachtend te volharden en te lijden. We schijnen de prijs niet langer te kunnen betalen die voor het leven in diepe en vruchtdragende verbintenissen onder de mensen nu eenmaal betaald moet worden. Van huwelijk tot onderwijs, van regering tot ambacht zijn in het tijdvak van de machine de relaties tussen de mensen stuk gelopen, met ongeduld beladen en 'vrijblijvend'. 'Vrijblijvend' of 'niet-gebonden' zijn betekent alle relaties vrij houden van belangrijke consequenties, en ze beroven van hun produktieve en vruchtdragende karakter. Want op onze lange levensreis ontmoeten we immers zoveel mensen dat we niet graag het risico op ons willen nemen bij iemand van hen te behoren. Zoals we tarwebrood eten zonder tarwe, en koffie drinken die geen koffie is, zo willen we liefhebben zonder kinderen te krijgen, vriendschappen hebben zonder geestdrift, scholen zonder discipelschap, fabrieken zonder vakbekwaamheid, regeringen zonder opvolgers. 'Nou en...?' is de echo van elke krachtsinspanning op de steenachtige bodem van onze steden. Veel geschreeuw en weinig wol. Alles is toch zo weer voorbij. We hebben geen tijd.

In het jachtige tempo van ons moderne leven weerspiegelt zich wat de fabriek ons oplegt: leven zonder wortels en zonder ritmes. Ons bestaan is een ononderbroken onderbreking. Op kantoor wordt onze gedachtengang onderbroken door de telefoon; thuis is er wel iemand die aan de radio draait; het laatste nieuws wordt een soort verdovingsmiddel zoals de sigaretten. We worden bundels zenuwen die op rood en groen licht reageren met 'stoppen' of 'rijden'! We zijn bezeten van snelheid tot elke prijs, we leven voortdurend als op een grote autosnelweg waar de wereld als een film voorbij flitst. Een goede vriend van me reed honderden kilometers om mij te bezoeken. Hij had zich verheugd op dit weerzien; maar toen hij eindelijk aangekomen was wilde hij na tien minuten alweer opstappen!

De verzoeking van de moderne mens ongeduldig te zijn, komen we ook tegen in zijn verlangen voor alle kwaaltjes een middeltje te hebben en overal een kortere weg op te vinden. Hij wil aan het zenuwslappende tempo ontkomen door een soort veiligheidssysteem dat hem een oplossing biedt voor al zijn problemen en hem maakt tot een goedlopende machine, tot een bij of een mier. Zo worden door mensen als Marx, Hitler of Huxley ideeën verkondigd – de klasseloze maatschappij, 1000 jaar onder het hakenkruis, een 'Brave New World' – die een eind aan de geschiedenis zouden maken. En Joyce's Ulysses roept uit: 'Geschiedenis is de nachtmerrie die ik van me af moet schudden'.

Zoals in de vorige millennia van de christelijke geschiedenis er mensen geweest zijn die eerst van de ene God en daarna van de ene wereld getuigd hebben, zo moeten we nu, als derde stap, Gods ene Tijd vinden, ervan getuigen en die stellen tegenover de particuliere plannen die ongeduldige mensen uitgedacht hebben om alle geschiedenis stop te zetten. Zulke plannen, waarbij men haastig het eind der geschiedenis binnen wil gaan, verloochenen het christelijke geloof dat God tijden tot 'verleden' verklaart en nieuwe oproept, en daardoor van het begin tot het einde voor zijn wereld zorgt.

Natuurlijk moeten er machines en moet de industrie blijven. Het is ongewenst en onmogelijk de klok naar de 16e eeuw terug te zetten. De kwade machten van het moderne leven kunnen we op zo'n onrealistische manier niet ontlopen. Ze zijn veel meer een uitdaging aan ons constructieve middelen en wegen te vinden om de vruchtbare scheiding van werk en leven te overwinnen en om de voortdurende veranderingen, waar niemand in de industriële samenleving aan ontkomt, de baas te worden.

De ziel op de snelweg

'They really try to run a nation
By factories and education.'

Een hele wereld heeft zich ontwikkeld op deze tweedeling tussen woon- en zakenwijken. We bezitten een maximum aan produktie en kennisoverdracht door deze splitsing in massa-producent enerzijds en consument anderzijds. Ik denk dat we, wat produktie en opleiding betreft, zo door moeten gaan. Het is zo ongeveer het beste wat de moderne wereld bezit. Ze heeft al

haar denkkraft op deze beide zaken gericht en die zijn daarvoor perfect ontwikkeld. Ik zou het dom vinden wanneer we leefwijzen die bewezen hebben efficiënt te zijn, weer zouden opgeven. Anderzijds ben ik echter wel geïnteresseerd in de kosten van deze verworvenheden. Je hebt niets voor niets. Ze hebben iets gekost. Inderdaad, als meesters op het gebied van productie en opleiding, van arbeid en consumptie, hebben we twee andere levensaspecten verwaarloosd, n.l. reproductie en schepping, die processen die het leven vernieuwen en werkelijke gemeenschappen stichten. Vroeger sprak men van 'hemel en aarde vernieuwen'. Prozaïsch uitgedrukt wil het zeggen: vruchtbaarheid en geworteld zijn in de gemeenschap. Het laatste werd dan gezien als het hemelse, het eerste als het aardse.

Onze analyse van de Amerikaanse voorstad en van de fabriek verlangt in geen enkel opzicht terug naar de 'goede, oude tijd', we hebben ook niets tegen het fantastische prestatie-vermogen bij de grote bedrijven. Daar moeten we mee doorgaan.

Maar laten we nu eens naar de mens kijken die te voorschijn komt uit deze tweedeling van gezinslid enerzijds en radertje in een machine anderzijds. In een typische trek kunnen we misschien zijn speciale probleem vinden. Het is daarin gelegen dat hij twee talen spreken moet. Op het terrein van het werk zijn zijn woorden slechts gereedschap. De beste advertentie opstellen is hier de grote kunst. In de voorstad, thuis, op de club of in de kerk wordt echter van iedereen de beleefde manier van spreken verwacht, en de vrede in de woonwijk komt in gevaar als iemand niet op de gebruikelijke manier antwoordt. Verder zijn we in de fabriek het best af als we naamloos zijn: 'zonder onderscheid van ras, kleur of godsdienst'. In de voorstad moeten we loyaal zijn tegenover de namen en titels die in de groep bestaan.

Dat brengt het nieuwe fenomeen van de gespleten forens duidelijk tot uitdrukking: Hier is een mens die de ene helft van zijn tijd onder allerlei namen leeft, de andere helft volledig naamloos is. De twee werelden van de doorsnee werknemer kunnen elkaar wederzijds niet doordringen. Overdag behoort hij bij een of andere vakbond of een soortgelijke organisatie die op onpersoonlijke wijze zijn 'belangen' behartigt. Thuis is hij werkelijk persoonlijk geïnteresseerd. Wanneer ik dus van de ene plaats naar de andere ga, laat de ene mens in mij de andere iedere keer

ver achter zich. Wordt de geestelijke rust van de moderne mens het best gediend met een zorgvuldige scheiding?

Wie is nu deze mens, deze tweevoudige persoonlijkheid, die gevormd wordt door de mens bij de arbeid (MA) en de mens thuis (MH). Is hij de som van MA en MH? Hoe kan hij zichzelf als een en dezelfde mens ervaren?

De werkelijke mens die probeert zijn diepste wezen op het spoor te komen, zou zijn aandacht moeten richten op die beginsituatie waarin hij noch door zijn gezin noch door zijn werk in beslag genomen wordt, maar zich wel bewust is dat die beide kanten op hem wachten. Als we zeggen dat de moderne mens = MA + MH hebben we een belangrijk element buiten beschouwing gelaten.

Dat element mag in werkelijkheid heel weinig tijd en ruimte in beslag nemen, we kennen het allemaal heel goed. Er is een '+' dat we tussen MA en MH moeten zetten, tussen de mens op zijn werk en de mens thuis. En dat '+' is de mens in de tijd dat hij onderweg is. Wie zijn we dan eigenlijk onderweg tussen werk en gezin? Vinden we de mens in zijn ware gedaante niet juist op de snelweg als hij als forens achter het stuur zit? Misschien is hij wel erg moe. Maar hoe dan ook, in één opzicht is dit vermoeide dier in hoge mate het middelpunt.

Op de snelweg als forens spreekt de werkelijke mens alleen met zichzelf. Steeds meer schenkt de moderne literatuur aandacht aan deze pendelaar. Onze schrijvers zoeken naar de mens achter het 'arbeidsdier' of achter de bewoner van het 'droomhuis' en vinden hem op de snelweg. In zijn roman 'When Winter Comes' vat A.S. Hutchinson dat als volgt samen⁶: 'Op zijn eenzame tocht op de fiets (vandaag in de auto) is de pendelaar op mysterieuze wijze vrij en wonderlijk ontsnapt aan alle vulgariteiten. Daar komt zijn gevoel van minzaamheid vandaan waarmee hij naar huis terugkeert of het werkterrein betreedt'. – De uitdrukking 'minzaamheid' viel me speciaal op – 'Mijn hoogst eigen persoonlijkheid', zo zegt de pendelaar tegen zichzelf, 'is onderweg alleen. De twee sociale werelden waartussen ik heen en weer ga, zijn niets in vergelijking daarmee'.

Met andere woorden: De mens kan in zijn werkelijke hoedanigheid alleen daar aangetroffen worden waar hij minzaam neerkijkt op zijn lagere verschijningsvormen. Alleen daar is hij op het niveau dat hem toekomt. Van hieruit kunnen we conclude-

ren: Noch in de zakenwereld noch in de voorstad zullen we het volle leven ontmoeten. Men heeft ons lang genoeg verteld dat de apostelen, als ze in onze tijd zouden komen, journalisten zouden zijn of op party's zouden verschijnen. Ik ontken dat. Het volste bezit van zijn mogelijkheden en krachten heeft de mens onderweg als forens. Probeer hem daar te ontmoeten en bouw voor hem op de snelweg een zuurstoftent. Als dat zou kunnen, dan zal hij daar zichzelf zijn terwijl hij anders onder de vele daken van de stad en voorstad weer zou moeten bukken en zich klein maken. Al lijkt het wel zo dat de mens in de voorstad tot spreken en op de zaak tot handelen komt, dan nog moeten we hem er niet toe veroordelen het spreken of handelen tot deze plaatsen te beperken. Zijn ware ziel kan niet tot uiting komen tenzij we hem ontmoeten op de snelweg. Dáár zouden de ware apostelen hem dan ook zoeken.

Zo'n ontmoetingsplaats zou namelijk aan twee voorwaarden moeten voldoen. Hier moet de ene ziel door de andere herkend worden in die hoedanigheden die noch tot de voorstad noch tot de zakenwereld behoren. Ze moet zich van deze twee beperkingen die haar zo armzalig maken, schoon kunnen wassen; het moet haar vergund zijn zich van deze beide omgevingen vrij te schelden en vrij te lachen. Zich ervan te onderscheiden en daarin erkend te worden is datgene wat nodig is om de opvallende tendens van onze tijd – dat de mens steeds meer een produkt van zijn omgeving wordt – tegen te gaan.

Als vandaag de wereld gelegenheid biedt de ander te ontmoeten, dan komen òf mensen bij elkaar met dezelfde 'achtergrond' (= de voorstad) òf mensen met dezelfde 'voorgond'-activiteiten (beroep, partij, leeftijd enz.). Dat is de wereld. Ze verstikt onze ziel en stort ons in de erfzonde van de arbeidsverdeling, waarbij de belangen van de diverse groepen door de ontwikkelde techniek nauwkeurig van elkaar gescheiden worden en elk zijn eigen belang aanbidt. Zelfs de leken, wanneer ze als leken samen komen, zijn vandaag leken-specialisten. En de jaarvergadering van alle landlopers⁷ is wel het uiterste aan beroepsmatige groepsvorming.

Er zullen mogelijkheden gezocht moeten worden waardoor de ziel op de snelweg moed kan vatten en de gelijkstelling met haar voor- of achtergrond, met haar fabriek of voorstad kan verwerpen. De ontmoeting van de zielen op de snelweg houdt begrijp-

pelijkerwijs in: enerzijds een hard oordeel over achtergrond en beroep waarin je gevangen zit, anderzijds de vreugde dat je eraan kunt ontsnappen en kunt behoren bij een gemeenschap die niet afhankelijk is van de erfzonde van de toevallig heersende techniek. Vloeken, aanklagen, en vuile zaakjes onthullen horen erbij in een groep die beoogt de innerlijke mens te bevrijden van de weerhaken van voor- en achtergrondbelangen, van 'dode materie' en 'mentaliteit'. We 'hebben' wel een beroep, maar we 'zijn' dat niet en we wonen wel 'ergens' maar ook daar vallen we niet mee samen!

De vrome afkeer van de puriteinen tegen het vloeken heeft langzamerhand gemaakt dat de mens ook niet meer in staat is om te zegenen. Wie niet meer krachtig kan vloeken heeft ook geen kracht meer te zegenen of zich te laten zegenen. Onze samenleving is zo vreselijk beleefd dat ze het maatschappelijke kwaad niet meer durft te vervloeken en er de voorkeur aan geeft in plaats daarvan God te lasteren.

Wie de tekortkomingen van zijn beroep als advocaat, leraar, vakbondssecretaris, dokter of priester niet wil vervloeken zal dat beroep altijd moeten verdedigen, wat hem de gezondheid van zijn ziel kost⁸.

De dokter die de medische wereld zoals die vandaag is, tegen alle kritiek van buiten verdedigt en op geen enkel punt zich onbaatzuchtig met de critici wil verenigen, moet daarmee zijn ziel geweld aan doen. Want onderweg op de snelweg weet hij maar al te goed hoeveel er mis is met zijn beroep. *Welnu, alles wat de eenzame mens weet, moet hij ook een keer om wille van zijn geestelijke gezondheid openlijk in de gemeenschap met anderen kunnen bekennen.* Zo moeten de zielen op de snelweg ook de hel van hun alleen-maar-functioneren-moeten, openlijk kunnen erkennen. De nieuwe vorm van gemeenschap moet voor het vloeken over mijn eigen sociale functie een plaats inruimen; want juist aan zo'n losmaken uit de functie kan mijn hoop ontspringen.

De ziel op de snelweg zoekt naar groeperingen waarin mensen in een werkelijke levensorde samen zijn, d.w.z. dat ze lichamenteel werk verrichten; dat ze geduldig zwijgen, d.w.z. zonder ketterse trots en dat ze verwachtend kunnen uithouden, d.w.z. zonder de garantie van een beloning in status. Dan kunnen chaos, duisternis en verwarring in hen afsterven. Als de zielen in de gemeenschap toegeven dat chaos, duisternis en verwarring hen

geketend houden, bereiden ze daarmee het einde ervan al voor. Pas na dat einde kan het morgenrood volgen van een allesomvattende levensorde. De levensorde die de naam christendom verdient plaatst het einde aan het begin en laat het begin later komen. De volgorde is: verlangen, belofte, einde, begin.

Geef toe dat chaos, verwarring en duisternis ons gezamenlijk erfdeel zijn en als een hypotheek-last op onze vooruitgang drukken, maar ook dat ze vergeven kunnen worden⁹. De maatschappelijke chaos kan niet tot levensorde worden zonder dat de mens deze chaos op zich neemt als zijn eigen geestelijke chaos, zonder dat hij zijn masker van academische toeschouwer laat vallen en eveneens zijn trots 'geestelijk self-supporting' te zijn (gewoonlijk objectiviteit genoemd).

Een destijds grote natie staat voor ons als een merkwaardig voorbeeld van deze levenswet. 'La Grande Nation' van de Fransen zal nooit haar roem verliezen; want daar gebeurde het dat het afzonderlijke individu als de nieuwe Adam en als het genie werd begroet. Zelfs de kerk die grotendeels door de revolutie afgewezen was, werd weer acceptabel toen een Franse schrijver rond 1800 haar de status van 'genie' toekende. 'Le Génie du Christianisme' van Châteaubriand had een succes zoals in de geschiedenis van het boek zelden is voorgekomen. Het maakte de monniken en martelaren van de kerk tot genieën en toen op die manier de kerk verklaard kon worden vanuit het nieuwe humanistische principe van het genie, werd het mogelijk de ideeën van 1789 te verbinden met de christelijke traditie. De kerk kon het Franse burgerrecht verkrijgen als ze net als alle anderen haar geloofsbrieven voorlegde aan het 'Genie'¹⁰. Maar een jonge Amerikaanse diplomaat beschrijft aanschouwelijk in een brief van 1942 de onmacht van deze zelfde individuele genieën om de stap voorwaarts te doen naar het lijden als gemeenschap en tot groepsvorming te komen:

'De arme Fransen: ze moeten lijden voor de zonden van allen alsof het hun eigen zonden zijn, voor al de onverschilligheid en de verzuimen van de laatste honderd jaar moeten ze boeten. Ze zijn net kleine straathondjes die al zo vaak geslagen zijn dat ze bij elke poging hen te strelen, meteen gaan grommen. Misschien is het in Amerika beter. De Fransen benauwen me. Ze zijn volkomen uitelkaar gevallen, ieder

is met zijn eigen angsten alleen. Ze zijn net zandkorrels, allemaal gelijk, individueel, steriel langs elkaar schurend. Ze vormen geen warme dikke samenhangende bodem wat een volk zou moeten zijn.

Geduld is in deze dagen de grootste deugd. Ik heb altijd gedacht dat de oorlog een soort roekeloze moed verlangt maar in werkelijkheid vraagt hij een moedig uithouden. Als we geduldig, rustig en stil zijn, kunnen we in deze winterdagen de eerste roerselen van de wortels onder de aarde bespeuren, daar waar we het vorige jaar hebben gespit en geplant. Ik troost me met de gedachte dat je zelfs in de woestijn een bron kunt ontsluiten en als je geduldig bent zal de woestijn bloeien als een roos.

Harry Hopkins¹¹ bracht na zijn eerste bezoek aan Engeland (tijdens de luchtbombardementen) een bijzonder suggestieve ontdekking mee terug, namelijk dat de sterkte van een natie afhankelijk is van haar diepgang. Ik denk dat een van de grootste problemen die we in de 20ste eeuw zullen moeten oplossen de vergaande sociale desintegratie is, die ontstaan is door onze politieke en industriële organisatiemethodes. Gezin, kerk, gilde en zelfs gemeentes (zoals in New England) zijn allemaal verdwenen. Werkkampen kunnen een vorm van herstel betekenen, maar er zijn ook andere mogelijkheden.

De Fransen geven een afschuwelijk voorbeeld. Iedereen leeft geïsoleerd in zijn eigen hoop en vrees. Ze kennen geen mogelijkheden of vormen van omgang met elkaar. Ieder staat alleen.

Veronderstel eens dat we door de Duitsers werden veroverd. Om een eventuele bevrijding te organiseren zouden we ons niet als in 1775 en 1776 kunnen wenden tot onze families, kerken en dorpsgemeenschappen. U en ik zouden ons tot die vrienden kunnen wenden die we in Camp William James hebben ontmoet, omdat we met hen al eens hebben samengewerkt. Maar de Fransen hebben niemand tot wie ze zich wenden kunnen. Het is een troosteloos gezicht.

Het principe van organisatie in de diepte geldt evenzeer voor de noden in vreedstijd als in oorlogstijd. Het kan niet alleen toegepast worden op het uiterlijke front, maar even goed op het innerlijke om daar de duivels van verspilling en onverschilligheid te bestrijden precies zo als je de Duitsers bestrijdt...'

Het christendom is naar zijn wezen oorlog in vreedstijd; het verdeelt de bloedige offers van het oorlogsfront over alle levensterreinen door een gelijkmatige maar voortdurende uitbreiding van het offeren. Wereldoorlogen kunnen vervangen worden door dagelijkse oorlogen. De christelijke soldaat van de toekomst moet oorlog voeren tegen de traagheid en onverschilligheid, de kilheid en onvruchtbaarheid van de menselijke relaties in het technische tijdperk. Waarom schreef mijn vriend deze brief over de Fransen? Omdat we een keer samen hadden gewerkt en hij vergeleek zijn belevenissen in Frankrijk met de geweldige tijd die wij hadden toen we al onze krachten inspanden om recht op ons doel af te gaan. Daar voorbeelden het vaak het best verduidelijken, wil ik hier iets vertellen van de strijd tegen de traagheid die tussen 1939 en 1942 door Camp William James werd gevoerd.

Camp William James kwam enige jaren geleden tot stand toen 45 jonge mensen van colleges en boerderijen besloten, met de zegen van de president van de V.S., naar een dorpje in Vermont te trekken om daar de ontbrekende leeftijdsgroep te vervangen. Het schoolsysteem maakt dat jonge mensen geen zin hebben op de boerderij te blijven, zodat de kleine dorpjes de jeugd zien wegtrekken naar de campus van de colleges.

Een petitie met 325 handtekeningen uit negen omringende dorpjes werd naar Washington gestuurd met het verzoek om ondersteuning. Het laat zich denken dat daar wel het nodige werk aan voorafgegaan was. Ook hadden de deelnemers zich tot een vol jaar dienst verplicht. Het resultaat was een levendig proces dat de gemeenschap en de deelnemers, jongens zowel als meisjes, vernieuwde. De oudere mensen voelden zich verjongd doordat ze weer een nieuwe visie kregen op de toekomst van hun dorp. Terwijl voorheen de leiders van het dorp alle hoop op een toekomst hadden laten vallen scheen er nu plotseling nieuw leven mogelijk te zijn. Het dorp had weer toekomst! En de jonge mensen groeiden er zo duidelijk aan dat het niemand ontging die met hen in aanraking kwam. Een vriend merkte daarbij op: 'Deze jongens zijn nu mannen en zullen nooit meer kinderlijk of onmanlijk zijn'. Ze hadden wortels gekregen en hoorden nu stevig tot de keten van generaties, niet alleen als lijfelijke individuen maar als rechtmatige vertegenwoordigers van de Geest, die hun eigen geest meebrachten ter ondersteuning van de andere leeftijdsgroepen en als onmisbaar element voor de volheid van het

mensenleven. Het kamp zond zijn deelnemers in de omgeving uit, overal waar arbeidskrachten nodig waren; 's avonds kwamen dan de mensen van die boerderijen met de jongeren terug om met elkaar te praten, te zingen en het moreel te verfrissen. Het kamp was geen arbeiderskerk; het was ook geen kerkfabriek; *het was het tehuis van jonge vrijwilligers waar 's avonds ook hun werkgevers naar toe kwamen om nieuw geloof en nieuwe hoop op te doen.* Tegelijkertijd was het ook een coöperatie van werknemers die naar oude boerderijen gingen om daar eeuwenoude tradities van veld, schuur, kerk en dorpsbijeenkomsten weer op te nemen. De woorden die de jongeren spraken en het werk dat hun handen verrichtten kwamen uit dezelfde levenssfeer; werk en wijding waren weer verenigd¹². Wat deze jongeren volbracht hebben heeft mij bemoedigd dit boek te publiceren. Zij hebben bewezen dat *de geestelijke immigratie van een generatie in deze wereld* geen sprookje is. De hoop van Camp William James was dat in een vervallen gemeenschap het binnenkomen van een groep nietgebonden, vrije jongeren, ongeacht hun beroep en afkomst, zelfs de hardnekkigste eigenbelangen en achtergronden kon doen verdwijnen; ja, dat die door de oudere mensen die met deze jongeren leefden, als een oude huid konden worden afgestroopt. Sinds ons onderwijssysteem onze steden en dorpen van hun enthousiaste elementen beroofd heeft en deze heeft geconcentreerd in internaten, kleuterscholen en universiteiten, wordt de gemeenschap kunstmatig rustig gehouden. Camp William James heeft het kleine dorp het verlies van de eigen jeugd aan het schoolsysteem terugbetaald, doordat het jeugd van alle scholen uitzond tot enthousiaste deelname aan de economische zorgen van ouderen.

'De ouderen' zijn al diegenen die voor een stuk wereld verantwoordelijkheid dragen, b.v. een weefstoel, een tuin, een taak. Van hieruit moeten ze naar het midden van het kruis terug kunnen keren. In de ontmoeting met de 'jongeren' werd dit gevoel van ontspanning genoten.

Het Interim-Amerika van 1890 tot 1942 zag het terugdringen van de kerk naar de voorsteden. De geestelijkheid viel daarop uiteen in filantropen, sociale werkers en pacifisten. De enkeling had daar geen schuld aan. De maatschappelijke situatie heeft de kerk onwerkzaam gemaakt. Want ze stond niet meer in het centrum van het kruis dat het mensenleven kenmerkt, maar alleen

nog aan de kant van de particuliere vrije tijd. We willen hier geen polemiëk voeren tegen de kerkelijke mentaliteit in de voorstad. De hele bedoeling van dit hoofdstuk was de kerk terug te halen van haar activiteit in de voorstad naar het midden van het kruis.

Maar een vergelijking kan wel de gevaren laten zien waar fabriek en voorstad ons in gestort hebben. In vroeger tijden zei men dat er buiten de kerk geen heil was. *Extra ecclesiam nulla salus*. Toen verbrandde Calvijn Servet, de lutheranen verbrandden heksen en de inquisitie verbrandde moslims, Joden en Giordano Bruno, waarop we dat harde zinnetje, dat zo duidelijk misbruikt was, lieten vallen. De moderne verkondigers van het evangelie zijn in het andere uiterste omgeslagen en worden door het tegenovergestelde kwaad bedreigd. Daar ze alle aanspraken lieten vallen moeten ze nu herinnerd worden aan: *Extra crucem nulla ecclesia*. Buiten het kruis is er geen kerk. De kerk in de voorstad wordt speelgoed.

Het nieuwe karakter van de zonde

'Maar waarom zou het leven nog zo'n overbodige extra last te dragen hebben als het kruis? Heb je niet zelf toegegeven dat de mens in voorstad en fabriek volkomen gedwee is? Zoals je daar de moderne mens beschreven hebt, gaat het om een karikatuur of, als het waar is, is er maar één conclusie mogelijk: hij kan niet eens meer zondigen. Thuis getemd en op zijn werk door wetenschappelijke produktiemethodes genormaliseerd, is de arme man zo regelmatig, zo meegaand en voorspelbaar geworden dat je hem alleen maar zou toewensen een beetje *meer* te zondigen. Aan zijn lasteren konden we dan eindelijk merken dat hij überhaupt nog leefde. Waarom zou je het kruis prediken in een zondeloze wereld?' Tegen deze preek is niets in te brengen. Ja, het is waar dat het moderne individu op zeldzame wijze zondeloos is. Zelfs de uitdrukking 'zonde' verdwijnt hoe langer hoe meer net als de woorden 'maagd' en 'jongeling', omdat voor het gewone leven 'jongen', 'meisje' en 'hebbelijkheid' voldoende zijn. Ik zal aansluiten bij de preek van mijn opponent met mijn antistrophe over het thema zonde. Ja, ik geef toe de zonde is verdwenen. Maar waarheen?

Hier nu mijn antistrophe: 'Geprezen de dagen toen de woorden

die ik sprak nog betekenis hadden en de daden die ik deed de mijne waren. De grote naam 'zonde' rust op de vooronderstelling dat ik handelen kan en dat dat, wat ik zeg, ook iets uitmaakt. Zonde is de tegenspraak tussen de woorden die ik gesproken heb en mijn eigen daden. Wanneer de daden niet meer mijn eigen daden zijn en mijn spreken geworden is tot verbalisme zonder enige uitwerking, dan wordt zonde onmogelijk. Zoals we gezien hebben is juist dat gebeurd door de scheiding tussen het gebied van de produktie en dat van de consumptie. Onder de wetenschappelijke bedrijfsvoering is de arbeid niet meer van mij; ze betekent voor mijn leven niets. Onder de bomen op het trottoir van de voorstad doen mijn woorden er niet veel toe. Zolang mijn woorden wetten schiepen voor mijn werk, besliste het samenspel van mijn gedachten, woorden en daden over hun kwaliteit, of ze 'goed' of 'kwaad' waren. Maar vandaag laat een reclamebureau zijn bediende schrijven dat het nieuwe haarwater het achtste wereldwonder is; waarom zou men dat die bediende kwalijk nemen? Die woorden zijn de zijne niet. Anderzijds, als diezelfde man thuis komt en om zijn vrouw te vermaken versjes schrijft dan maakt het niets uit of hij 'geur' met 'kleur' rijmt of 'god' met 'lot', het blijft een woordenspel¹³. We hebben de wisselwerking van woord en daad ontbonden; mijn daden zijn vandaag de mijne niet meer en mijn woorden hebben opgehouden van enige betekenis te zijn'.

Mijn antistrophe gaat nog verder: 'De ziel van de forens op de snelweg roept niet om berouw maar om levenskracht en gemeenschap. Waar blijft de zonde? Waar is ze heen gegaan?' Dit moet de laatste strofe beantwoorden: 'De zonde is collectief geworden. Dezelfde dokter, fabrikant, monteur of onderwijzer die zo gedwee, zo goed en zo overwerkt is dat hij geen tijd of gelegenheid heeft om te zondigen, behoort tot een of meer zondige groeperingen b.v. een beroepsgroep of belangenvereniging. Die zondigen voor hem. En thuis is hij met zijn vrouw het slachtoffer van alle weldadigheidsacties in zijn woonwijk.'

Let op de tegenstrijdigheid: op de snelweg kijken we van boven af neer op de bekrompenheid in onze baan en op het verenigingsbedrog in de woonwijk. Maar wat helpt dat? De een of andere zakenman kan deze baan of deze vereniging tot iets geweldigs opblazen, en deze baan of winstdeling wordt een witte raaf. Als we letten op deze sociale machtsgroepen ontdekken we het karakter van de zonde die we, als we ze op de enke-

ling betrekken, nauwelijks kunnen begrijpen. Het geraffineerde aan de zonden van een boerenorganisatie of een medisch genootschap bestaat daarin dat ze begaan kunnen worden zonder wetsovertreding. Want zonde is geen misdaad in de zin van het wetboek van strafrecht, hoewel de meeste mensen dat denken. Zonde en misdaad zijn totaal verschillend van aard. Lang voordat een daad of een nalatigheid als misdaad aangemerkt wordt kan ze een grote zonde zijn. En zo kan ook iets dat voor de wet een misdaad is, allang geen zonde meer zijn. Onze wetboeken bewegen zich wel in dezelfde richting als de zonden wanneer ze proberen deze in misdaden om te zetten. Maar de zonde is hen altijd ver voor. Vandaar dat een nieuwe vorm van zonde in het wetboek van strafrecht niet voorkomt. Integendeel, onze wetten dwingen ons tot deze zonden. De enige narigheid is dat dit nieuwe karakter van de zonde onze levenskracht ondermijnt en onze groei belemmert. Ze vernietigt onze eigen ware aard. Nu is het zo dat altijd als het karakter van de zonde verandert, ook het karakter van het christendom verandert. Het is een logische conclusie op grond van ervaring, wanneer we zeggen dat de zonde die achter de fabriek en de voorstad steekt, roept om een nieuwe opvatting van het christendom.

Zoals altijd al in het verleden moet ook in de toekomst het christendom zijn missie door aanstekelijke voorbeelden verder dragen. Wat kan de plaats innemen van het klooster of de pastorie in het komende tijdperk van machtsgroepenzone? Nieuwe vormen van vriendschap worden nodig. Mannen en vrouwen van totaal verschillende herkomst wat wonen en werken, sfeer en geloof betreft, zullen zich met elkaar moeten bevrijden van de steriele isolering in voorstad en fabriek en zich los moeten maken van de vertegenwoordiging door machtsgroepen door er samen om te lachen. Het slome leven in de vriendelijkheid van de voorstad en de ruwe en wrede strijd bij de arbeid, moeten tot een vereffening komen op menselijk niveau. Een nieuwe gemeenschap moet tot leven komen. Maar met zo'n uitspraak irriteren we de praktische mens. Alle tendenzen zijn tegen ons. De onroerend-goed markt investeert in de voorstad en het produktiesysteem belooft een tijdperk van overvloed. Zeggen dat 'het christendom zo en zo moet handelen in de toekomst' is een lege frase als we niet aan kunnen tonen op welke wijze er plaats gemaakt kan worden voor al die dingen die tegen de algemene tendens ingaan.

Prof. Walter A. Jessup zei me kort voor zijn dood openlijk in een verbazingwekkend gesprek (met een zoon van William James en mij) het volgende over de nodige 'morele tegenhanger van de koude oorlog': 'Wij hebben vele miljoenen dollars uitgegeven in een bepaalde richting, en dat is nu de trend. En u denkt dat u die trend kunt veranderen alleen omdat u gelijk hebt?' Hij bracht de afschuw van de praktische mens tot uitdrukking over een leeg idealisme: terwijl het leven zich dag aan dag in één richting materieel vastlegt, hield ik hem een maatstaf voor die in omgekeerde richting wijst. Het Interim-Amerika is een feit. De fabriek is een feit. En deze feiten bepalen voor de praktische mens de toekomst. We zullen daarom nog grotere en mooiere voorsteden hebben en nog meer massaproductie.

Maar de praktische mens gaat onpraktisch met de toekomst om. Hij zet eenvoudig de overtuiging van zijn grootvader in daden om. Hij belichaamt, of hij dat weet of niet, een filosofie uit het verleden. En daarom kent hij het geheim van de toekomst niet. De eigenlijke inhoud van dit boek richt zich tegen de idealist zowel als tegen die praktische mens; want het gaat over een toekomst die zich in kwaliteit van het verleden onderscheidt. Dat, wat simpelweg uit het verleden als een trend zich voortzet, is geen 'toekomst' in de volle betekenis van het woord: men reist eenvoudig met een verlengd visum uit het verleden verder. In de menselijke geschiedenis is de breuk met het verleden de voorwaarde voor elke toekomst. De verbinding tussen elk verleden en elke toekomst komt nooit tot stand door tendenzen, maar altijd door de overwinning van tendenzen. Anderzijds is de idealist alleen maar de meeloper van de algemene tendens. Hij wil wel anders, maar de menselijke wil heeft nog nooit enige invloed op de algemene tendens gehad. Idealen worden vernietigd. En de idealisten worden precies in de richting geduwd die ze niet willen.

Er is nog een derde houding. De overlevering uit ons tijdperk is eensluidend op dit punt. De toekomst bestaat niet uit uitbreiding van bestaande tendenzen en ook niet uit de ideologische oppositie er tegen. Toekomst moet geschapen worden.

Terwijl de burger-geest produceert en keuvelt, is de toekomst daadwerkelijk geschapen en het land opnieuw gegrondvest door onze soldaten. Heel dat nette in kaart brengen van de maatschappelijke situatie met voorstad, fabriek, de eenzame ziel op

de snelweg, de ambtswoningen in Washington, heeft enkele andere plaatsen niet opgenomen zoals Iwo Jima, Okinawa, het slagveld in de Ardennen, het bruggehoofd van Remagen, de doorbraak in Normandië en de 453 vermisten bij de luchtaanval boven Schweinfurt. Is dat niet merkwaardig? Is de oorlog toeval? Zijn slagvelden soms op dezelfde manier als de beurs in Wallstreet of de golfbaan van Pasadena bestanddelen van onze geografie?

Hoe kon de kerkelijke leider van Hyde Park, New York, de drukst bezette man in Washington D.C., zeer tegen zijn eigen wil en tegen de wil van het land opperbevelhebber worden van elf miljoen burgersoldaten?^{13a}

Het loslaten van de christelijke tijdrekening

Inderdaad schijnt de oorlog voor ons denksysteem een ongelukkig toeval te zijn. In onze pedagogische visie horen slagvelden niet bij de sociale kaart. Onze denksystemen stellen, noch beantwoorden de vraag: Waarom is de oorlog onontbeerlijk? Ik moet hier 'onontbeerlijk' zeggen om überhaupt antwoord te krijgen. 'Onontbeerlijk?' gromt men en is ontzet. Ja zeker, zolang wij de vrede niet inzetten om toekomst te scheppen, blijven oorlogen onontbeerlijk. De laatste vijftig jaar is de natie met fabrieken en scholen in stand gehouden; van toekomst scheppen wist men niets. Daardoor kwamen we in de oorlog terecht en maakten ons los van de christelijke tijdrekening. Ons hele christelijke tijdperk door hebben we geweten dat oorlogen onvermijdelijk waren als we niet dagelijks een nieuwe toekomst schiepen. Want dit tijdperk is begonnen met een Mens die zei dat hij een zwaard kwam brengen; dat er vreselijke oorlogen zouden komen en dat hij de Vredevorst was.

Op grond daarvan kunnen wij vermoeden dat wij ons in de laatste vijftig jaar van ons, of 'Zijn' tijdperk hebben losgemaakt. Dat nu geloof ik. Ik vraag van de lezer deze willekeurige losmaking van onze tijdrekening te onderkennen in het volgende overzicht van de laatste halve eeuw; ik noem deze loslating het interim of de tussentijd, want niets werd definitief geregeld. De mensen lieten hun grondwaarheden los zonder er iets voor in de plaats te stellen. Als we deze tussentijd niet als loslating van onze tijdrekening erkennen zullen we noch de behoefte noch de kracht hebben er in terug te keren. Ja, zonder uw en mijn ver-

langen de tijdrekening voort te zetten zullen we noodzakelijkerwijs elkaar in woord en daad moeten doden. Onze vrede hangt af van ons gezamenlijk doel. Het doen herleven van onze tijdrekening zou voor alle mensen die van goede wil zijn, zo'n doel kunnen zijn, terwijl alle andere doelen alleen maar eindigen kunnen in nog grotere verdeeldheid.

Maar het spreekt vanzelf dat onze vaders, grootvaders en ook wijzelf niet alleen maar dom waren. Er was aanleiding genoeg om ons los te maken van onze tijdrekening. Voor we dus deze losmaking becritiseren moeten we proberen te verstaan waarom de leefwijze die de mensen voor 1890 christelijk noemden daarna niet meer werkte.

Voorstad en fabriek hebben de christelijke 'levensvormen' inhoudsloos gemaakt. De vormen en instellingen die over bleven kan niemand zo vereren als zijn voorvaders deden die geloofden in God, in de ene katholieke kerk en in de gemeenschap der heiligen. Het heeft geen zin met stenen te gooien naar het jongste verleden als we niet duidelijk gemaakt hebben naar welke lege instellingen we niet terug kunnen keren. Dat wat tot speeltuig geworden is in de voorstad of tot werktuig in de fabriek kan niet tot onze geloofsinhoud behoren.

Het kind is geen vader van de man

De christelijke vormen uit het verleden bevredigen niet langer omdat daarin elke moeder gezien werd als beeld van de kerk en elke vader als beeld van de staat. In de moderne voorstad wordt hoogstens elk meisje tot het beeld van de kunst en in de fabriek wordt elke jongen het beeld van de wetenschap. De eeuwen van de christelijke hervorming, van 1500 tot 1900, concentreerden zich op kerk en staat; bij ons gaat het om kunst en wetenschap. Beide stromingen drongen door in onze leefwijze en inspireerden de mannen en de vrouwen om vaders en moeders, zonen en dochters te zijn. Maar terwijl de christelijke hervorming de gezinsleden allereerst zag als vaders en moeders, ligt het moderne accent op jongens en meisjes, mannen en vrouwen. Kerk en staat dachten aan ons als ouders en kinderen; kunst en wetenschap zien ons als individuen. Ze scholen ons voor techniek en vrije tijd, niet voor staat en kerk.

Als de lezer mij toestaat zou ik nog niets willen zeggen over de

verworvenheden uit deze eeuwen van christelijke hervorming, want dat kan ons helpen bij onze gang naar de toekomst.

De eeuwen van christelijke hervorming omvatten het totale leven van de christenen, bij rooms-katholieken zowel als bij protestanten en sekte-leden. Wat ons hierbij speciaal interesseert kunnen we illustreren aan een stap die de roomse kerk kort na 1500 deed als inzet van deze hele periode. En deze illustratie is wel net zo frappant als de reformatie van Maarten Luther. Met voorbijgaan van alle theologische geharrewar kijken we eens naar de nieuwe manier van leven die alle christenen rond 1500 probeerden te verwerkelijken. Na 1500 begon de rooms-katholieke kerk meer dan voorheen de nadruk te leggen op de cultus van de heilige Josef en op de conceptie van de heilige familie. Dit liep parallel met de terugkeer van duizenden nonnen en monniken in de wereld, een wereld waarin men niet langer aan stamtradities gebonden was. Als deze, in hoge mate geïndividualiseerde mensen gingen trouwen, dan werd dat een nieuw type huwelijk, totaal verschillend van het oude waarbij de ouders hun kinderen al in de wieg aan elkaar uithuwelijkten. Deze jonge gezinnen waren doortrokken van een nieuw persoonlijk element dat in een 'familie'-huwelijk totaal onbekend was. En deze verbinding van twee werkelijke personen werd het voorbeeld voor het christelijke huisgezin in elk christelijk dorp of reformatorische gemeente.

Daardoor werd elke vader zich bewust van zijn priesterlijke rol in zijn eigen gezin als beeld van de hele gemeente. Daarmee brachten die eeuwen van christelijke hervorming een terrein van menselijk samenleven uit het heidendom over in het christendom. Tot 1500 was 'het gezin' zonder enig christelijk ritueel. De familiegebruiken werden bepaald door de economische erfelijkheid. De boerenzoon werd boer, de zoon van de kleermaker kleermaker. In de z.g. middeleeuwen vóór de reformatie waren de ouders inzake religieuze vragen net zo incompetent als vandaag. De clerus vond de heidense gebruiken die de mensen in stand hielden verdacht. Kloosters en kathedralen waren de centra van waaruit men probeerde deze 'on-christelijke' tradities onder het gewone volk een halt toe te roepen. Maar carnaval, meibomen, toverspreuken en sprookjes waren in het doorsnee gezin rond 1600 nog als voor-christelijk element aanwezig en zoals Sir James Frazer in 'The Golden Bough' heeft aangetoond, ook nog wel lang daarna. Hij schreef dat het Romeinse

Rijk zowel als de christelijke kerk tot op de huidige dag het leven van het gewone volk slechts oppervlakkig had beroerd (niet meer dan een schrammetje!).

Maar in deze eeuwen van christelijke hervorming begon men in elk geval de lekenhuishouding te vertrouwen. Aan het gezin werd een deel van de taak toevertrouwd die tot dan toe alleen op de geestelijkheid rustte, b.v. ten aanzien van de geesten en demonen waardoor de middeleeuwse mens zich omringd en geplaagd wist, en wat nog een overblijfsel was uit voor-christelijke tijden. Tot 1500 kon een mens zich alleen binnen een gewijd kerkgebouw veilig voelen voor deze geesten. De reformatie bestreed deze resten van geestengeloof in huis en schuur, op het erf, op het veld en op de wegen. Luthers strijd tegen de duivel, en zijn huwelijk, zijn twee kanten van dezelfde zaak. En de bisschop van de rooms-katholieke kerk (von Rottenburg in Württemberg) die in 1925 in een pastorale brief dankbaar herinnerde aan de dagelijkse bijbellezing voor het ontbijt die hij als kind had meege maakt, bracht daarmee hulde aan deze nieuwe en vertrouwelijke benadering van het christen-zijn in het alledaagse leven. Want nu werd elk gezin een geestelijke eenheid terwijl het daarvoor alleen erfelijk en economisch was. Door het lezen van de bijbel, het zingen van geestelijke liederen en het gezamenlijk gebed in de landstaal werd in deze gezinnen een nieuwe kracht openbaar: de leden van het gezin bleven zich verbonden voelen ook al ging men een ander beroep uitoefenen. De vrije beroepskeuze die zich de laatste vierhonderd jaar over de hele wereld uitgebreid heeft en die wij voor tamelijk vanzelfsprekend houden is het gevolg van de machtsuitbreiding van het gezin. Want nu kon een zoon die jurist werd terwijl zijn vader boer bleef, zijn vader toch blijven zien als zijn geestelijk voorbeeld. De centrale levenswaarden had de zoon van de vader geleerd. De saamhorigheid van het gezin groeide nu uit boven de gelijkheid van arbeid bij vader en zoon. Men kon elkaar in de geest herkennen. De hedendaagse ouders verliezen zienderogen deze plaats in de ogen van hun kinderen. Deze kinderen gaan naar school en naar zomerkampen en worden door de geest van de tijd beïnvloed. Vóór de industriële revolutie knielde de vader in tegenwoordigheid van zijn kinderen neer en bad; hij zong, hij las en sprak vanuit zijn geloof en daar ook zijn werk van daaruit werd gedaan en voor iedereen zichtbaar was, werden geloof en arbeid met elkaar verweven en werd

de term 'een christelijk huisgezin' in woord en daad zichtbaar. Zo werden de kinderen vertrouwd met de paradoxale gedachte dat zij het in de wereld veel verder konden brengen dan hun ouders en tegelijk die ouders dankbaar blijven dat zij hen gezet hadden op deze weg naar de volle ontplooiing van de geest.

De kinderen konden niet vergeten wat men hen vandaag wil laten vergeten, n.l. dat een kind van de wieg af als een klein dier-tje begint. En dat geen vooruitgang mogelijk is voordat het kind op zijn minst het niveau van zijn ouders heeft bereikt. Hij die een kind voor het eerst brengt tot het niveau van plicht en toewijding is, ongeacht zijn sociale status, de werkelijke vader van de man. Het woord uit de 19e eeuw 'Het kind is de vader van de man' moet vervangen worden door het tegendeel: diégenen zijn ouders van het kind die het mogelijk maken dat het dier dat we zijn, uitgroeit tot een mens. Geen enkel kind is de vader van de man. Vader en moeder zijn het die ons bij onze naam noemen en ons leren te spreken en te handelen krachtens deze naam. Omdat hun liefde ons deze naam toekent voelen we dat dit echt ónze naam is – en voelen ons thuis. De biologische verwekking heeft met het vaderschap niets te maken. Afstammeling-zijn en zoon- of dochterschap zijn totaal verschillende zaken.

Het is van het grootste belang dat de lezer de vier eeuwen christelijk gezinsleven zonder confessionele vooroordelen voor zich ziet¹⁴. Hier lag de sociaal-economische *realiteit* van de beide confessies sinds de reformatie, op het terrein waar de innerlijke vrijheid van de christen zich in het dagelijkse leven kon uitwerken, waar geloof tot daad werd. Een onderdaan was zijn vorst stilzwijgend gehoorzaamheid verschuldigd, maar als heer des huizes en in zijn beroep was hij niemand rekenschap schuldig dan God alleen.

In die dagen was het huisgezin de typische economische eenheid voor produktie en consumptie en niet alleen slaappleats of eetgelegenheden, waar het vandaag op begint te lijken. Een handwerksman b.v. pleegde zijn werkplaats aan huis te hebben en was omringd door gezellen en leerlingen die mee aan tafel zaten en aan de dagelijkse gebeden van het gezin deelnamen. De kinderen groeiden op in deze complete kleine wereld van gemeenschappelijk gezang en gebed, eten, spelen en werken en kregen van daaruit het beste deel van hun opvoeding mee, terwijl de kinderen vandaag bijna alles buitenshuis leren, in school

of op straat. Het hoofd van zo'n huishouden was de typisch christelijke persoonlijkheid, gevormd door de reformatische leefwijze en hem was de boodschap van het protestantisme ook in eerste instantie toegedacht. Zijn rijpheid had hij te danken aan het feit dat hij voor de mensen die tot zijn huishouding behoorden diep innerlijk verantwoordelijk was; hij moest hen leiden en onderrichten.

In zo'n situatie waren werk en wijding verenigd en daar ligt de kern van elk echt godsdienstig leven. In de dagelijkse gebeden was dit hoofd van de familie (pater familias) de priester; en het woord dat door hem de anderen bereikte werd door het menselijk samengaan van werk en gemeenschap, voor ieder duidelijk. Bijbel, gezang en gebed spraken tot het hart omdat ze niet in een vacuüm werden gesproken.

Door de breuk met de speciale heiligheid van de zichtbare kerk had Luther ruimte geschapen voor het werken van de christelijke geest in huis en werkplaats zoals nooit tevoren was gebeurd.

Door het overplanten van het sacrament van het Woord in elk huisgezin met de vader als fungerende priester, hebben de eeuwen der reformatie iets gekerstend dat voordien gewoon een deel van de natuur was en sinds onheuglijke tijden een eigen leven leidde. Maar dit werd niet bereikt door werving voor een ideologisch programma. Zoals het altijd al gegaan was in het christendom, werd door een aanstekelijk werkend voorbeeld het leven van allen getransformeerd.

Als we ons nu wenden tot onze eigen tijd dan zien we met één oogopslag dat deze christelijke huisvader uit de dagelijkse werkelijkheid is verdwenen. Het hele gebied van de morele vrijheid in huis, als tegenwicht tegen de wet daarbuiten, heeft plaats moeten maken voor de harde wetgeving van het industriële systeem. De mens verdient zijn levensonderhoud niet meer door een particuliere roeping of beroep, maar door een industriële functie. Het huisgezin is geen economische eenheid meer; het moderne individu groeit niet meer door zijn verantwoordelijkheid voor het huishouden uit tot volwassen mens; werk en wijding zijn gescheiden. Door de fabriek en haar gevolgen is het werk van de mens gescheiden van zijn recht om te onderwijzen, dat recht dat eens de hoogste waarde was in het aardse bestaan van een meester.

Zoals de ene kant van het protestantse waardenscala verdwenen is, zo is de andere kant topzwaar geworden. Zodra het economische terrein ophoudt het arbeidsveld van de individuele vrijheid te zijn, dreigt de staat te worden tot een alles verslindend monster. Vroeger bereikte het christendom een unieke, in andere culturen onbekende vrijheid voor de mens door de dualiteit van kerk en staat in stand te houden. Elke aardse stad had minstens één gebouw in haar midden te accepteren dat niet van nationale oorsprong was; de mensen zagen als ze van het raadhuis naar de kerk gingen, twee werelden, de ene nationaal de andere van goddelijke origine. En het trouw blijven aan beide verhoedde het slaaf worden van een van beide.

Het eigenlijke woord 'staat' werd uitgevonden om de macht over een bepaald territorium aan te duiden, maar daarbij ontbrak het recht om plaatselijke gebruiken te creëren. Zelfs de meest tirannieke staat kon hoogstens een eigen kerk hebben maar geen eigen verering van Vitzliputzli of Wodan. De pluraliteit van de vele staten in tegenstelling tot de ene universele kerk is de typisch christelijke bijdrage geweest aan het politieke leven. Als er maar één staat zou zijn zouden we niet vrij kunnen ademen! Buiten en vóór het christendom behoorden de 'staten' bij de tempel; ze behoren dan ook 'tempelstaten' genoemd te worden, nooit staten. 'Staat' is de territoriale ordening waar de goddelijke ordening uit weggelaten is. 'Staat' is een correctie achteraf op de tempelstaten. De moderne staten-wereld vooronderstelt één tempel voor alle staten!

Vroeger was het gezin als economische eenheid de basis van zowel kerk als staat. Door de moderne ontwikkelingen is de gezinseconomie verdwenen en in haar plaats komt de staat in de verleiding een super-gezin te worden waar allen worden gevoed. Voor zover hem dat lukt, slokt hij ook de kerk op omdat er niet langer onafhankelijke particuliere bronnen ter ondersteuning van de kerk zijn tegenover de staat. Zo komen we dan tot de totalitaire systemen in Duitsland en Rusland, die de drie politieke gestalten, staat, kerk en gezin op één hoop gooien. Zouden we een wereldstaat plannen dan zou die uiteindelijk dezelfde trekken van economische dwang en politieke aanmatiging vertonen en hij zou spoedig door een stamhoofd worden aangevoerd die door de mensen aanbeden wordt omdat hij hen te eten geeft. Daar de ontwikkeling in de richting gaat van steeds grotere economische samenwerkingsverbanden, moeten we er op toezien

dat de politieke grenzen niet samenvallen met de economische, want dan is het uit met de vrijheid. En alle pedagogische activiteiten moeten de nadruk leggen op de verscheidenheid van machten en krachten die ons leven bepalen, vooral tegenover het stam-karakter van een economische superstaat waar geen enkele speelruimte meer in zit.

De voorgaande bladzijden geven aan waarom elke poging de oude protestantse waarden alleen maar opnieuw te bevestigen, tot mislukking is gedoemd. De dagen van de zichzelf genoeg zijnde autonome persoonlijkheid zijn voorbij omdat haar economische grondslagen in het huisgezin afgebrokkeld zijn. Het moderne individu – naar buiten toe een dakloze, rusteloze en vrijblijvende nomade, naar binnen toe een kruiswoordraadsel of een legpuzzel van nerveuze conflicten en problemen – is de regelrechte tegenpool van de christelijke patriarch tot wie het evangelie zich na 1500 richtte. De nieuwe enkeling is veel te zwak om alleen te staan. Hij kan zich niet op zijn geloof beroepen want hij is van nature ongelovig – niet alleen in religieuze aangelegenheden maar ook in de relatie tot zichzelf en de fundamentele instincten en beslissingen van het dagelijkse leven. De poging hem op de gebruikelijke manier te bekeren en hem met een schuldbelijdenis te laten beginnen zou een hopeloze zaak zijn. Zolang we niet de last van het alleen-zijn van hem afnemen en zijn natuurlijke geloofskrachten herstellen door een nieuwe ervaring van samenleven met vrienden in gedeelde hoop, zolang mogen we geen wedergeboorte van het christelijk geloof bij hem verwachten. De voorbereidende ervaring van de hoop zal in de komende tijd belangrijker zijn dan de centrale geloofservaring. Zozeer is het karakter van de zonde veranderd. Toen het christendom begon werden de mensen door de zonde geïsoleerd. Vandaag bindt ze de mensen, onder de bevoogding van de maatschappij, steeds meer samen. De grootste zondaars van onze tijd zijn niet meer de enkelingen, maar groepen. Enkelingen zijn nog wel tot zelfverloochening bereid, maar de groepen die ze samen vormen zijn belust op macht, hebben macht nodig en oefenen ook macht uit. Wij hebben als burgers van onze landen alle redenen de religieuze betekenis van deze wereldlegers te onderkennen waar we zelf direct of indirect, ook toe behoren. Want de wereld is één tentenkamp van legers. En tot het laatste kind toe worden we gemobiliseerd voor deze jacht van 'halen wat er te halen valt'.

Is misschien de oorlog ons thuis, de hel waarin wij wonen als we het beleefde gordijn van fabriek en voorstad wegnemen?

In elk geval moeten we de oorlogsgemeenschap en de oorlogvoerende gemeenschappen *in het nadenken over ons eigen wezen* insluiten. In eerste instantie leek het alsof wij door kunst en wetenschap, onderwijs en produktie in leven worden gehouden. Maar we worden tot leven en tot sterven geroepen. Van wie gaat deze roep dan uit?

Veel goede mensen hebben oneerlijkheid en gedeelde trouw verafschuwd. Ze verloochenden kerk en staat door pacifisme. Ze wilden eerlijk zijn en ze zagen de tegenstrijdigheid. Ze maakten zich los uit onze tijdrekening waarin oorlog als onvermijdelijk werd gezien en vrede van voorbijgaande aard. Wij hebben hen in die zin gerustgesteld dat we niet beogen naar roomse of puriteinse heerschappij terug te keren. Wij hebben hen toegegeven dat de vroegere christelijke 'orde' verouderd is. Maar nu zullen zij die zich losmaakten uit onze tijdrekening het ons toch niet kwalijk kunnen nemen dat ze nu zelf aangevallen moeten worden. Want ze hebben in een vreselijk dilemma een afschuwelijk antwoord gegeven. Ook al geef je hun noodsituatie toe, ze blijven deserteurs. Ze probeerden de stoffering van de voorstad zo dik te maken dat het rumoer van oorlog en revolutie door de fluwelen gordijnen, tapijten en kleden van de progressieve opvoeding er niet gehoord zou worden.

Onze invasie door China

Tussen 1940 en 1945 hebben zowel oorlogvoering als pacifisme ongekende hoogten van efficiëntie bereikt – er zijn elite stoottroepen en commandotroepen enerzijds, kampen voor dienstweigeraars anderzijds. Terwijl enerzijds het bloedbad massaal plaatsvindt, wordt anderzijds het afwijzen van de oorlog even voortreffelijk georganiseerd. Ontelbare goede mensen zijn lijfelijk bij de oorlog betrokken maar worden daarbij geestelijk geplaagd door hun pacifistische inslag. Wat een tweespalt voor een natie die een ononderbroken traditie heeft van een mannelijke strijd! Maar hoe goed passend bij een land als China waar al meer dan 1000 jaar een soldaat weezinwekkend was. Toch voert China nu met enthousiasme zijn eerste nationale oorlog terwijl talloze Amerikanen enthousiasme voor een oorlog verachten. Ja, ze verachten ook zichzelf omdat ze moeten behoren

tot een wereld waarin de mensen nog op elkaar schieten. De meest pessimistische en darwinistische dichter van de laatste decennia, Robinson Jeffers, veracht het deelnemen van Amerika aan de oorlog. In zijn laatste gedichtenbundel, waarin het wreed en ruw toegaat¹⁵, noemt hij Amerika een wereldrijk dat ten onder gaat en voegt er aan toe dat hij dit land te goed had geacht voor een dergelijk lot. Zijn voorbeeld laat zien dat de verachting van de oorlog in Amerika zich heus niet beperkt tot het georganiseerde pacifisme. In deze vorm kent men het pacifisme in Europa niet, waar de oorlog weliswaar gevreesd, gehaat of vervloekt werd, maar nooit veracht. Is het mogelijk dat oost en west hun rollen beginnen te wisselen?

Hiermee bedoel ik niet de bewuste uitwisseling van handelsobjecten, kunstvoorwerpen of interessante ideeën, ook niet de opmerkelijke poging van het theosofisch genootschap om voor theologische inspiratie bij Boeddha, Laotse of Confucius te rade te gaan, ook niet de groeiende populaire literatuur over China. Dat kunnen allemaal nog begeleidingsverschijnselen zijn bij wereldhandel, zending, techniek en onderwijs. Ze tasten de grondslagen van onze samenleving niet aan, integendeel ze versterken die. Het proces dat we kunnen noemen 'invasie van het Oosten' draagt niet het etiketje 'made in the Orient'. Het pacifisme b.v. heeft zich uitgebreid met steun van het humanisme, of het wil steunen op de Bergrede (ofschoon ik daar nog nooit één woord van pacifisme in heb ontdekt). Ik durf te zeggen dat wat het theosofisch genootschap aan oosters denken heeft geïmporteerd nog niet één procent omvat van wat het pragmatisme dienaangaande Amerika heeft gebracht.

John Dewey

Het is de pragmaticus John Dewey, de beschermheilige van de progressieve opvoeding, die de mentaliteit van onze voorsteden losgemaakt heeft van elke onderworpenheid aan kerk en staat. Hij werd de Confucius, de opvoedkundige wijze van het westen. Het is indrukwekkend te zien hoeveel macht hij kreeg over ons onderwijsstelsel. Dit is des te indrukwekkender omdat de grondslagen van zijn eigen ontwikkeling en de overtuigingen waaruit hij leeft, uit het tijdperk van de christelijke hervorming stammen terwijl zijn werkzaamheden en zijn invloed behoren bij het Interim-Amerika en bij de loslating van onze tijdreke-

ning. Geboren in 1859, groeide Dewey op in Vermont, nog helemaal onder de druk van het christelijk erfgoed. De ouders voedden hun kinderen nog op in de vreze des Heren en in hun eigen geloof; ook een oorlog, de burgeroorlog van 1861-1865, werd om dit hartstochtelijke geloof gevoerd. Nieuwe gemeentes werden door de pioniers dagelijks bij tientallen gesticht. De gemeentes leerden mensen uit alle kringen het gebruik van het 'aanbinden van de paarden' voor en na de kerkdienst¹⁶. Hierdoor werd een democratisch proces van vertrouwelijke omgang en voortdurende waakzaamheid bevorderd. Zo werd hen een eeuwenoude reformatische discipline ingeprent: onbaatzuchtige broederlijke liefde en de overgave van de hele mens aan zijn levenswerk.

John Dewey, die me altijd doet denken aan een kunstenaar uit een gilde of een oude handwerksman, heeft nooit de invloeden ondergaan van de industrie-arbeid en een geestelijk verscheurde omgeving waardoor iemand het persoon-zijn verliest; hij heeft evenmin de breuk tussen woon- en werkwijken meege maakt. Ik, die zelf onder dit kwaad geleden heb, kan wel zien dat het hem niet heeft kunnen aantasten. Mijn bezwaar tegen John Dewey is dat hij zijn gezonde erfenis voor vanzelfsprekend houdt, dat hij deze waarden toeschrijft aan de Natuur van de mens terwijl ze de vrucht zijn van 1900 jaar leven in onze tijdrekening, en dat hij er van uitgaat dat niets deze vooronderstelde 'Natuur' van de mens kan doen wankelen. Dewey kent geen woord van dank voor die krachten die hem eenheid, kracht en samenhang hebben gegeven. Hij is 30 jaar oud als de vrije landen ophouden te bestaan. Kort daarop wordt de universiteit van Chicago gesticht. Deze beroept in John Dewey een man die duidelijk gezien had dat de sektarische pioniersgroep met haar eigen confessionele onderwijs en eigen geestelijkheid tot verdwijnen gedoemd was. De 48 staten in zo'n uitgestrekt gebied hadden sociale integratie nodig van alle individuen en groepen zonder onderscheid van ras, kleur of geloof. En zo heeft John Dewey, zelf stilzwijgend levend op het fundament van christelijke normen, een volledig systeem ontwikkeld van agnostische ethiek en waarden, dat voor alle 287 groeperingen moest passen.

Welnu, dit was ook de grootheid van Confucius; ook hij zweeg over de goden. De radicale kant van het Chinese denken is door John Dewey tot ons gekomen, weliswaar anoniem (zelfs in zijn

brieven die hij aan zijn kinderen schrijft ¹⁷ onderkent hij deze verwantschap niet), maar wel met grote macht en met de overtuigingskracht die al het eenvoudige kenmerkt. De ideale maatschappij wordt door hem en zijn volgelingen – en dat zijn praktisch alle huidige leraren in Amerika – opgevat als een

wetenschappelijk,
democratisch,
depersonaliserend,
samenwerkend,
functioneel,

mechanisme, waarin alle individuen die hiermee instemmen, bijeen worden gehouden door wat hij noemt 'sociale intelligentie'¹⁸. John Dewey voelt heel goed aan dat zijn methode iets nieuws betekent. Toen Hitler zijn wereld begon te bedreigen riep Dewey aan het slot van zijn boek 'Liberalism and Social Action'¹⁹ uit:

'De sociale intelligentie is na miljoenen jaren van dwaling gebleken een methode te zijn (sic) en ze zal nooit in de duisternis van de nacht verloren gaan'.

Deze overdreven uitdrukking 'miljoenen jaren' die hij gemeen heeft met de farao's van Egypte, is het enige pathos dat hij zich veroorlooft. Helaas heeft de uitdrukking 'het is gebleken' geen zin. Overigens vermijdt hij elke beklemtoning. Zo spreekt hij met geen woord over al de waarheden die pas levend worden als we ze ervaren als nieuwe waarden – inclusief zijn eigen bovengenoemde erfenis van vurig geloof – want persoonlijk offer, aanbidding, overgave en uitbundigheid zijn in zijn eenvoudige stijl nergens aanwezig. *Dewey en zijn volgelingen hullen zich in stilzwijgen over hun eigen motieven. Ze moeten over de goden zwijgen omdat ze hun taal gezuiverd hebben van alle levende elementen ('miljoenen jaren', een hoeveelheid tijd, staat in de plaats van 'God').*

Ditzelfde gemis vinden we ook bij Confucius. Hij keert zich van de godsdienst af alsof het een versteend bos is. Van Confucius werd eens gezegd: 'Tot eer van het mensengeslacht moet gezegd worden dat nergens anders dan in China zo'n oervervelende kerel als Confucius het klassieke voorbeeld voor de mensheid kon worden'²⁰. De schrijver van deze zin heeft gelijk en tevens ongelijk. Dewey liet en laat nog steeds een diepe indruk op onze tijd na, van Japan tot Korea en IJsland toe en wel om

dezelfde reden als Confucius: beiden verspreiden verveling, maar ze brengen daarmee de verveling van de ontmenselijking, van een 'radertje-in-een-machine-zijn' tot aanzien. Dat zij in staat zijn onpersoonlijk te zijn maakt hen eerbiedwaardig voor mensen die in een onpersoonlijke machinerie moeten leven. Polemieken tegen het succes heeft geen zin. Het binnendringen van Confucius in het westen is een feit. Onze westerse landen worden door het klassieke China overspoeld. Laten we proberen het overvloedig woordgebruik van het pragmatisme en de daarbij behorende opvoeding te doorzien. Welk soort van maatschappij dient Dewey en wie is zijn God?

Dewey zelf is gewoon een christen-liberaal die weigert over zijn geloof te spreken. Maar zijn volgelingen hebben het volgende geloof:

1. De maatschappij is onze God en verder is er geen God die ons in de wereld zendt door ons bij onze naam te noemen.
2. Daardoor is de menselijke taal een werktuig, geen adem die bezielt; het is een garnituur van woorden, geen doop met vuur.
3. De maatschappij bestaat uit alle mensen ongeacht hun slechte karakter. Iedereen kan opgevoed of heropgevoed worden. Het politieke lichaam heeft geen zelf-reiniging nodig.
4. Het ipse dixit ('hij zelf heeft het gezegd') van de autoriteit is altijd verkeerd. Conflicten kunnen door discussies tussen gelijken opgelost worden.

Dit was de ideale filosofie voor dát Amerika dat in 1890 uit een merkwaardige eeuw tevoorschijn kwam. Dit Amerika, door de Britse zeemacht beschermd, had zijn grenzen 3000 mijl naar het westen verlegd in een eeuw waarin 'groter' hetzelfde was als 'beter' en waarin een buitenlandse politiek niet nodig was. Deze ongelooflijke situatie, zonder enig gevaar van buiten af en met alleen maar een beweging voorwaarts in de ruimte als bewijs van vooruitgang, hield in 1890 op. De kinderen van de pioniers hoorden weliswaar nog de sprookjes uit die tijd maar velen van hen leefden al als 'tandjes' in de raderen van de industrie. Hen moest geleerd worden dat ook zij 'het goede leven' konden leiden. Zo was het succes van Dewey welverdiend. Want een of andere aanpassing aan het voorbeeld van Confucius was nodig nadat wij ons gevestigd hadden in een ontdekte wereld. De

grootheid van Confucius bestond daarin dat hij juist dat had gepresteerd. Hij was onpersoonlijk, functioneel, zwijgzaam over God, onopvallend en democratisch in de opvoeding en hij kwam op het moment dat het China van de honderd stammen tot één rijk samengesmeed was. Confucius kon gemakkelijk aannemen dat politiek uit opvoeding bestond omdat zich inmiddels iedereen binnen de Chinese muur van het ene rijk bevond.

Dewey en Confucius kwamen toen de mens opdook uit de elementaire strijd tegen de chaos, toen anarchie begon te wijken en mensen, dieren en oerwoud 'geciviliseerd' werden. Hun dogma dat de mens een functie binnen een bepaalde maatschappij zou zijn, valt samen met de eigenlijke mars van hun tijdgenoten in dezelfde richting. Het 'bijenkorf-idee' stond op het punt een dogma te worden. Apen of bijen, mieren of een school vissen, alles wat men net in de natuur onderzocht werd ons ter navolging aanbevolen. In 1940 kon ik op een conferentie van pedagogische adviseurs van het Civilian Conservation Corps – het beroemde C.C.C. – meemaken hoe dogmatisch de mensen al geworden waren. Met algemene instemming zouden we de volgende definitie van een 'burger' van de spreker overnemen: 'een staatsburger is een mens die winstgevende arbeid verricht'. Tevergeefs protesteerde ik en zei dat een burger iemand was die een stad of beschaving stichten kan of in geval van nood weer opnieuw stichten. Deze functionalisten dachten dat ik een grapje maakte. Daarom richtten wij uit protest Camp William James op, met de zegen van president Roosevelt, als een vormingscentrum voor burgersoldaten²¹. In de oorlog hebben we aan vele miljoenen ongenoemden de taak moeten toevertrouwen de Verenigde Staten opnieuw te stichten. Dat is de nieuwste geschiedenis. Maar het verstand van de theoreticus blijft altijd ver achter bij het gebeuren. De massa van ontwikkelde mensen zou ook vandaag nog niet ontzet zijn over die in 1940 gegeven definitie van een burger met de uitdrukking 'winstgevende arbeid'. Hun eigen zonen zijn misschien wel op het slagveld voor een nieuwe orde gevallen. En nog altijd is er in hun opvoedkundige voorstellingen geen plaats voor heldendom en voor de hoedanigheid van 'stichters'. Onze jongens zelf zullen in hun haast ook om baantjes vragen. Maar de blindheid van de opvoeders en van de soldaten met betrekking tot hun eigen

daden kan het feit niet ongedaan maken dat de burgers gered werden door de soldaten. Wat we hoogstens toegeven kunnen is dat een mens in vreedstijd met enig succes als een bij of een mier behandeld kan worden. Als het denken geen andere zin had dan onze natuurlijke neigingen of tendenzen te verklaren, dan zouden we ter afsluiting kunnen zeggen dat Meester Confucius Dewey heel goed onze sociale heilige zou kunnen zijn.

Helaas is een denken dat geen tendenzen weerstaat, niet gewijd, niet van hoger orde. De waarheid is groter dan datgene waarmee de meeste mensen genoegen nemen. Dikwijls wordt de grote waarheid gehaat en gekruisigd. Dit feit weerlegt het pragmatisme. Dat wij niet alleen binnen de samenleving zijn, maar evengoed er buiten, of haar ver vooruit zijn of achteraan komen hinken, dat is ondenkbaar of in elk geval ongewenst voor Dewey. 'Integratie' is voor hem God. Maar in een slechte samenleving is het mijn plicht haar te desintegreren, d.w.z. haar verder uit elkaar te laten vallen door naar de wapens te grijpen. Dat is precies wat het kruis zegt. De ene keer zijn we binnen de samenleving, de andere keer moeten we het lot van verbannen verdragen. We moeten misschien aan oude waarden vasthouden als onze maatschappij bezeten is van snelheid en dan schijnen we achteraan te komen zoals de fundamentalisten. Een ander moment moeten we misschien onze tijd vooruit zijn en opnieuw zullen we ongelukkig zijn. Het kruis verklaart oorlog en revolutie, ontaarding en verval en verklaart waarom een offer de kloven moet overbruggen die altijd weer ontstaan door het misbruik dat de mens van zijn vrijheid maakt. Vrije mensen moeten in hun trouw soms gewoon meedoen, maar soms ook kiezen voor opstand, eerbied of offer, al naar gelang het kwaad dat het eerst bestreden moet worden.

Anders gezegd: we moeten telkens opnieuw een lijn trekken tussen binnen en buiten, traditie en vooruitgang. Als wij b.v. tot oorlog besloten hebben, dan kunnen we door de daden van onze vijanden zwaar geschokt zijn over de oude Adam in de mens en de nieuw te scheppen Adam.

Elke oorlog scheidt een nieuw tijdperk omdat de strijdende partijen proberen een deel van onze natuur in de hel te storten. Oorlogen worden niet door individuen gevoerd maar door de vormen waar de menselijke natuur in gegoten wordt. In de oorlog benauwt de vijand ons met een ordening die een bepaald

deel van onze ontwikkeling bedreigt. Die bedreiging kan voortkomen uit het feit dat zij verdedigers zijn van een verouderde of een te radicale ordening. Wij onderhielden geen diplomatieke betrekkingen met Rusland zolang het eraan vasthield de enige macht te zijn die de toekomst representeerde. En wij hebben met Duitsland gebroken toen het in zijn tegen-revolutie de klok terugzette naar barbaarse tijden waar dit land geen binding meer mee had. Oorlogen scheiden verleden en toekomst.

Het tegendeel geldt voor de vrede. In vreedestijd stoten onze handel, onze produktie en ons onderzoek de grenzen wijd open in de wereld van de natuur; in vreedestijd betwijfelen we het karakter van elke materiële factor in onderzoek, in het experimenteren en koloniseren. In de oorlog daarentegen wordt de menselijke natuur zelf twijfelachtig. Want dan stoten verschillende patronen van die natuur op elkaar. Wij veranderen onze natuur en wij veranderen de wereld. Zo sturen we verouderde trekken van onze sociale orde naar de hel – de oorlog *is* de hel – en we halen in vreedestijd nieuwe elementen van de natuur zoals elektriciteit en radio in onze woonplaatsen binnen. Beide keren doen we dat met het risico dat het mensenlevens kost. Het is niet waar dat de industriële revolutie geen mensenlevens gekost heeft. De vrede als strijd tegen de natuur sluit risico's in. En de burgeroorlogen van de mensheid kosten vele offers. Geen van deze gevechten kan verdwijnen. We kunnen alleen de energieën waardoor de mensen veranderen gelijkmatiger verdelen; we kunnen voor de mensen datgene uitvinden wat de explosiemotor in de natuur heeft gedaan; een morele tegenwaarde voor een grote verwoesting zou gevonden kunnen worden als iedereen op eigen houtje ten strijde zou trekken. Het kruis heeft de mensen altijd geroepen tot het leven van een strijder. In elk geval is de voortdurende verandering in de menselijke natuur net zo noodzakelijk als de verandering in de industrie.

Dit alles blijft voor Confusius of Dewey onaanvaardbaar. Ze geloven in het functioneren van een wereld waarin de mens is wat hij is, en waarin hij elke verandering zo met anderen discussieert alsof geen waanzin, geen ontaarding of boosheid mensen van deze discussie zou kunnen uitsluiten. Voor hen is het een feit dat we al binnen de totale wereld als ons tehuis leven. Dat is onverenigbaar met mijn uitgangspunt dat er twee vormen

van strijd zijn die door oorlog en vrede belichaamd worden. Dewey en Confucius geven niet toe dat wij door de oorlog een nieuwe periode in de geschiedenis binnengeropen worden en dat wij in vreedstijd nieuwe grenzen trekken tussen de wereld die wij verwerpen en de wereld die wij reeds beheersen. Want zij denken dat niets en niemand 'buitenstaand' is. Voor het heldendom dat in de oorlog nodig is hebben ze slechts een toegeeflijke glimlach over. St. George die de draak verslaat is voor hen een mythe. Vogels in kooitjes, watervallen in de voortuin en – hoogtepunt van de Chinese cultuur – draken als snuisterijen in een glasvitrine: de natuur is getemd. Zelfs de chaos wordt in de samenleving ingebouwd zoals in New York de open terreinen beheerd worden door de verantwoordelijke persoon voor de parkaanleg. 'Cowboy-farms' met alles erop en eraan in prairie-stijl worden in de reclame als vakantiehuis aangeboden; het is een getemde, winstgevende wildernis. Deze wildernis heeft haar ernstige karakter van oneindige uitdaging verloren. En met deze oneindigheid verdwijnt ook het grote waagstuk waardoor we onze ware grootte verkrijgen, waardoor we hernieuwd ademen. Een chaos die ons moet verheffen tot onze ware grootte, moet altijd nog een schrikbeeld zijn, moet ons doodsangst kunnen aanjagen, en natuurcatastrofes – menselijke of kosmische – moeten ons ontzag inboezemen. Deze innerlijke strijd waarin ons de afgrond van onze eigen duisternis omringt, daar wordt om geglimlacht als om een jeugdige dwaling, alsof het onpraktisch en dwaas zou zijn.

Confucius en Dewey zijn zeer wijs, zeer oud, zeer vriendelijk en geduldig, zeer zeker zich aan de binnenkant te bevinden. Daarom zijn voorzichtigheid, matigheid, ijver en zelfbeheersing hun deugden. Kan men zelfs niet de moordenaar verbeteren, de slechten voorlichten en de oorlogen afschaffen? En revoluties kunnen vermeden worden. Daar kan de mens, naar hun overtuiging, zeker van zijn. Daarom hoeft hij zich ook niet op te winden als ons catastrofes overvallen. Ook die hoeven ons niet ongelukkig te maken *omdat ze er helemaal niet moeten zijn*. Wij kunnen ze overzien dankzij onze zekerheid binnen te zijn. Vooruitgang betekent voor hen binnentreden. En daarmee bedoelen ze dat voortdurend meer en meer mensen in de vertrouwde ordening binnenkomen. Vooruitgang is niet het revolutionaire begin van een tot nu toe onbekende traditie, het is alleen maar de uitbreiding van reeds bekende waarden. De

voortgang is pijnloos en niet de hartverscheurende tweespalt tussen de traditie die ontstaan is uit wat destijds voortgang was en de traditie die nu als voortgang wordt ingeleid. Voor ons echter, die geloven dat wij schepselen zijn, staan de verworvenheden van gisteren, die door offers verkregen zijn, als een gewijde traditie de volgende resultaten in de weg. Wij weten dat het goede altijd de vijand van het betere is. Maar Dewey zegt dat de intelligentie miljoenen jaren op een fout spoor zat maar het nu 'gevonden heeft'. In het kader van miljoenen jaren zou het wel kinderlijk zijn te treuren om verloren land uit trouw en liefde tot het oude; we kunnen blijven glimlachen en dat is het dan ook wat ons wordt aanbevolen.

Het is niet mogelijk Dewey te weerleggen, want hij vertegenwoordigt de behoeften van zijn tijd. Van 1890 tot 1940 moest Amerika om zo te zeggen zich naar binnen keren. Uit de wildernis ontstond het Yellowstone Park. De Grand Canyon werd geciviliseerd. Amerika hing het bordje uit: 'Wij zijn thuis'. Niettemin is het een Interim-Amerika wiens vroedvrouw Dewey was. Dewey is meer dan 90 jaar geworden, maar als denker vertegenwoordigt hij een periode uit het denken van de veel grotere William James; James was 35 jaar toen hij het pragmatisme onderwees dat door Dewey breed uitgesponnen is. James is het een beetje gegaan zoals Schelling. De jonge Schelling heeft de rijpe Schelling van zijn werking beroofd. William James heeft drie periodes doorlopen; in zijn leven (1842 -1910) heeft de middelste furore gemaakt, het pragmatisme en de psychologie. Maar de oude James wist dat dit maar een tussenoplossing was. Want alleen een hypotheek maakte dit Interim-Amerika mogelijk, de onafgeloste hypotheek van het geërfde geloofsbezit. De oude James is een profeet van een geloof dat nog komen moet²².

Broederschap onder de mensen, vrije discussie tussen goede vrienden, vertrouwen van de jongeren in de wijsheid van rapporten en diploma's van hoger onderwijs onder leiding van pragmatische docenten, hoop dat het kwaad langs rationele weg kan verdwijnen, het hele geloof dat God in de beste van alle samenlevingen zijn tent opgeslagen heeft, al deze grondprincipes hebben helden vóór ons verworven, en ze hebben alleen zin in samenhang met de heldendaden die een democratische staatsvorm mogelijk gemaakt hebben en zo de binnen-

ruimte schiepen waar deze pragmatische grondprincipes toegepast kunnen worden. Religie en oorlog hebben de Amerikanen hun binnenruimte gegeven en dat zijn de hypotheeken waarvan we nu de rente moeten betalen als we doorgaan met de verandering van wereld en mens. Welke macht kan toekomstige mensen in die 'binnenruimte' brengen? Nieuw geborenen moeten geloofswaarden horen. Ze moeten geloven dat leraren gehoord, ouders geëerd en wetten gehoorzaamd moeten worden en wel lang voordat ze begrijpen waarom.

Een revolutie is sinds veertig jaar gaande, sinds de Japanners bij Port Arthur in de wereld der blanken binnenvielen (1904) en sinds de matrozen op de Potemkin aan het muiten sloegen (1905). Deze revolutie bewijst dat niet iedereen zich al 'binnen' voelt in de grote goede samenleving, en dat er mensen binnen zijn die gevaar lopen eruit gegooid te worden. Dat is voor het pragmatisme onverteerbaar; want het tast zijn en John Dewey's grondslagen aan van een

wetenschappelijke,
geruisloos functionerende,
allen insluitende,
samenwerkende,
onpersoonlijke,
pijnloze

ordering, een ordering waarin niets dat van levensbelang is door geweld geregeld mag worden; waarin nooit hele naties waanzinnig kunnen worden en waarin geen persoonlijke beslissing de wereld voor de ondergang moet bewaren. De enige garantie voor Dewey's grondbeginselen ligt in edele overtuigingen, in geloof, hoop, offers en beslissingen van mensen die dagelijks tegen de chaos strijden. Hier zijn de feiten – enkele ervan – die het pragmatische heelal omver werpen:

1. Nooit heeft een sterke, jeugdige natie, Amerika inbegrepen, ooit vragen van levensbelang door discussie opgelost. Augustinus zegt dat de discussie er is voor vragen die niet over noodzakelijke dingen gaan. Binnen een democratie kunnen we alles bespreken. Maar we kunnen helemaal niets bespreken met hen die een discussie afwijzen.
2. De Duitse jeugd gooide alle leergezag en bloc het raam uit en volgde een niet-geleerde Führer. Ze loochende alle intellectuele autoriteit die Dewey en zijn pedagogische instituten voor

- vanzelfsprekend houden.
3. Het bolsjewisme heeft miljoenen offers gekost.
 4. Hitler heeft miljoenen Joden vermoord.
 5. Amerika kan na honderd jaar zoeken geen logische oplossing vinden voor het negervraagstuk.
 6. Onze legers moesten door moedige beslissingen de initiatieven tot zich trekken.

Dat zijn politieke lessen: de geestesziekte van een paranoicus vraagt om een beslissing, vaak een heel moedige beslissing, door de familie die hem in een inrichting moet plaatsen. De geestesziekte van volkeren vraagt evenveel moed en durf. Ook het onderwijs kan zich voor de blindheid van een hele generatie niet verbergen. We mogen de kinderen doen geloven dat ze de waarheid zelf moeten ontdekken: niettemin zullen we eerst gezag moeten hebben voordat we hen zelfs dat kunnen laten geloven. Tegen klassenhaat kunnen alleen offers helpen, offers die volledig irrationeel zijn, offers waar je niet van te voren over kunt discussiëren maar die door hun symbolische kracht werken moeten. En al die onoplosbare moeilijkheden als ongelukkige huwelijken, rassensvervolging, onrecht, worden niet verdraaglijk door spitsvondige redeneringen, maar door de combinatie van drie vrije, irrationele waarden: vergevende liefde tegenover misdadigers, vurige verdediging van beledigde slachtoffers, en eerbied voor het ondoorgrondelijke raadsbesluit van de voorzienigheid. Ons geloof in krachten die sterker zijn dan de menselijke intelligentie, een liefde die groter is dan 'sociale intelligentie' ooit logisch kan afleiden en onwankelbare hoop op de overwinning van de ergste vijand, bezielen hen die door hun persoonlijke beslissingen en offers het Confucius of ons mogelijk maken op enigerlei wijze in een maatschappelijk verband samen te werken. Geestelijke autoriteit, offers, creatieve rijkdom, toewijding, bezieling en hartstocht scheppen pas het kader waar 'binnen' Dewey's lerarencorps überhaupt werken kan.

Het is waar, binnen dit kader zijn wetenschap, democratie, samenwerking, intelligent functioneren en pragmatische planning allemaal op zijn plaats. Maar het grenst aan onverantwoordelijkheid, het hele bouwwerk van de maatschappij, de balken van de autoriteit, van de beslissing, van geloof, van liefde en aanbidding voor vanzelfsprekend te houden als deze balken overal

barsten vertonen. Onze soldaten, vliegeniers, matrozen en vrijwilligers uit alle sectoren van het leven zijn in de bres gesprongen die het pragmatisme achterliet. Zij zijn de levende lichamen die het bouwwerk vormen dat Dewey voor vanzelfsprekend hield en waarbinnen hij rustig verder glimlachen kan. We kunnen eenvoudig niet onpersoonlijk zijn als we in eigen persoon moeten sterven.

Confucius was net zo luchtig als Dewey. En we kunnen Dewey net zo min afwijzen als China Confucius kan opgeven. Toch moet Confucius onschadelijk gemaakt worden. Als wij de door het pragmatisme geschapen toestand van hulpeloosheid overleven willen – hulpeloosheid tegen oorlog, anarchie en decadentie – hebben we een tegengif nodig waardoor Interim-Amerika geïntegreerd kan worden in onze werkelijke wereld van ‘zwarte harten en echte woestijnen’.

Charles Darwin

Velen van mijn lezers zullen de in de laatste zin gebruikte uitdrukking kwalijk nemen: ‘zwarte harten en echte woestijnen’. Zoals een vriend het uitdrukte: ‘In Amerika komt tenslotte toch iedereen in de hemel’. Het volledige succes van Dewey’s filosofie blijkt het best hieruit dat mijn kritiek – misschien – nog acceptabel is, maar dat mijn opwinding over de zwarte harten volstrekt misplaatst schijnt. Zulke uitdrukkingen laat de ontwikkelde mens met een medelijdend schouderophalen over aan de volksredenaars. Ver boven de eigenlijke inhoud uit heeft het pragmatisme als stijl om zich heen gegrepen. In de moderne wereld kan de grote waarheid niet meer enthousiast gebracht worden. Ik heb collega’s zo over God horen spreken alsof ze het over een paar schoenen hadden. De slijmerige stijl van onverschilligheid en superioriteit kom je zelfs tegen bij mensen die posities bekleden buiten het Deweynisme. Van ‘zwarte harten’ zal alleen hij spreken die vreest dat er met zijn eigen hart wel eens iets mis zou kunnen zijn. De spreker die zich de verdrinkingsdood nabij voelt, zal hard gaan schreeuwen. Maar onze intellectuelen staan altijd boven de problemen, op de *terra firma* (vaste grond) buiten de oceaan van risico’s.

Daarom heeft het op dit punt geen zin onze analyse van het Interim-Amerika met intellectuele kritiek voort te zetten. Toen ik ‘zwarte harten’ zei had ik voor een rationele criticus afge-

daan. Hij zal slechts de schouders ophalen omdat ik niet wetenschappelijk ben. Daarom nodig ik de lezer uit voor een tweede ronde. De tweede afgod van onze tijd, nog iets meer in aanzien dan Dewey's pedagogische geloofsbelijdenis, is de informatie. De 'zuivere' intellectuele nieuwsgierigheid is officieel een vereiste aan onze instellingen voor hoger onderwijs²³. De informatie is de doodsvijand van alle wetenschap als ze uit nieuwsgierigheid gezocht wordt.

Want nieuwsgierigheid voert tot een wereldbeeld dat net zo vertekend is als het Dewey-Confucius-beeld van de maatschappij. Confucius zei dat het de goddelijke bestemming van de mens was in de goed-geoliede maatschappij zijn functie te vinden. De nieuwsgierige geest houdt de buitenwereld voor net zo zinloos als het slagveld waarop het overleven van de sterkste beslist wordt. Die nieuwsgierige geesten zijn darwinisten en ze zijn het altijd al geweest sinds de Hindoes de werelden opvatten als ontelbare op- en neergaande warrelingen van strijd.

Het enige dat ze zien kunnen – en daarin bestaat het wezen van zuivere nieuwsgierigheid dat ze het 'zien' afzondert en het starrende oog isoleert van elke andere vorm van inzicht of kennis – is kosmisch stof dat miljoenen jaren vóór de schepping van de mens opgedwarreld werd. In het verloop van dit gebeuren nam de stofwolk toevallig allerlei vormen aan die, opnieuw toevallig, naar de wetten der waarschijnlijkheid iets begonnen voor te stellen.

Er mag wel iets bijzonders gebeuren om onze gebruikelijke stroefheid inzake het wereldbeeld aan het wankelen te brengen, t.w. die z.g. wereldbeschouwing die in 1859 met Darwins boek mode werd. Want het wordt vaak over het hoofd gezien dat deze wereldbeschouwing volledig verschillend was van de platonische ordening van de kosmos, waaraan al onze wetenschappers sinds de renaissance geloofden. In 1859 hield het heelal op een ordening te hebben. Plato werd afgezet. De darwinistische visie is die van de jungle met de daarbij behorende eindeloze strijd. Intussen is dit evolutionaire schema overal doorgedrongen. Het wordt vandaag op de markt te koop aangeboden. Men noemt het het wetenschappelijke wereldbeeld. Maar het is goed beschouwd alleen datgene wat de wetenschappers over de wereld aannemen. De wetenschapsmens gaat van de vooronderstelling uit dat er niets gegeven is behalve de waarneembare feiten buiten onze geest. Waarom deze vooronderstelling?

Alleen om waarnemingen met volledige objectiviteit mogelijk te maken. Hebben we eenmaal deze abstractie van ons zelf als uitgangspunt aangenomen dan zullen we inderdaad buiten ons alleen nog onophoudelijke beweging waarnemen. Levensprocessen namelijk, die met distantie bekeken worden, doen zich voor als bewegingen. Het is daarom niet waar dat het darwinisme bewezen zou hebben dat de wereld onverbiddelijke strijd is. Waar is, dat, als we de 'wetenschap' de vrije teugel laten, de wereld slechts als jungle kan verschijnen. Ze heeft immers van meet af dit vooroordeel: hoe ver kom ik met 'zuivere' waarneming? Als een tendens onder vele andere heeft de wetenschap het waarnemen op de spits gedreven; dat Mussolini een filmstrook liet maken van de terechtstelling van Ciano, dat wij onze troepen konden zien landen in Normandië, zijn triomfen van koelbloedige waarneming. In zulke gevallen weten wij dat de gebeurtenissen hun volle betekenis aan de camera niet prijsgeven. We moeten er de morele beoordeling nog aan toevoegen. Maar de overwinning van de ontwikkelingstheorie betekent dat deze morele beoordeling haar gelijkwaardige plaats naast de registratie der feiten prijs moest geven. Ons werd gevraagd ons te beperken tot feiten die waarneembaar zijn en aan onze kinderen werd helemaal niet meer gezegd dat deze naakte feiten slechts een deel van de waarheid waren. De wereld van de wetenschap werd als de totale wereld aangeprezen.

Plato heeft zijn best gedaan in de wereld het Ware, het Goede en het Schone te 'schouwen'. Maar dat was minder logisch dan te verklaren dat onze zintuigen niets anders waarnemen dan hoeveelheden van maat, gewicht, uitbreiding en beweging. Waarneming kan nooit de eenheid van mens, natuur en het heelal bewijzen. 'Ik ben van mening dat het heelal uit louter punten en lijnen bestaat, zonder eenheid, zonder voortzetting, zonder samenhang of orde of welke andere eigenschappen ook die door de liefde bepaald worden. Zo berust de visie van de eenheid der wereld inderdaad slechts op gewoonte en vooroordelen.' Op deze klassieke manier kon Bertrand Russell na 80 jaar 'zuivere' wetenschap de wereldbeschouwing van die wetenschap formuleren. De wetenschap doet sinds Darwin afstand van de eenheid. John Dewey deed afstand van het lijden als onze basis tot het verstaan van de wereld. Vergelijk dit eens met de woorden van Oscar Wilde: 'Het lijden is werkelijk een openbaring. Men ont-

dekt dingen die men nooit tevoren had onderkend'. Om der wille van de eenheid hebben wij sinds Christus heel onze geschiedenis tot een gezamenlijk ondernemen gemaakt voor al die mensen die deze eenheid beleden. En om der wille van datgene wat ons door het lijden geopenbaard was hadden wij een rangorde van waarden opgebouwd: Naar de mate waarin iemand geleden had luisterden we naar wat hij te zeggen had. Darwin en Dewey overtuigden ons van het tegendeel. Hoe minder we leden, hoe beter. En hoe minder we ons van onszelf zouden afwenden des te beter zou het heelal aan zijn doel beantwoorden.

We kunnen nu de verbazingwekkende macht van de moderne geest samenvatten. Deze geest heeft tweeërlei capaciteit. Hij pleegt zich nergens over op te winden of over in verdriet te geraaken, want hij meent dat 'beschaafd' betekent dat je alle heftigheid afwijst. Je kunt alles vernemen zonder je ooit op te winden. Maar diezelfde geest ziet de hele wereld, ook die der mensen, als een oerwoud vol twist en strijd, bestaande uit drift en blinde harts-tochten. Wij kennen reeds de soort omgeving waarin de moderne mensen deze beide kenmerken van uiterste zelfbeheersing en scepticisme ontwikkeld hebben. Over de creatieve uitbarstingen van de mensen wordt geglimlacht; en wat het heelal aan schoonheid bevat wordt ontcijferd als golflengtes. Eenvoudig door het leven in voorstad en fabriek wordt de moderne mens dagelijks gesterkt in een levensstijl die met deze twee kenmerken overeenkomt, de ingehouden, pragmatische, confuciaanse stijl van leven en glimlachen, van werken en fluisteren en medelijdend neerzien op de domheden van andere mensen in hun wilde strijd om het bestaan.

Voor deze mensen komt de toekomst altijd als een volslagen verrassing. Hoe kan het ook anders als de toekomst de vrucht is van hartstochtelijk, dogmatisch, toegewijd en welbespraakt leven. De oorlog was voor de moderne mens een plotselinge schrik. Hoe onbeschaafd! Het bolsjewisme was ook een schrik. Goede bedoelingen dat wel, maar hoe gewelddadig. Hitler was eveneens een schrik. Een geesteszieke, maar we waren toch allemaal normaal, intelligent en verstandig? Deze moderne mens treft mij persoonlijk als de zeldzame combinatie van best geïnformeerde en tegelijk hoogst verraste mens te zijn. Het publiek weet alles, maar begrijpt *niets* van wat er gebeurt. Want de stand van zaken die het kennis noemt gaat over het levensonderhoud en de

levensstandaard. Maar de dingen gebeuren niet vanwege het levensonderhoud; alles draait in werkelijkheid om geboorte en dood. De vragen van het 'levensonderhoud' omvatten maar één helft van het leven, n.l. dat deel dat zich herhaalt en voorspelbaar is. De andere helft bestaat uit de smartelijke schepping en de scheppende doodstrijd van sterven en geboren worden.

Wie er nu prijs op stelt een beetje minder verrast te worden door de grillige uitbarstingen van de wereld en ook voor de volgende crisis wat minder onvoorbereid te zijn, is misschien dan nu bereid zichzelf een eenvoudige vraag te stellen: Hoe wordt toekomst geschapen? Wanneer wordt het naakte bestaan minder belangrijk dan het tot-leven-komen? Zolang men deze vraag niet onder ogen kan zien heeft men het referentiekader van de voorstad nog niet achter zich gelaten. En zolang men niet bezorgd begint te worden over de terugkeer van het leven, zal men ook de oorspronkelijke vraag van het christendom niet tegen komen.

Voetnoten in voorwoorden en in deel I

- a. Rolf Gardiner in *New English Weekly*, 7 febr. 1946.
- b. *Out of Revolution* blz. 749.
- c. Scholastik – de uit de middeleeuwen stammende wetenschap van God. Akademik – de z.g. objectieve wetenschap van de dingen. (vert.).
- d. *Der Atem des Geistes*, Frankfurt 1951. *Heilkraft und Wahrheit*, Stuttgart 1953. *Der unbezahlbare Mensch*, Berlijn 1955. *Die Europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen*, Stuttgart 1951. *Das Kreuz der Wirklichkeit, ein Lehrbuch der Soziologie*, Stuttgart 1956. *Geheimnis der Universität*, 1950 (Lezing).
1. 'Grand Old Party', afkorting voor de republikeinse partij, USA.
- 1a. De Nederlandse lezer kan hier eenvoudig de Nederlandse kranke-koppen invullen (vert.).
2. John Dewey, *The Living Thoughts of Thomas Jefferson*, New York 1940.
3. Dewey begint nu langzaam iets te merken – vlak voor het einde van zijn tijdperk – van de 'schrikwekkende diagnose van de ziektes in taal' in zijn artikel *A search for firm names*, *Journal of Philosophy*, 1945, blz. 5. En toch haalt hij ook hier nog steeds woor-

den en namen door elkaar. Woorden dienen ertoe om over iets te spreken; namen om tot iemand te spreken. De richting verschilt 180°, maar dit wordt door Dewey en het pragmatisme eenvoudig niet gezien.

4. Zie mijn voorstellen en die van William James in *American Youth*, uitgegeven door Winslow en Davidson, Cambridge 1940.
5. Mijn vriend Wagenmann, ingenieur in Stuttgart, bewees geestig en mathematisch, dat geen beperkte werking mogelijk is zonder inwerking van het onbeperkte.
6. Boston, 1921, blz. 41vv.
7. vindt in USA werkelijk plaats.
8. In Europa verziekten de naties aan hetzelfde euvel. Steeds meer mensen spraken tegen elkaar alsof ze bij elk woord hun eigen natie vertegenwoordigden. In een gezonde toestand is het precies omgekeerd. Dan spreken steeds minder mensen 'als Fransen, als Duitsers, als Russen.' Zelfs de kerk werd als Badische landskerk en als Elsasser kerk vertegenwoordigd. Zo werd Pinksteren steeds moeilijker te realiseren, en deze collectieve dwaasheden vonden hun vroege uitbarsting in de Dreyfusz-affaire, toen de Duitse keizer de onschuld van Dreyfusz wilde bevestigen, maar zijn kanselier, von Bülow, hem deze eenvoudige houding als 'niet-nationaal' verbood. Zelfs de keizer durfde niet 'meer' te zijn dan 'Duitser'. Dit is geschreven in 1945. Ik voeg er aan toe dat het na het jaar 'nul' in Duitsland nog veel erger geworden is. Professor Hasenack – zo'n man mag in Duitsland professor zijn – vroeg mij in 1950: 'Hoe denkt de Amerikaan over de Russen?' Ik vroeg hem vriendelijk niet op die manier te vragen omdat er 155 miljoen Amerikanen zijn. 'Geen onzin', zei Hasenack. 'Hoe denkt de Amerikaan?' Wat moest ik zeggen? Ik moest wel voor de waarheid uitkomen: 'Als u zegt 'de' Amerikaan' en 'de' Rus, dan vereeuwigd u de schuld van alle Duitsers. Want dan zullen alle volken ook alleen maar 'de' Duitser weten te zeggen; u dwingt hiermee de onvergeeflijkheid van alle Hitlergruwelen af.'
9. Het Nieuwe Testament spreekt heel eenvoudig, als een goed bioloog, over de ontsierende gebreken die onze verworven eigenschappen aankleven. Maar de vertalingen verdoezelen dat.
10. Over de Franse zucht naar het genie zie ook blz. 96.
11. De vertegenwoordiger van president F.D. Roosevelt.
12. De beste beschrijving van Camp William James geeft Stuart Chase in *Survey Graphic*, Mei 1942.
13. Zie boven blz. 29.

- 13a. Bedoeld is president Franklin D. Roosevelt (vert.).
14. Zie van de schrijver: *Das Alter der Kirche* (met Joseph Wittig) blz. 677vv., blz. 805vv. en zijn *Out of Revolution* blz. 427.
15. *Be angry with the Sun*. New York 1943.
16. Zie in hoofdstuk 8 de paragraaf 'De komende zondag'.
17. New York 1920.
18. Een van mijn vrienden, een aanhanger van Dewey, vermaande ons in 1945 de geestelijke waarden van het liberale geesteswetenschappelijke College hoog te houden. Hij hield met dat doel een toespraak en begon zijn rede met de woorden: 'Het opvoedkundige mechanisme van een College...' Niemand weersprak de tegenspraak in zijn begrippen.
19. New York, 1935, blz. 93.
20. Franz Rosenzweig: *Stern der Erlösung*, 3e uitgave Heidelberg 1954.
21. Zie boven blz. 47.
22. Zie mijn rede ter gelegenheid van zijn 100e geboortedag, vertaald in '*Die Seele des William James*'. 'THEMA' 1949.
23. Over dit punt zou men de uitstekende kritiek van John U. Nef: '*The United States and Civilisation*', Chicago 1942, moeten raadplegen.

TWEEDE DEEL

'DE TIJD IS ONTWRICHT'

'Het belangrijkste kenmerk van de moderne beschaving is dat de toekomst aan het heden wordt opgeofferd en de hele capaciteit van de wetenschap is tot dit doel schaamteloos misbruikt.'

William James (1842-1910)

Derde hoofdstuk TOEKOMST SCHEPPEN

Het heidendom overwonnen – Het vooruitlopen op de dood –
De zin van de geschiedenis – Vooruitgang: christelijk of
modern? – Natuurwetenschap en de christelijke tijdrekening –
Het wegvallen van het geloof.

Een vraag naar de toekomst van het christendom zou onjuist zijn. Je kunt niet van 'toekomst en christendom' spreken zoals je van 'de toekomst van de motorsport' of 'de toekomst van Europa'. Het christendom is de grondlegger en borg voor de toekomst, het is zelf het proces die toekomst te vinden en veilig te stellen. Zonder de christelijke geest is er geen werkelijke toekomst voor de mensen. Toekomst wil zeggen nieuwheid, verrassing, het betekent uitgroeien boven oude gewoontes en bestaande verworvenheden. Als een werkkring, een beweging of een instelling niets anders belooft dan een voortdurende herhaling van bestaande gedachten en daden, dan zeggen we terecht: 'Daar zit geen toekomst in'. Kennelijk in twijfel of het christendom nog toekomst had, wilden de mensen de laatste jaren het christendom van de ondergang redden, samen met nog enkele kostbaarheden uit onze beschaving. Maar het christendom 'bewaren' is niet nodig, het is ongewenst en onmogelijk omdat het anti-christelijk is. Het christendom zegt: wie probeert zijn ziel te redden, zal ze verliezen. Het gaat er helemaal niet om te redden wat we zelfgenoegzaam menen te bezitten, maar om dát tot leven te wekken wat we bijna verloren hebben. De juiste vraag is: *Hebben wij nog toekomst?* Want dan zouden we christen moeten zijn.

Het centrale punt in de christelijke geloofsbelijdenis is het geloof in dood en opstanding. Christenen geloven in een einde der wereld, niet eenmaal, maar telkens weer (of anders gezegd: niet aan het eind der wereld als een *eenmalig* gebeuren, maar als iets dat voortdurend zich voltrekt). Dit geloof en niets anders geeft ons de kracht om aan onze oude gewoontes te sterven, het oude vastgeroeste spoor te verlaten, ons dode ik achter ons te laten en de eerste stap in een werkelijke toekomst te zetten¹. Dat is de reden waarom christendom en toekomst het-

zelfde betekenen.

Toen Hitler aan de macht kwam was de moderne wereld al aardig vergeten wat het christendom betekent. Zoveel van wat het ons gebracht had was ongemerkt zo diep in ons leven doorgedrongen dat we het voor vanzelfsprekend hielden, en we er niemand dankbaar voor hoefden te zijn. Het conflict met de heidenen maakte de eerste christenen wel duidelijk waar ze zelf voor moesten staan; maar rond 1850 waren er niet genoeg overtuigde heidenen meer om onze harten wakker te houden voor de strijd – behalve in de verafgelegen zendingsvelden, waar de denigrerende term 'inboorlingen' aangaf dat men hen niet beschouwde als een werkelijk gevaar voor het christendom. 'Inboorlingen' zijn ongevaarlijke heidenen. Intussen bloeide in eigen land een verborgen heidendom in de academische gebouwen en in het publiekelijk voorrang verlenen aan alles wat materiële vooruitgang bracht. Maar nu het naakte heidendom weer te voorschijn gekomen is, nu kunnen we niet alleen, maar moeten we de werkelijke betekenis van het christendom terugvinden, wanneer wij willen overleven.

Het heidendom overwonnen

De rassentheorie van de nazi's en de praktijk ervan, moet ons helpen een herinnering wakker te roepen die lang verduisterd is gebleven, n.l. dat het christendom in een wereld binnenkwam waarin de mensheid in gescheiden groepen leefde: er waren rassen, klassen, stammen, volken, koninkrijken, die allemaal op zichzelf leefden. Het christendom maakte niet zonder meer een eind aan deze ordeningen, dat zou de mensen in het nihilisme gestort hebben en het eerste werk van de schepping hebben opgeheven: Jezus kwam niet om te ontbinden, maar om te vervullen. Veelmeer was het zo dat het christendom de werkelijke toekomst in die menselijke ordeningen plantte als een kracht, die terugwerkend van het einde der tijden, hen stap voor stap op weg naar de eenheid zette. Heidendom betekende – en betekent nog – geen eenheid, maar een gescheiden mensheid. Dat is zowel historisch als geografisch juist. Geschiedenissen zijn er in het heidendom alleen in het meervoud, nooit als één geschiedenis; want elk van hen begint ergens *binnen* een bepaalde tijd, b.v. met de stichting van Rome of met de Olympische spelen 776 v. Chr. en eindigt ook zo: de god Chronos verslindt al zijn

kinderen. In het heidense denken wordt bijna overal het leven van de mensheid gezien als een neerwaartse beweging vanaf een gouden tijdperk in het verleden tot een uiteindelijke vernietiging in de toekomst. Daarbovenuit kon men zich niets voorstellen dan een zinloze eeuwige herhaling van dezelfde kringloop. Een uitzondering heeft men wel willen maken ten gunste van de religie van Zoroaster (=Zarathustra) toen het mode werd (zie Nietzsches Zarathustra) in de beschaafde wereld het unieke karakter van christendom en jodendom af te zwakken². Zoroaster leefde in de 6e eeuw v. Chr., niet in de elfde of twaalfde, zoals men graag aannam en zelfs de oudste zoroastri-sche tekst, waarin de geschiedenisopvatting voorkomt die verwantschap vertoont met de joodse of de christelijke opvatting, kan toch niet vóór 650 n. Chr. gedateerd worden, d.w.z. samengesteld in een tijd toen onder de druk van de islam de aanhangers van Zoroaster waarschijnlijk wat toegankelijker waren voor joodse en christelijke gedachten. Deze late tekst kan daarom geen basis vormen voor de bewering dat de Zoroaster-religie een onafhankelijke en niet-cyclische geschiedenisopvatting kent, noch minder, dat zo'n opvatting ook *geleefd* zou zijn, zoals Joden en christenen dat deden.

De enige vroege bronnen van de Zoroaster-religie, de 'Gatha's' geven alleen de gebruikelijke mythische opsomming van de vier tijdperken van de mens, zoals bij Hesiodus, en zeggen niets over een midden of eind van de geschiedenis³. De Grieken kennen geen vooruitgangsgeloof⁴. Het heidendom is werkelijk alom bezeten van het cyclische denken⁵.

Het Egyptische Grote Jaar en de echo's hiervan in hindoeïstische, boedhistische, platonische of stoïcijnse leerstelsels; het dogma van de onvermijdelijke roulatie van regeringsvormen in de klassieke formulering van Polybius; de cultuurcyclussen van Vico en Spengler; de Mexicaanse mythen; de Germaanse 'godenschemering' die op gezette tijden terugkeerde; Hitlers manier om 'hele zonnestelsels' van de geschiedenis opzij te schuiven, die hij 'voorbij' verklaarde, dit zijn allemaal voorbeelden van de obsessie van het heidendom de tijd als cyclische herhaling op te vatten. Zo'n denken belichaamt de beste deugden van het heidendom: het treedt de wereld verstandig en dapper tegemoet, het overwint weerstanden, het is op ervaringsfeiten gebaseerd. Maar het is tevens zonder geloof, liefde en hoop en daarom ontbreekt de toekomst. Het middeleeuwse Nibelun-

genlied mondt uit in de schreeuw dat alle liefde eindigt in kwelling en rouw. Zo sprak de heidense mond in de schaduw van het kruis!

Inderdaad, de cyclus is het prototype van een toekomstloze existentie, die voor altijd geketend zit aan het rad van een zinloze herhaling en het is geen wonder dat de oudste ons bekende bron voor het cyclische denken de astrologie is. Het heidendom stelt zijn vertrouwen in de automatische kringloop van de zonnekalender en ontleent daaraan voor haar stenen hart de lange duur die hemellichamen inderdaad hebben dankzij hun blinde ronddraaien in cirkels, ellipsen of subcirkels.

De enige remedie die de heiden kent voor zijn besef van het noodlot, is, het in mythen in te kleden. Tegenwoordig horen we veel over mythen en het opzettelijk weer invoeren hiervan is een betrouwbaar teken dat het heidendom weer herleeft. Ik denk dat men het heidendom het best kan verstaan als het antwoord van de primitieve mens op de vrees voor de dood. Alle mensen zijn vanaf hun geboorte door bepaalde banden van afhankelijkheid gebonden aan hun familie, ras en land. Maar al deze eindige vormen sterven een keer. En als er niets is dat ons uitheft boven deze toevalligheden van onze geboorte, als dat voor ons alles is, dan zullen wij ook met hen sterven als hun tijd gekomen is. De heiden zit vast in het kleine stukje aarde of de schoot waarin hij door zijn geboorte geworteld is en daarom wordt zijn ziel geplaagd door een onverbiddelijke angst voor het noodlot. De mythe is een vorm van geestelijk leven die pretendeert de dood te ontlopen; de kern van de zaak is daarbij dat men zich fixeert op een vergankelijk gebeuren waaraan onsterfelijkheid wordt toegekend. Niets op aarde is absoluut of is er voor altijd. De mythe wil beide zijn. Met dit heidense opsplitsen van de mensheid in deeltjes door de mythen, werd elke groep of gemeenschap in een eigen tijd en een eigen ruimte opgesloten. Elke mythe, van Osiris in Egypte tot Odin in Zweden, probeert een directe verhouding tussen de ingewijden en het heelal te realiseren om daarmee de eigen plaats of volksgroep zegevierend af te scheiden van alle overigen die aan de ondergang gewijd zijn. In de achtste eeuw was de paus verbaasd toen hij merkte dat de koningen van Lindfairne er in berustten hun rij van voorouders terug te voeren tot de god Odin, met het jaar

340 n. Chr. – ongeveer – als begin, maar dus toch een *eigen* tijd! Mythen ontstonden om de dood en het fragmentarische karakter van het eigen leven te verbergen, zowel met het oog op het verleden als op de toekomst. Elke stichter van een stad sneed in jaloerse ijver alle banden door die hem aan het verleden bonden. De eerste levenshelft van elke held ligt in het donker. Zijn vereerders kennen hem pas in de scheppende tweede helft! Romulus moest koning worden; dus werd Remus gedood, omdat geen mens koning zijn kan in de ogen van zijn broeder. De stammen en de rijken in de oudheid hadden elke herinnering aan een gezamenlijk verleden onderdrukt omdat bloedschuld op de oorsprong rustte. Dienovereenkomstig werden hun mythen gebaseerd op een periode van eigen ervaring die onderdrukt en ongenoemd bleef, een niet uit te spreken kloof die de Grieken ἀφαντος noemden, onuitspreekbaar. Alle geseculariseerde samenlevingsverbanden hebben een skelet in hun geheime bergplaats. Zelfs in hedendaagse familie-stambomen ontbreken gewoonlijk ongewenste voorouders en worden in hun plaats sprookjes verteld. Het christendom daarentegen nam het ongewenste als uitgangspunt: men leze het 'ongewenste' geslachtsregister van Mattheus; in plaats van een stamboom met een mythische held als stamvader, wordt hier gesproken van de grondfout die we vanaf Adam hebben geërfd. En resoluut wordt hier midden in de tijd begonnen, niet in een mythische nevel. Tegenover alle mythen, die de dood loochenen, en tegenover het uitzichtloze cyclusedenken is de prijs voor een levende toekomst: de dood in ons leven toelaten en hem daar overwinnen. Dit is het belangrijkste dat het christendom ons heeft gegeven; het heeft laten zien dat de vrees voor de dood niet noodzakelijk de mensen gevangen hoeft te houden binnen het kleine kringetje van een gegeven gemeenschap. In plaats van de heidense verdeeldheid met de vele gescheiden beginpunten, komt er een universele stamboom voor de mensheid die ver uitgrijpt boven alle partiële begin- en eindpunten en vanuit het einde der tijden geschiedenis schrijft.

Maar het christelijke tijdperk zou nooit de trotse moed gehad hebben op het einde af te stevenen, als niet Israël de weg had voorbereid toen het aan de mythologie de oorlog verklaarde en vasthield aan de eenheid als oorsprong van het geslacht Mens. De bijbel begint met de triomfkreet: 'In den beginne schiep

God hemel en aarde.' Deze woorden werden gesproken tot een wereld waarin de hemelse goden de verdeeldheid van de landen op aarde hadden geheiligd door de talrijke mythen voor elke locatie; een wereld, waarin de scheiding tussen hemel en aarde, tussen land en land, tussen natie en natie geaccepteerde werkelijkheid was. Boven de duizenden Elohim, de inspirerende mythische helden, staat de Ene God. En de Joden maakten hun eigen stichters niet tot helden, ze hielden hen in herinnering als eenvoudige mensen en vertelden verhalen over hun omgang en gesprekken met andere mensen. Ze namen de sluier van de vele partiële heidense oorsprongen weg en legden de keten van onzegbare misdaden bloot – zoals de moord van Kaïn op Abel – waardoor de eenheid van de mensheid verscheurd was, en achter dit alles vonden ze de Ene God die geen deel had aan de door mensen veroorzaakte verdeeldheid. In Hem werd de bestemming van het menselijk geslacht, als één mensheid in vrede te leven, zichtbaar als de eenheid die reeds in de schepping van Adam gewaarborgd was. De Joden richtten hun gedachten dus niet zoals de heidenen op dit óf dat, op deze óf gene, maar daarop dat één mens Adam tot vele leden zou worden. Deze vraag van Israël verstaan de heidense vraagstellers in filosofie, psychologie, sociologie, geschiedenis, aardrijkskunde tot op heden niet. Geen wonder dat christenen vandaag in Duitsland vervolgd worden in de schaduw van de jodenvervolging. Zij, die mythen spinnen, weten wel wie hun eigenlijke vijand is. De Joden zijn levende getuigen van de waarheid die men wil onderdrukken als er weer een nieuwe mythe gesponnen moet worden. Misschien zullen mensen op zekere dag een mythe produceren over het Indiaanse karakter van alle Amerikanen. Als dat gebeurt, dan moeten de Joden daar net zo lijden als nu onder het Germaanse rassencomplex in Europa.

Jezus heeft de toekomst van de mens geschapen door voort te bouwen op het werk van Israël. Dat werk hield in de eenheid van hemel en aarde, van man en vrouw, van broeder en broeder, van vader en zoon te realiseren. Jezus voltooide deze op eenheid gerichte oriëntatie van de menselijke geschiedenis, door een nieuwe dimensie te ontsluiten: hij schiep een nieuwe mens door heiden en jood zichzelf te laten overleven. Daarom is hij de volmaakte mens, het eerste complete menselijke wezen. Hij overwon de verdeeldheid van de mensheid door eens en voor al de wet van de Mens te leven. Deze wet zegt: de mens kan

slechts van fragment-zijn naar volledig-zijn voortschrijden als hij de dood van zijn oude Adam, zijn oude verplichtingen overleeft en met nieuwe begint. Homerus, Pericles en Caesar waren ongetwijfeld grote mannen, maar geen van hen overleefde zichzelf volledig; niet één van hen verwierp zijn nationaliteit, zijn familie of stad zo voorbeeldig dat juist dit gebeuren het thema van zijn leven zou worden en anderen zou noodzaken hem in deze omkeer te volgen. Dat nu was precies wat Jezus wél deed en daarmee bewees hij dat elk einde een nieuw begin kan en moet worden, dat zelfs volslagen mislukking en dood vruchtbaar gemaakt kunnen worden. Hiermee was de laatste barrière van de ziel overwonnen en haar volledige rijk kon zich nu gaan ontplooiën. Jezus overwon de heidense vrees voor de geestelijke dood en opende daarmee de weg tussen ons en ieder ander. De dood werd drager van nieuw leven van ziel tot ziel.

Het vooruitlopen op de dood

Omdat Jezus de eerste was die de richting van de mensheid omdraaide naar eenheid toe, is hij het middelpunt van de menselijke geschiedenis⁶. Tegenwoordig neemt men de eenheid van de menselijke geschiedenis aan als vanzelfsprekend – alsof ze er eenvoudig zou zijn zoals de ‘ruimte’ – en dat ondanks de Toynbees, de Spenglers, de Helmholtz met hun bonte variatie van geschiedenissen. Daarom wijst men de stelling dat de een of andere gebeurtenis het middelpunt der geschiedenis zou moeten zijn, als overdrijving van de hand. Maar in de ogen van de christen is de zin: ‘Jezus is het middelpunt der geschiedenis’ een zin, waarachter geen mens terug kan gaan zonder zijn wereld in de diepste duisternis te storten. Hij is de Alpha en Omega, begin en einde: alle verleden en alle toekomst komen in hem samen. Hij was geen profeet van de dingen die komen zouden, zoals Johannes de Doper. Hij was ook geen idealist als Plato. Hij was de eerste ‘uiteindelijke’ mens, de eerste die vanuit het einde der tijden terugleefde in zijn eigen tijd. Chesterton drukte het paradoxale in de christelijke opvatting van de tijd op onnavolgbare wijze uit toen hij in ‘The Ballad of the White Horse’ schreef: ‘The end of the world was long ago’. De christen heeft het eind der wereld, zijn wereld, achter zich; begin en eind hebben hun plaats gewisseld. De natuurlijke mens begint heidens bij de geboorte en doorleeft de tijd voorwaarts in de richting

van de dood; de christen leeft in tegengestelde richting: van het eind van het leven naar een nieuw begin. In het overleven van de dood ziet hij de eerste scheppingsdag weer voor zich. Hij stijgt uit het graf van zijn oude 'zelf' onder de open hemel van een werkelijke toekomst. Het 'einde der wereld' zou van nu af aan een geijkte term moeten zijn die het speciale gezichtspunt aanduidt waaronder men de werkelijke mens benadert: dat hij met het eind van zijn wereld rekening houden moet. Want slechts hij is een werkelijk mens die zijn wereld overleven kan⁷. Rufus Jones heeft in een artikel over een moderne christen uitgedrukt wat het betekent te leven vanuit het eind der tijden: 'Hij beoogde niet het leven volgens de principes van het koninkrijk Gods uit te stellen totdat het tot zijn definitieve overwinning zou zijn gekomen. Zou men die lijn volgen dan zou er nooit een koninkrijk Gods komen. Het enige middel het te realiseren is er moedig een begin mee te maken zelf dat koninkrijk Gods te zijn, voor zover een mens dat kan openbaren. In plaats van het naar een hemelse sfeer of naar een duizendjarige schemering te verschuiven, nam hij het moedig op zich een begin te maken met het leven volgens de wetten van dat koninkrijk'⁸. Het koninkrijk Gods leven, het van het einde der tijden terugbrengen en er hier en nu iets van belichamen, dat is het proces waardoor de mens sinds Jezus bewust deel heeft aan zijn eigen schepping. De mens is in zijn bestemming ingewijd. Hij heeft partnerschap verworven in Gods diepste wijsheid: wanneer we een hoofdstuk van de ontwikkeling los moeten laten, er afscheid van moeten nemen, wanneer het beëindigd moet worden. Tijdens de bloei van de grote heidense culturen had de mens zich al een meester betoond in brillante nieuwe scheppingen, door het christendom echter werd hij meester van het creatieve beëindigen, meester van het tijdelijk zijn van jezelf en van alles wat je onderneemt. In staat nu *beide*, zowel ja als nee te zeggen, deels te sterven en deels te overleven, is hij *heel* geworden en treedt hij binnen in de volle vrijheid van de kinderen Gods. Wie zijn leven behouden wil, die zal het verliezen en wie zijn leven om Christus' wil verliest, die zal het vinden: paradoxaal genoeg is de dood de sleutel geworden tot het eeuwige leven. De mens heeft geleerd het onverbiddelijke einde, waartegen hij als heiden tevergeefs blijft vechten, éerst te nemen en daarmee heeft hij de dood zijn verlamrende noodlotskarakter ontnomen. Hij treedt het ergste het eerst tegemoet en kan zo

zijn doden op tijd begraven. Een heiden was wel bereid lijfelijk te sterven – voor zijn familie, zijn heiligdom, zijn gilde, zijn volk of zijn ras – maar hij hield deze voor onsterfelijk en daarom zonder gebreken. Hij kon niet toegeven dat het noodzakelijk was hen te laten sterven als de tijd daartoe gekomen was; en daarom ging dan alles ten onder.

Mensen worden tot scheppers van de toekomst op het moment dat ze ernstig twifelen aan de bestendigheid van de huidige samenleving. Door dan vrijwillig de dood van een deel van hun opvattingen, hun idealen, hun oude banden te accepteren, overwinnen ze de onvermijdelijke totale dood die als wrekende gerechtigheid de heiden opjaagt. B.v. op de volgende manier: 'Door te anticiperen op de Antichrist lette de middeleeuwse kerk scherp op alle kleine symptomen van verval. In het vooruitlopen op het dreigende einde kan elke samenlevingsvorm onsterfelijkheid bereiken'.

'Het vooruitlopen op het laatste oordeel dat als een dreiging boven onze eigen beschaving hangt, is het beste middel tegen haar onvermijdelijke ondergang'⁹.

Alzo is het geloof in een einde van de wereld of in de 'eschatologie' het wezen van het christendom. En toch was dat tot voor kort in onze wereld zo goed als vergeten. Toen ik enkele jaren geleden les gaf aan de Harvard Divinity School vroeg ik eens aan iedereen die aanwezig was of hij/zij in een jongste gericht geloofde. Iedereen lachte. Een geloof in de laatste dingen liet men over aan grappenmakers als Chesterton¹⁰. De z.g. 'liberale' theologie erfde van de 18e eeuwse Verlichting een 'natuurlijk christendom', d.w.z. een christendom ontdaan van de eschatologie, en haar eigen belangstelling ging uit naar de 'filosofie van de religie' en naar het 'onderzoek van het leven van Jezus'. Pas in de 50 jaar na 1892 keerde de theologie stapje voor stapje terug naar de verlaten eschatologische positie, tenminste voor zover het Jezus zelf betrof en de vroege kerk¹¹. Maar vooraanstaande geleerden als Kirsopp Lake trokken daaruit in alle oprechtheid de conclusie dat het oorspronkelijke christendom ten enenmale onverenigbaar moest zijn met de redelijke moderne mens: want hoe zou een redelijk mens in het einde der wereld kunnen geloven?

Intussen echter heeft Europa aan den lijve ervaren dat eschato-

logie de richtinggevende waarheid van ons dagelijks leven is. Een buitenlands journalist schreef in 1940 over de val van Frankrijk: 'Als men een grote natie tot verval ziet komen, dan voelt men dat het einde der wereld gekomen is.' Met Pasen daarop ontving ik een historisch document van een katholiek kerkhistoricus, Joseph Wittig. Het was een kort briefje waarin hij me vroeg op te slaan Rouet de Jouvenel, *Enchiridion Patristicum*, Nr. 10, 832, en 1771 met de opmerking dat deze teksten van actuele betekenis waren voor de volkeren van Europa. Het bleken te zijn *Didache* 16, 7^{11a}; *Cyrrillus' Catecheses* 15, 11; en van *Augustinus, De civitate Dei* 20, 19, 4: de meest ernstige en vurige beschrijvingen van het jongste gericht en van de Antichrist aan het eind der tijden!

Zo leeft deze historicus in de huidige werkelijkheid op basis van wat Grant in zijn essay aan de Amerikaanse 'kruisigings-professoren' (om de ironische uitdrukking van Kierkegaard te gebruiken) voorhield als een visioen van 1800 jaar geleden. De waarheid van de eschatologie heeft niets te maken met een theoretische vooronderstelling die men wetenschappelijk weer kan ontdekken en dan in boekvorm op onze tafel kan leggen. Het is een altijd dreigend gebeuren dat steeds weer in en door geloof overwonnen moet worden. We moeten de wereld liefhebben omdat ze altijd weer met haar wijsheid vastloopt. 'Het lijkt van een natie die zelfmoord heeft gepleegd', zo beschrijft generaal Templar Duitsland. Is dat misschien genoeg 'einde der wereld' voor Koningin Rede?

Het overboord zetten van de christelijke eschatologie door de Verlichting heeft geweldige repercussies gehad. Geen volk kan leven zonder geloof in de uiteindelijke overwinning van iets. Toen de theologie sliep moesten de leken zich wel tot andere bronnen wenden voor 'de laatste dingen'. Maar waar is de leek veilig voor de grillige brainstormerij van de geleerden? Geen mens kan leven van het laatste wetenschappelijke nieuws!

Iedereen heeft voluit geloof, hoop en liefde nodig. Welnu, toen de liberale theologie het bestaan van zulke radicale krachten in het leven van de mens loochende, hielden mannen als Karl Marx en Friedrich Nietzsche het vuur van de eschatologie levend. Marx predikte de eschatologie van het Oude Testament in wereldlijke taal door de onbeperkte eisen van de sociale ethiek luidkeels uit te roepen in een beperkte burgerlijke wereld. Nietzsche, wat hij ook gepredikt mag hebben, heeft een oneindig

geloof geleefd, een waanzinnig geloof, zoals dat van het Nieuwe Testament – waanzinnig ook in de ogen van hedendaagse kerkmensen.

Het wezen van de eschatologie is dat ze onbegrensd is. Ze vraagt volledige overgave aan iets dat buiten de bestaande orde der dingen ligt. Op dit punt verbreekt ze de eenheid tussen jou en de wereld. De wereld ondergaat een 'noodlot'; jij niet. De wereld sterft omdat ze te berekenen is; jij zult weer opstaan als je niet te berekenen bent. De wereld staat aan het eind, ze is het gisteren, maar jij kunt een nieuw begin zijn, een morgen.

Daarom krijgt het eerste komen van Christus pas betekenis door het tweede komen, de weder-komst. Het christendom heeft helemaal niet bestaan, het is een illusie, als het niet de beweging naar het einde der tijden toe heeft ingezet. Het laatste woord in het Nieuwe Testament – afgezien van de afsluitende zegen – drukt dit verband tussen het eerste en tweede komen prachtig uit. Het is een gebed: 'Ja, kom Heer Jezus'. Toen dit gebed opgeschreven werd, was de definitieve geschiedenis van de mensheid al begonnen en was al door twee generaties heen doorgegeven; en toch eindigt de bijbel in dit gebed zo, alsof het allemaal nog komen moest. Dat betekent, dat dat wat gebeurd is en dat wat nog gaat gebeuren, delen zijn van één geheel en dat het ene niet compleet is zonder het andere¹².

De zin van de geschiedenis

Het christendom moet vanuit het einde leven en daarmee heeft het aan de mensheid, individueel zowel als collectief, de macht gegeven tot een levensgeschiedenis te komen. Geschiedenis kan alleen zinvol zijn als ze een begin, een midden en een einde heeft. Als de gebeurtenissen in ons leven niet op deze manier door mijlpalen in de tijd geordend zijn, wordt geschiedenis tot een catalogus met feiten (333 = drie, drie, drie, bei Issus Keile-rei)^{12a}. In het cyclische, heidense geschiedenisdenken is er nooit iets nieuws onder de zon, alles wat we doen is al eerder gebeurd en zal weer gebeuren; niets van blijvende waarde komt er uit; er zijn alleen veranderingen, zonder begin en zonder einde. Het christendom daarentegen laat zien 'hoe de mens eeuwig zijn kan op het moment dat hij *eens voor al* kan handelen, leven en werken'¹³.

Zoals een Franse geleerde gezegd heeft: 'De onoverbrugbare

kloof tussen Grieks en christelijk denken ligt daarin, dat het christendom het unieke tijdsmoment tot aanzien heeft gebracht. De zedelijke orde is voor elke filosofische of Griekse geest iets algemeen en abstracts. In het christendom krijgt de tijd van elke menselijke existentie, ook in haar kleinste onderdeeljes, een superieure kwaliteit¹⁴.

De mens geeft aan zijn daden een eeuwige, d.w.z. 'eens voor al' geldende betekenis als hij zich met zijn hele wezen op die kant van het leven werpt, die op dat moment voorrang moet hebben, en dat op elk punt van zijn gang door de tijd. Maar uitkiezen wat nú naar voren moet komen, wat een bepaald ogenblik uniek maken moet, dat kan hij alleen omdat het eind van de tijd als een magneet zijn hart bij elke stap naar de toekomst trekt. Het unieke van het heden, het nú, wordt afgeleid uit het unieke karakter van het einde. Daarom moet de geschiedenis één zijn, als onze huidige daden eens voor al betekenis moeten hebben. Men denkt tegenwoordig dat de mens en zijn geschiedenis eenvoudigweg een eenheid *zijn*, maar de feiten spreken dat tegen. De eenheid is niet gegeven, het is geen natuurlijk feit, maar ze is tot op heden een gemeenschappelijke opgave voor zo'n negen en negentig generaties¹⁵. Ze kan ieder ogenblik verstoord worden door iedereen die daarop uit is, in een wereld die niet meer weet dat de eenheid volledig van beslissingen afhangt. Zuiver wereldlijke 'geschiedenissen' kunnen nooit tot eenheid komen. Ze bieden ons honderden bekende delen – de geschiedenis van de kunst, van de economie, van Amerika, van het moderne theater – maar de zin van deze aparte geschiedenissen verdwijnt terstond, wanneer de schrijver geen kans ziet ze te verbinden door een meer omvattende geschiedenis die er boven uit grijpt. B.v. de geschiedenis van het moderne theater: nóch 'modern', noch 'theater' kan zinvol zijn, zonder de relatie van modern tot middeleeuws en van het theater tot Griekenland en tot de mysteriespelen van de kerk. Maar wanneer de wereldlijke geschiedschrijving probeert meer omvattend te zijn, dan schijnt de goede gewoonte te eisen dat ze tot de holbewoners teruggaat. Ook dat is vergeefs, want de primitieve rassen stellen er geen prijs op met de rest van de wereld samen te werken, laat staan er in op te gaan. Van geschiedenissen een encyclopedie maken is een vergissing: op die manier wordt geschiedenis nooit volledig!

'Jezus is het middelpunt der geschiedenis' doordat de mensheid

zich in zoveel deeltjes had opgesplitst, dat de eenheid in gevaar kwam en dientengevolge de onopvallendste verschijningsvorm van de mens – niet keizer Augustus, maar het kind in de kribbe – de basis moest worden voor een universele eenheid. Alles wat onze moderne optimisten, van Emerson tot Marx en van Belamy tot Streit, kunnen aanvoeren ter ondersteuning van een algemene betekenis of een unieke taal van de mensheid, is ontleend aan het christelijke tijdperk¹⁶.

De toekomst van het christendom en de toekomst als christenheid wordt vandaag door duizenden losgelaten. Dat nazi's, fascistten, communisten en Japanners de christelijke geschiedsindeling loochenen, is al erg genoeg. Maar werkelijk bedreigend wordt het, wanneer ontwikkelde mensen onder ons gedachteeloos de christelijke tijdrekening loslaten. In het voorjaar van 1941 werd op een clubavond in mijn kleine woonplaats in Vermont een gedicht voorgelezen, waarin stond dat er helemaal geen verschil zou zijn tussen 'voor Chr.' en 'na Chr.': er bestaat niet zoiets als een christelijke tijdrekening¹⁷.

Als zo'n opvatting in Vermont verkondigd kan worden, dan zijn we een aardig eind op weg! Bij diezelfde gelegenheid verzekerde een gastspreker dat de beschaving kennelijk aan zijn einde was, maar dat was niet zo erg: de duistere middeleeuwen waren toch ook een tijdlang aan de macht en daarna kwam toch de glorieuze Renaissance? De spreker vergat er bij te zeggen dat de mensen de middeleeuwen overleefd hadden door hun geloof in de toekomst, in een eind der tijden, in een jongste gericht, in een definitieve komst van het vleesgeworden woord, en dat de gloed van dit geloof alle wedergeboortes van generatie tot generatie voortgebracht heeft door franciscanen, protestanten, puriteinen, vooruitgangsgelovigen en zelfs de zo zeer bewonderde 'Renaissance' zelf.

Ongevraagd, zonder uitdaging, zonder verdediging naar buiten toe, wierpen zowel de dichter als de spreker zorgeloos hun parel van geloof en hoop weg. Ze verlieten het land van hun eigen beschaving met een overmoedig 'Ja, het schijnt voorbij te zijn' op de lippen en nodigden ons uit een paar eeuwen in diepe duisternis te wachten. Zo'n houding is zo willekeurig dat ze alle vertrouwen in de zin der geschiedenis ondermijnt. Het is al erg genoeg om met de protestanten te geloven dat zo'n tien eeuwen sinds Christus – ongeveer van Justinianus tot de reformatie – door corruptie en bijgeloof niet meer mee kunnen tellen. Maar

als we nu de hele 2000 jaar sinds Christus overboord moeten gooien, dan zullen we met elkaar onze oriëntering in de tijd verliezen en in een kringetje gaan rondlopen als een man die in het bos verdwaald is.

Een mensdom zonder begin en eind valt ten prooi aan Spenglers zinloze cyclussen van op- en neergang, of aan de golfbeweging van Sorokin, of aan het beurtelings achterblijven van Pareto. Beschaving, donkere eeuwen en renaissances volgen elkaar dan op. We beginnen ergens, en eindigen waar we beginnen. Als twee duizend jaren een vergissing zijn, kunnen we nauwelijks van de geschiedenis nog vooruitgang verwachten.

Vooruitgang: christelijk of modern?

Merkwaardig, maar het woord 'vooruitgang' blijft in staat alle voor de hand liggende tegenwerpingen van een moderne lezer tegen uiteenzettingen op deze bladzijden samen te vatten. Is er niet een weliswaar onzichtbare, maar toch onloochenbare lijn van vooruitgang aanwezig sinds de dageraad der geschiedenis? Was dat niet duidelijk het werk van de intelligentie van de mens, die telkens betere middelen bedacht om zijn omgeving te benutten? En is niet deze slagvaardigheid onze beste garantie voor de hoop op de toekomst?

Vooruitgang en toekomst zijn inderdaad niet te scheiden, maar de verhouding van hun onderlinge afhankelijkheid is precies omgekeerd. Juist daarom, omdat het christelijk geloof de toekomst geschapen heeft, is de vooruitgang een vrucht van de christelijke tijdrekening¹⁸. En ze verdwijnt ook weer in dezelfde mate als wij ons verwijderen van deze tijdrekening. Weliswaar waren er ook voor Christus wel enkele instellingen om verbetering aan te brengen in de situatie van de mensheid, maar ze bleven sporadisch; want men was overgeleverd aan de genade van de cyclische, heidense geschiedenis, een geschiedenis die altijd weer haar eigen kinderen verslindt, zodat er aan het eind niets over blijft. En pas sinds het christendom de geschiedenis der mensheid tot één geschiedenis gemaakt heeft door vanuit het eind der tijden te leven, zijn deze voorchristelijke verworvenheden van het mensdom losgemaakt uit de godenschemering, die hun noodlot was. Wat zou er b.v. van de Griekse wetenschap en filosofie geworden zijn, als Rome eenvoudig gevallen was zoals Babylon, zonder een kerk om haar erfenis op te

nemen en met haar wedergeboorte een begin te maken? Was dat niet een van onze overwinningen sinds de 12de eeuw?

De gedachte van de vooruitgang werd niet in 1789 of 1492 uitgevonden. Jezus beloofde dat zijn volgelingen grotere dingen zouden doen dan hij had gedaan (Joh. 14:12). De kerkvaders hebben de vooruitgang verdedigd als de christelijke opvatting tegenover het heidense geloof aan de cyclussen van het noodlot, waarbij het gouden tijdperk in het verleden ligt; ze verkondigden de opstanding van het leven en de liefde na en door lijden, waardoor God zelf in de harten der gelovigen vooruitgang boekt¹⁹. In de 12e eeuw profeteerde Joachim van Fiore voor de volgende eeuw zichtbare aardse vooruitgang boven de kerk uit, en daarmee proclameerde hij alle sociale hervormingen en revoluties van onze eigen eeuw²⁰. Maar zijn conceptie van een vooruitgang boven de kerk uit impliceerde het bestaan van de kerk, omdat ze alleen met haar gegeven was en daardoor bleef zijn stellingname christelijk²¹. Elke terugval of cyclus van het grote jaar werd in de middeleeuwen nadrukkelijk bestreden²². De uitgesproken moderne vooruitgangsgedachte is nauwelijks ouder dan de 18de eeuw, toen een man als Condorcet in zijn 'Les progrès de l'esprit humain'²³, zich losmaakte van de voorgaande eeuwen van religieuze continuïteit en een volkomen gesecculariseerd humaniteitsideaal opstelde²⁴. Mensengeest kwam in de plaats van de Heilige Geest. Emancipatie van de christelijke overlevering leek in die tijd onbegrensde mogelijkheden te openen. Maar het ontbreken van elke garantie voor zo'n hypothese plaagt sinds 1750 alle gesecculariseerde geschiedenisfilosofieën. De secularisatie van de vooruitgang begon bij Condorcet. Hij zelf vatte het nog wel samen in geestelijke termen, zij het humanistisch gekleurd. Het Franse woord 'esprit' is al heel bijzonder: het kan zijn waarde bewijzen zowel in een tijd dat men opgewekt verder gaat, als ook wanneer de materiële omstandigheden achteruitgaan. De Fransen van 1789 waren zich n.l. bewust dat de stappen die zij 'vooruitgang' noemden, er vele waren, en dat daarom de vele geesten door één Geest samengehouden moesten worden.

Maar nu is men dit onderscheid vergeten. De mensen die vandaag over vooruitgang schrijven, vermelden met geen woord het verbazingwekkende feit dat Condorcet in zijn hele boek niet één keer het woord 'vooruitgang' in het enkelvoud gebruikt.

Het heet voortdurend 'les progrès', zowel op het titelblad als in de tekst. Tegen dit meervoud van verbeteringen kan niemand wat inbrengen. De bommen functioneren telkens beter; maar al deze verbeteringen bepalen geenszins de vooruitgang. De ene vooruitgang van ons allen is alleen gewaarborgd als de bommen, ondanks hun verbeteringen, toch *niet* gebruikt worden. Over dit niet-gebruiken van onze eigen projectielen sprak Condorcet niet omdat hij het voor vanzelfsprekend hield dat we het daarover allemaal wel eens waren. Wat hij wilde, was het bestaande principe van vooruitgang in kerk en staat, toepassen en uitbreiden op het terrein van kunst en wetenschap. Uitsluitend dat is het thema van zijn boek. Zijn overtuiging was dat de vooruitgang, nadat die zich had meegedeeld aan hart en zinnen van de mens, nu ook vermenigvuldigd zou kunnen worden. Terwijl vroeger de pelgrim vorderingen maakte in een wereld die stil bleef staan, kregen de Fransen inzicht in onze mogelijkheid deze vooruitgang aan onze omgeving, aan de wereld mee te delen. Daarom zijn 'vooruitgangen' (mv.) niets anders dan de op de wereld overgedragen vooruitgang van het hart! Het was deze eenvoudige achtergrond: het overbrengen van een verworven goed op een nieuw gebied, waardoor Condorcet aldoor het meervoud 'les progrès' gebruikte, en hij bedoelde daarmee elk terrein van wetenschap en kunst. 'Le génie', zo schreef hij, 'semble avoir plus que doublé ses forces'. Het genie zal zijn krachten meer dan verdubbeld zien. Waarom? Omdat het op de trage wereld aanstekelijk werkt en die meeneemt in zijn eigen beweging! De Engelse taal heeft deze Franse opvatting van meervoudige vooruitgang vanwege de overdracht op andere gebieden, niet meegemaakt. Het onderscheid tussen de vooruitgang van de ziel, zoals het christelijke tijdvak die had laten zien, en de vooruitgang, verveelvuldigd door het toepassen van deze gedachte op de nieuwe gebieden van kunst en wetenschappen, werd door een tweeslachtigheid in het Engels te niet gedaan; dat gebeurt vaker. De Engelse vertalers van Condorcet, de grote wereldtentoonstelling in het Crystal Palace in Londen, en de 'eeuw van de vooruitgang' in Chicago, benutten alle het enkelvoud 'vooruitgang' en vermengen daardoor het gelovige origineel met de latere technische toepassingen tot één onzalig mengelmoes²⁵. Daar wij aan het eind van deze periode staan, is ons onderscheidingsvermogen zo afgestompt dat we ons gewoonlijk om dit fundamentele verschil tussen

enkelvoud en meervoud niet meer bekommeren. Ik vrees dat de lezer het maken van dit onderscheid pedant zou kunnen vinden en er zich aan ergeren. Maar kan hij inzien dat elke 'vooruitgang' in torpedobouw, in schieten, in vernietiging, vooruitgangen zijn op afzonderlijke terreinen en dat ze de mensen wel eens in de weg zouden kunnen staan om temidden van al deze verbeteringen zelf 'vooruit te gaan'? Veel vormen van vooruitgang zijn nog geen garantie voor *de* vooruitgang. Ze kunnen haar begeleiden of verfraaien. Maar we moeten eerst de vooruitgang zeker gesteld hebben voor we haar kunnen toepassen op de technische verbeteringen. De grote gedachte van de menselijke vooruitgang wordt niet gewaarborgd door 101000 verbeteringen op het terrein van de wetenschap omdat die in onze tijd geleid hebben tot de snelste en efficiëntste vernietiging van een hele beschaving.

Als we de vooruitgang van de feodale staat tot de moderne staat willen verstaan, heeft het geen zin te kijken naar staten als Ethiopië, Nepal, Paraguay en Liberia, hoewel ze zich 'modern' noemen. Ik moet uit andere bron weten dat deze, al kregen ze het voorrecht 'moderne staat' te heten, in werkelijkheid mij deze vooruitgang niet laten zien. Ze zijn de toepassing van een principe dat men midden in de moderne geschiedenis opgesteld heeft en simpelweg naar de randgebieden heeft uitgebreid. Een eenvoudig voorbeeld van het principe van de vooruitgang. In de oudheid namen de afzonderlijke goden aan betekenis af. De hele oudheid leed onder de schreeuw: grotere en betere goden! Nauwelijks was er een tempel voor een god gebouwd of een nieuwe nationale catastrofe maakte het nodig nog een paar miljoen uit te geven voor de tempel van een andere, nieuwere god. En deze nieuwe goden waren altijd tamelijk onbarmhartig jegens de oude en wierpen ze in de Tartarus. Deze onophoudelijke 'peristaltiek' was allesbehalve vooruitgang. Het was een jacht op wilde ganzen. De geest moest eerst definitief veranderd zijn, eerder kon het niet komen tot een vooruitgang inzake 'goden'. De wereld kwam pas tot rust toen GOD erkend was als alleen en enig, nu en voor altijd.

Een ander voorbeeld dat ons wat nader ligt, is het huwelijk. Een moslim mag twee of meer vrouwen trouwen. Maar dat belemmert de vooruitgang van zijn vrouw. Ze weet immers niet of ze

zijn vrouw, in de volle zin van het woord, blijven zal. Daarom moet ze in feite aldoor bang zijn voor een terugval. Daarom is het mohammedaanse huwelijk niet progressief. Er komen daar geen krachten vrij voor nieuwe opgaven, noch voor hem, noch voor haar. Hij jaagt nog steeds de droom na van een nog mooiere vrouw. Hoop en vrees aangaande het definitieve karakter van hun verbintenis drijven de spot met hun huwelijkse staat.

Deze beide voorbeelden maken ons duidelijk op welke wetten de vooruitgang berust. Een vooruitgang moet expliciet uitgesproken worden. De cyclussen komen over ons als de jaargetijden. Maar de vooruitgang verlangt dat we haar nadrukkelijk in woorden uitspreken. Als wij ons vrijgezellenbestaan niet opgeven kunnen we niet 'voortschrijden' naar het huwelijk. Dat is het verschil tussen cyclus en huwelijk. De cyclus is een mythisch gebeuren buiten ons om waar we naar kijken, maar vooruitgang is een daad van ons scheppend geloof waarop we ons vastleggen! Iemand die immigrereert in de USA herschrijft door deze stap zijn hele verleden. Neem b.v. een Europeaan die in Europa van een bepaalde toekomst droomde, een carrière, een huis dat hij zich wilde bouwen en nog veel meer. Later komt hij in de USA. Dan worden door deze stap zijn dromen tot verleden tijd. Dat is de beste omschrijving van vooruitgang: dat zelfs de toekomst die men gisteren voor ogen had, een stukje verleden is geworden. Zijn beelden van de toekomst die hij in Europa opdeed, worden nu als mest op zijn Amerikaanse akker omgeploegd. De vooruitgang hangt dus af van onze macht zelfs het beeld dat ons gisteren nog voorkwam als verre toekomst, de naam 'verleden' te geven. Dit inzicht heeft een professor uit Genève eens in een geestig schrijven aan zijn vrienden in 1940 zó uitgedrukt: 'Groeten van dit Europese continent dat een roemrijke toekomst achter zich heeft.' Zijn scherts onthult een diep inzicht. De vooruitgang moeten we onszelf plechtig beloven! Het uitdrukkelijk dopen van een zekere daad, een uitdrukkelijk begraven van het verleden, een bepaalde verplichting, een ondubbelzinnig antwoord: dat zijn de voorwaarden van vooruitgang. Zolang mensen het niet hebben *uitgesproken*, mogen ze samen eten, slapen, werken: ze zijn toch niet getrouwd. Ze hebben de mogelijkheden tot anders handelen nog niet afgesneden.

We hebben nu een belangrijk inzicht gewonnen in de werkelijke

geschiedenis van de vooruitgang.

Van Condorcet tot de tentoonstelling in het Crystal Palace in 1850 zag men de vooruitgang van kunst en wetenschap als een uitbreiding van de vooruitgang van de hele mens op nieuwe toepassingsgebieden. Sinds 1850 zag men in deze toepassingen de enige vooruitgang, het middelpunt was verdwenen. En daarmee vergat de ziel haar gelofte. Ze vergat het onderscheid tussen toevallig en uitdrukkelijk!

Deze eeuw sinds 1850, heeft voor het eerst een methode ontwikkeld om uitvindingen te stimuleren, en van daaruit kwamen op de gedachte van een georganiseerde automatische vooruitgang, uitsluitend gegarandeerd door de inventieve intelligentie van de mens. De oorspronkelijke, uit christelijk inzicht ontstane vooruitgang was afhankelijk van gebrekkige, maar levende harten die bereid waren te sterven en te worden tot plaatsen waar God geboren kon worden; de machinerie van de moderne vooruitgang die geen sterven en geen leven kent, verwerpt op logische gronden het hart als een onbetrouwbare bron van ergernis. De uitvinder van een kunstmatig hart is voor miljoenen Amerikanen zo ongeveer een halfgod.

Nu weten we reeds dat een opvatting van het menselijk leven tot mythe wordt wanneer ze pretendeert onsterfelijk te zijn. Het lievelingssymbool van de mythe van de automatische vooruitgang was een rechte lijn, die een ongebroken vooruitgang in een zekere richting voorstelde maar zonder bepaald begin of een bepaald einde. Maar net als een verdwaald mens, die meent rechtuit te gaan maar in werkelijkheid in een kringetje rond loopt, zo vervalt ook de vermeende rechtlijnige vooruitgang, die een oriëntering op begin of einde zoals het christelijke kompas aanbood, verwerpt, ongemerkt in de sleur van een kringvormige herhaling en daarmee in de vloek van het heidendom. Het geloof in een automatische vooruitgang brengt die vooruitgang zelf tot stilstand. Het zou zeker onjuist zijn elke herhaling voor iets verkeerd te houden. Het leven zelf berust op een zeker evenwicht tussen terugkerende en nieuwe processen; de eerste vormen onze vaste kapitaalbelegging, de laatste onze vrije marge van keuze, voorkeur, verandering op elk moment. Als het in het verleden bereikte niet voortdurend herhaald werd samen met dat wat we nu nieuw tot stand brengen, dan zouden er alleen maar veranderingen zijn zonder enige toenemende groei²⁶.

Maar de natuurlijke tendens van het aan zichzelf overgelaten leven is, van de initiatieven naar routine af te zakken en daardoor het evenwicht tussen verleden en toekomst, tussen herhaling en vernieuwing te verstoren. Dat is de reden waarom de gedachte van een automatische vooruitgang bedriegt. Elke maatschappelijke groepering neigt op grond van de wet van de traagheid er toe 'op de ingeslagen weg verder te gaan' en steeds méér te eisen van wat ze op dat moment begerlijk vindt: kortere werktijd, hoger loon, beroepsprivileges, ondersteuning van groepsbelangen, deugdelijke methoden. Maar steeds méér van 'hetzelfde' betekent in een tredmolen terecht komen, in een vicieuze cirkel, want kwantitatieve uitbreiding betekent kwalitatieve herhaling. Alle tredmolens scheiden ons van elkaar en snijden ons van de toekomst af. En als het leven eenheid en toekomst verliest, als het gevangen gehouden wordt in het verleden, is het dood. Het is belangwekkend te zien hoe de idee van de wereldlijke vooruitgang de karakteristieke trekken van het heidendom vertoont: verdeeldheid en cyclische herhaling.

Dat de beschaving zich werkelijk voorwaarts en omhoog beweegt, overeenkomstig een wiskundige formule, is ongetwijfeld voor iedereen die de geschiedenis realistisch bekijkt een fabeltje. Daarom heeft Benedetto Croce, in een compromis met het inzicht omtrent ernstige regressies, voor de geschiedenis het beeld van een opwaartse spiraal voorgesteld, waarin weliswaar ook neergangen voorkomen, maar die worden afgelost door een weer hogere opgang. Maar vooruitgang in spiralen is toch altijd nog automatische vooruitgang omdat ze niet afhankelijk is van jou of mij om ze teweeg te brengen. Ze sluit het kruis uit dat door onze harten gaat, zonder voorspelbare curve in welke vorm dan ook. In academische kringen wordt door velen de spiraal geaccepteerd als het hoogst mogelijke inzicht. 'Het leven beweegt zich opwaarts in spiralen', vertelt John Dewey ons²⁷. 'Elke ontwikkeling schrijdt voort in een opgaande spiraal', zei onlangs een vakbekwaam man²⁸.

Deze uitspraken vormen een goed bewijs voor het oude gezegde dat je de wereld kunt regeren met heel weinig hersens. Want dit plechtig aangeroepen symbool vervult in geen enkel opzicht het doel dat zijn eigen advocaten hem toekennen. Een onzinnig voorbeeld uit de religieuze literatuur: 'Men heeft het religieuze leven vergeleken met een wenteltrap, waarop men in een kring

voortgaat en altijd weer op dezelfde plaats, maar dan op grotere hoogte of diepte, uitkomt.' Hier treedt in de verdubbeling 'hoogte' of 'diepte' aan de dag dat het een inadequate vergelijking is²⁹. Ze zullen het wel nooit nauwkeurig onderzocht hebben. Tenslotte hebben ze de spiraal als hun symbool gekozen omdat ze voor zich hadden: de christelijke vooruitgangsgedachte, de heidense voorstelling van cyclische herhaling en de historische of persoonlijke ervaringen van duistere tijden als oorlogen, depressies, misdaad enz. De drie realiteiten die wij kennen zijn: dat terugslagen voorkomen, dat vooruitgang geboekt wordt en dat het leven altijd terugkeert.

Geeft het symbool van de spiraal ons deze drie feiten? Ik zie daar niets van. Een misdaad, een geestesziekte van een hele natie zet de klok terug en de val is zo diep dat we genoodzaakt zijn een minimum aan beschaving te herstellen, veel minder dan wij daarvoor hadden. Op onze weg, het verloren niveau van algemeen behoorlijk gedrag weer te herstellen, kunnen we misschien nog weer hoger klimmen en een nieuw hoogtepunt bereiken; maar dat kan niet gebeuren tenzij we eerst erkennen hoe diep we gevallen zijn. Dat willen de Benedetto Croces zich besparen. Vandaar dat het beeld van de spiraal komisch werkt. Vooruitgang nu, omvat de volgende stappen:

1. Een zeker niveau van algemene beschaving wordt voor een bepaalde tijd als 'natuurlijk' aangenomen.
2. De terugval in het barbaendom, het opzij zetten van alle waarden door een enkeling of een groep, verbijstert ons. Waarden, die men tot nu toe voor vaststaand hield, worden bedreigd.
3. We bekijken onze menselijke situatie. Niet in staat zo'n diepe val te begrijpen, proberen we dieper in het mysterie van ons eigen wezen door te dringen. We vinden een leemte in onze vroegere opvattingen van gerechtigheid.
4. De volgende vrede na de val weerspiegelt een dieper inzicht in de ware aard van de mens. Zij brengt in ons een houding teweeg, waardoor we de volgende keer minder diep vallen.

Dan echter zou men de vooruitgang ook negatief kunnen aan-
geven. Ze betekent voor ons meer en meer de ware mens te worden die onze Schepper in het leven roept en niet van onze verantwoordelijkheid in deze taak af te vallen. Mijn geloof aan de vooruitgang bestaat in de overtuiging dat elke eeuw van onze

tijdrekening steeds minder afgevallen is en dat de mens steeds natuurlijker is geworden, telkens meer in overeenstemming met wat hij van het begin af zou zijn.

Terwijl de 'evolutie' ons wil leren hoe we ons aan onze eigen haren omhoog kunnen trekken, brengt de vooruitgang ons steeds meer in de hand van onze Schepper en laat ons steeds minder uit zijn hand vallen.

Het symbool van de spiraal met zijn teruggaande beweging als van een slang, is nutteloos omdat het probeert een compromis te sluiten tussen de neergaande en de opgaande visie. Het spiegelt ons voor die te kunnen verenigen, maar doet in werkelijkheid aan beide onrecht. Het laat juist de ervaring weg die ons aanleiding gaf naar een symbool te zoeken.

Dit zijn de bezwaren tegen het symbool van de spiraal:

1. We hebben de grootste hoogte van onze bestemming al bereikt als we de uitdrukking vooruitgang gebruiken want zonder dat zouden we de afzonderlijke ogenblikken nergens aan kunnen meten. Maar de spiraal staat in een lege ruimte en laat zich met geen enkel bekend feit of bepaalde waarde vergelijken. De ruimte zelf heeft geen 'hoogte' in de kwalitatieve betekenis van het woord.
2. De gebeurtenissen in de geschiedenis die aanleiding gaven tot de gedachte aan een spiraal, laten in feite hoogteverlies, werkelijke val of terugval zien. De spiraal is er op gericht dat men zo'n hoogteverlies niet merkt en daardoor verslapt ze onze waakzaamheid.
3. De spiraal dient als troost voor de sceptische toeschouwer van de geschiedenis die zich voorgenomen heeft het schouwspel van buitenaf te bekijken en geen verlangen koestert aan lijden of overwinning van de geschiedenis deel te nemen. Zo'n geest beschikt graag over een formule.
4. Doordat de spiraal velen wijs maakt dat ze het schouwspel van buitenaf kunnen bekijken, bereidt ze de volgende terugval voor, want het gebrek aan deelname van de zijde der sceptisci verzwakt de vooruitgang.

De mens is niet geschapen om de wegen der geschiedenis te 'kennen'; het is hem alleen toegestaan er in te geloven. De hoofdondeugd van de slang is, tussen dat wat we weten kunnen en dat wat we geloven, verwarring te stichten. De spiraal is de slang zelf, in haar opgestopte toestand, bij wijze van spreken.

De spiraal drukt n.l. in het industrie-tijdperk precies uit wat de Egyptenaren in de slang zagen. Dat de toeschouwersgeest dit betekenisloze symbool kiest, kan slechts bewijzen dat we bereid zijn elke prijs te betalen voor onze trots slechts toeschouwers te zijn bij de grote wereldshow die geschiedenis heet. Onder geen enkele omstandigheid is de geschiedenis een spiraal en onder geen enkele omstandigheid is de mens een toeschouwer van de geschiedenis.

We kunnen nu zien waarom het menselijk leven noch lineair, noch in spiralen verlopen kan, maar alleen kruisvormig. De toekomst staat niet automatisch open; ze moet heropend worden door onze eigen innerlijke dood en vernieuwing. Niet de gestadige beweging in één richting, maar steeds opnieuw heroriëntering en doorbreking van oude gewoontes zijn het kenmerk van vooruitgang. Alle routine, alle secundaire levensvormen, ja zelfs alle organen van het lichaam vervallen als ze niet in dienst staan van en ontsloten worden door de groei van een nieuw blad, het openbarsten van een nieuwe bloemknop, door een stap in het onbekende en onwaarschijnlijke dat we ervaren als we ons afvragen waar ons hart zich in werkelijkheid bevindt. Het christendom is de macht cyclussen te openen en te sluiten, daarom is het zelf niet cyclisch maar in staat om cyclussen en perioden, spiralen en lijnen te omvatten.

Natuurwetenschap en de christelijke tijdrekening

De voorgaande discussie kan verduidelijkt worden aan de hand van de wetenschappen, die men gewoonlijk beschouwt als de meest grootse voorbeelden van de vooruitgang. Vooruitgang is inderdaad het levenssap van de wetenschap, want de wetenschap heeft in onze tijd magie en bijgeloof vervangen. En wel, doordat ze van het christendom het geloof in de vooruitgang erfde en diens macht om tegen de vicieuze cirkel van bestaande denkgewoontes in, te vechten voor een open toekomst, de macht, onze geest door lijden te veranderen.

Niet alleen leken, maar ook al te veel vakmensen denken over vooruitgang in bedrieglijke lineaire vormen, alsof het om niets anders ging dan goede methodes op steeds meer feitelijkheden toe te passen. 'Twijfel binnen je wetenschap, maar twijfel nooit aan je wetenschap als zodanig', is het ironische recept van een

College-president voor een succesvolle academische carrière. Maar de beste wetenschapper is niet degene die alleen op antwoorden uit is; er hoort ook bij dat hij zijn vragen bekijkt in het licht van nieuwe ervaring, nieuw gevoel of geloof. Dat is de reden waarom vernieuwers als Darwin, Freud of Einstein tegen hardnekkige en vaak verbitterde oppositie van orthodoxe wetenschappers uit hun eigen vakgebied hebben moeten vechten. De misschien grootste onder de grondleggers van de moderne wetenschappen, Paracelsus, werd door zijn humanistische tegenstanders zo vervolgd, dat tot op de huidige dag de meeste geleerden denken dat hij maar een kwakzalver geweest is³⁰. Daarom zegt hij: 'De waarheid wekt haat.'

Een mythe van de zuivere wetenschappelijke vooruitgang laat de wetenschapper graag geloven dat de wetenschappen verder kunnen komen zonder rekening te houden met de samenleving waar ze een deel van uitmaken, ja zelfs, dat hun speciaalwetenschap verder zou kunnen komen zonder rekening te houden met de filosofie van de wetenschap als geheel. Hier werkt opnieuw de voorstelling van een rechtlijnige vooruitgang zich uit tot een heidense hel van verdeeldheid, zoals de toenemende specialisering de moderne geest tot een toren van Babel dreigt te maken. De waarheid is precies omgekeerd: elke wetenschap is van de andere afhankelijk en de wetenschap als geheel is van de verdere samenleving afhankelijk, van ondersteuning en vernieuwing die ons voor sleur bewaart. Eigenlijk moesten de gebeurtenissen van de laatste decennia in Europa zo'n duidelijk teken aan de wand zijn, dat ook de domste onder ons het kan begrijpen. Als het gemeenschappelijke geloof dat de wetenschappers verbindt met de samenleving, niet in leven gehouden wordt, zal die samenleving niet meer voor de wetenschappers instaan³¹.

De specialisten en deskundigen van vandaag hebben hun bestaan te danken aan het feit dat de westerse mensheid enkele eeuwen lang geloof en goede wil tegenover de wetenschap heeft opgebracht. Minstens de helft van alle energie in het westerse denken moest opgebracht worden om van lieverlee alle tijdgenoten door een gezamenlijke filosofie te verenigen, door een overtuigend geloof dat alle mensen leven in een natuur die onderworpen is aan algemene wetten. Zolang de publieke opinie niet opgevoed was tot een zekere mate van eenstemmigheid,

zolang die publieke opinie nog niet van de filosofie had geleerd de wetenschappen te erkennen, zolang had het academisch onderzoek van de natuur weinig mogelijkheden tot vooruitgang. Want dan zou er nauwelijks samenwerking, nauwelijks ondersteuning van afzonderlijke wetenschappelijke experimenten of selectie van belangrijke vragen zijn geweest. Wetenschappen zonder filosofie zijn als spaken zonder naaf: het wiel moet stukgaan. En we kunnen met eigen ogen zien dat het in Europa stukgaat. Als het centrale middelpunt verdwijnt, worden de wetenschappen door dictators stuk geslagen en geperverteerd.

De centrifugale wetenschappen verenigen met een centripetale filosofie was het werk van de mannen die geleden hebben om de mensen eerbied, vertrouwen en geduld bij te brengen voor de wetenschap, zelfs dan, als de wetenschapsmensen grote fouten maakten of ons eeuwen lieten wachten. Van Descartes tot Dewey werden de werelden van de psychologie, geografie, economie, geschiedenis, chemie en alle overige wetenschappen bijeengehouden door filosofen die aan elk lid van de samenleving, vakman zowel als leek, vertelden hoe de aard van natuur, mens en wetenschap was en hoe ze alle drie voor de bouw van de toekomst moesten samenwerken. De goede wil en de bereidheid tot één doel samen te werken, moeten namelijk telkens opnieuw ontwikkeld worden.

Dat men dat in de laatste tijd in hoge mate verzuimd heeft te doen, is mede oorzaak van de krampen waardoor we nu geplaagd worden. Maar daarvoor is ook verantwoordelijk het achter onze wetenschappen weer opbloeiende heidendom. De geleerden hadden er vrede mee, de tak van de openbaring af te zagen waaraan hun wetenschap slechts een twijg was. Omdat ze weigerden te erkennen dat de ene toekomst – één gemeenschappelijke tijd voor alle mensen – ,aan de christelijke tijdrekening te danken was, verloren ze hun oriëntering. De wetenschappen geven geen oriëntering, ze vooronderstellen die. De mijlpalen van de tijd worden namelijk opgericht door geleefde levens, niet door theorieën.

Het meest indrukwekkende voorval van afwending van het christelijke tijdperk door een wetenschapper – dat ik heb meege maakt – was James Breasted, een beroemd Egyptoloog en een uiterst liefdevol mens, in zijn rede voor het Amerikaans Historisch Genootschap, 1934³². ‘God zij dank, dat de 4000 jaar van

de openbaring hebben afgedaan', verklaarde hij, daarmee doelend op Israël en het christendom; nu kon de sociale vooruitgang van Franklin D. Roosevelt op één lijn gebracht worden met de Egyptische farao's. Want beiden, Roosevelt en de farao, waren in zijn ogen sociale idealisten!

Breasted vertegenwoordigt een aantal voortreffelijke geleerden, die uit zuivere liefde voor de grote ontdekkingen op hun gebied, dit gebied als middelpunt van de geschiedenis beschouwen. Zijn lofzang op Egypte vanwege het 'sociale idealisme' en de stichting van het 'tijdperk van karakter', laat zien dat hij niet de moeite genomen heeft er naar te zoeken wat het dan was in de Egyptische goden verering, dat door de openbaring overwonnen moest worden. De ondeugd van het heidendom is niet te weinig, maar eerder te veel karakter en te veel mensenoffers ter ere van de samenleving. De Egyptenaren waren de eersten die een heel gebied organiseerden – een onsterfelijke prestatie; maar daarvoor betaalden ze de prijs van de gelijkstelling van de aardse voorschriften met de wet des hemels. Farao was niet de koning in onze betekenis van het woord, maar farao = 'Het Grote Huis', der hemelgoden. De zieners in Israël zagen dat een leven in de woestijn te prefereren was boven deze astrologie.

Zodra de wetenschappen de laatste resten van hun christelijke basis opgeven, vallen ze onvermijdelijk ten offer aan een geestelijke dood in de vorm van een eeuwige kringloop. De kritiek op het werk van Homerus is weer aangekomen bij de dagen vóór Wolff: Basset en andere nuchtere geesten zijn teruggekeerd naar de stelling van de ene auteur Homerus, een stelling die voor de stervende voorvechter van de Griekse filologie, von Wilamowitz-Moellendorf, tot 1931 vervloekt was. De geschiedeniswetenschap is, sinds ze 'sociale' geschiedenis werd, tot de kronieken teruggekeerd; ze spreekt over een serie opeenvolgende gebeurtenissen en gewoontes; ze kent geen werkelijke periodes. Het bewustzijn verbiedt dat er ooit een totaal nieuwe geschiedenis begint. Evenmin werd er ooit een vervuld. De historici die er op staan zuiver wetenschappelijk te blijven, vragen niet – en dat kunnen ze ook niet – hoe het geloof tijdperken scheidt, hoe het die beëindigt en begint; want dat leren we enkel en alleen uit ons eigen geloof in de toekomst.

Alle levende geschiedenis verbindt het verleden met de toekomst. Maar het verleden dat de wetenschappelijke geschiedenis creëert, is geen verleden dat bij de toekomst behoort, het is maar

de vermeende veroorzaker van ons heden. Het verleden van onze toekomst zou een eind hebben; het verleden van ons heden heeft geen eind. Het is letterlijk 'eindeloos' en de enige manier die eindeloosheid weer te geven, is een cirkel. Elke mechanische cirkelgang is dáárom mechanisch, omdat er niets in zit van eigen enthousiasme en verlangen. Alleen de onopgeloste problemen van de geschiedenis kunnen ons helpen de eindeloze stof van de reeds opgeloste problemen te ordenen.

Het duidelijkste voorbeeld van zo'n cirkelgang heeft merkwaardigerwijs de bijbelkritiek zelf geleverd. In 1906 publiceerde Albert Schweitzer zijn geschiedenis van de 'Leben-Jesu-Forschung' (onderzoek naar het leven van Jezus) vanaf de eerste onderzoekingen rond 1770 tot aan zijn eigen tijd³³, waarbij hij aantoonde dat dit onderzoek een volledige cirkel vormt: elke mogelijke stelling was ingenomen, verworpen, opnieuw betrouwen, totdat eindelijk Wrede dezelfde vragen stelde waarmee Reimarus begonnen was. Een zo groot denker als Albert Schweitzer zag wel in dat het christendom geen verder licht in de zaak zou krijgen als ze met deze zinloze kringloop door zou gaan; in plaats van het leven van Jezus te bestuderen ontdekte hij de dood van Christus opnieuw en ging naar de Kongo als medisch zendeling. Schweitzer kan ons helpen in te schatten welke betekenis de beslissing tussen vooruitgang en vicieuze cirkelgang heeft. Een levend menselijk wezen dat zich in zijn geestelijk leven gevangen ziet in een heidense kringloop, zal met een heftige sprong reageren. Onze collega's kunnen het zich niet veroorloven een wetenschap in zo'n tredmolen te laten ontaarden, omdat het het vertrouwen van de studenten zou verstoren. Cynisme, opwinding, zich afwenden: dat moet het antwoord van de ziel op zulke dwaze spelletjes zijn. De erosie van de ziel is al begonnen.

Een andere wetenschap die bedreigd wordt door het gevaar van de vicieuze cirkel, hoewel men het daar allerminst zou verwachten, is de economie. Omdat de economie te maken heeft met altijd veranderende materiële processen die ons aan de aarde binden, staat de verandering in haar denken centraal. We kunnen hetzelfde brood niet tweemaal eten. Hoe moeilijk het ook valt te geloven dat zo'n wetenschap van voortdurende verandering zelf neiging zou vertonen tot cirkelgang, toch is er veel dat opvallend in die richting wijst. In een aanval van geestelijke vermoeidheid zeggen veel economen ons publiekelijk en in gesprek:

'De pendel is weer terug gegaan; we zijn weer bij het mercantilisme; we zijn weer terug bij economie als onderdeel van een moraalfilosofie.' De storm van 160 jaar vooruitgang in de economische theorieën luwt. Alleen een nieuw uitgangspunt voor de economische theorie zou de terugval in een kringloop voorkomen. En dit is de geestelijke revolutie, de dood en de opstanding waar elke vooruitgang in de wetenschap en ook elders, van afhangt. Het uitgangspunt is ondubbelzinnig. De laatste decennia hebben lange verhandelingen over de theorie van de werkloosheid laten zien, maar ze werden allemaal nog geschreven als onderdeel van de economische theorie in het algemeen. In Tausigs leerboek 'Grundsätze der Volkswirtschaft', had de werkloosheid aanvankelijk niet eens een eigen hoofdstuk³⁴. Datzelfde geldt globaal gesproken ook van de marxistische theorieën. Langzamerhand heeft de kwestie van de werkloosheid steeds groter afmeting aangenomen en is geworden tot de wonde plek in onze huidige manier van denken. In het laatste hoofdstuk zullen we tot de praktische conclusies komen inzake deze crisis in de economische theorie. Op deze plaats is het voor onze oriëntering voldoende te zien dat ook deze wetenschap bedreigd wordt door haar mechanisch herhalen in plaats van echte vooruitgang.

Wat me hierbij het meest benauwt is het feit dat de desbetreffende vakmensen zich over deze situatie geen moment opwinden. Ze vinden het eenvoudig een verschil in formulering of uitdrukking, en ook dat het er niet toe doet hoe je je gedachten noemt en ordent. Mijn prediking tot anders denken gaat verloren in de gewatteerde wanden van hun goede geweten, maar hun wetenschap heeft het leven dan ook verloren. Niets wat je zelf voor onbelangrijk houdt, zal ook maar de minste indruk achter laten. Als de wetenschapsmens al niet meer merkt dat de waarheid uiterst belangrijk is, hoe kan de waarheid dan nog belangrijk zijn in de ogen van het volk? Als de wetenschapper zegt: we gaan nu terug naar het jaar 1750, dan verwerpt hij daarmee de vooruitgang van de wetenschap, waardoor ze juist voor alle naties zo'n kostbaar bezit geworden is. Als we nu weer met het mercantilisme te maken hebben, dan zal weldra de reden waarom Adam Smith het mercantilisme afwees en voor vrijhandel pleitte, ook weer in actie komen. In zo'n zich herhalende kringloop zou er geen plaats voor de wetenschap zijn. Het zou aldoor dezelfde blinde herhaling zijn. De economie als wetenschap pleegt zelf-

moord als ze zegt: 'We zijn weer terug bij...'

Vrienden van de wetenschap kunnen in de verleiding komen de uitdaging van deze bladzijden te ontwijken door ze te duiden als vijandig, als een ketterse aanval op de wetenschap. Maar de aanval richt zich niet tegen de wetenschappen, maar tegen het heidense misbruik van de wetenschappen. De liefde tot de wetenschap is het die mij doet spreken tegen haar gebreken en vóór een samenleving waarin de wetenschap werkelijk vooruitgang kan boeken. Vooruitgang is onmogelijk in een samenleving die haar oriëntering vanuit het einde verloren heeft.

Het wegvallen van het geloof

Er is een laatste tegenwerping die ons allen heel bekend is. Als het dan zo slecht gesteld is, betekent dat niet dat het christendom bankroet en daarom weerlegd is? Ja, het christendom is vandaag bankroet. Maar niet weerlegd. Het christendom is al verschillende keren bankroet geweest. Wanneer dat gebeurt begint het weer opnieuw; daarin ligt zijn kracht.

De geschiedenis van het christendom, zowel in het leven van de individuele christen als in het leven van de mensheid, is een voortdurende herhaling van de dood en de opstanding van zijn stichter. Alleen door zijn grote uitroep 'Mijn God, mijn God, waarom hebt ge mij verlaten', werd Jezus onze broeder. Door de macht, zijn geest voor dat ene moment op te geven, schiep hij zijn gelijkheid en overeenstemming met alle mensen; ieder van ons is bij tijden bankroet. Duizend jaar later stichtte Anselmus van Canterbury de nieuwe wetenschap van de theologie met een soortgelijke uitroep tot God: 'Wat moet uw dienaar doen, zo ver van u verbannen?'³⁵. En in het jongste verleden werd de grote christelijke, wijze Baron von Hügel, niet moe uit te roepen dat het christelijk geloof een onderbroken proces is. Het christendom berust op de ervaring dat onze geest net zo sterfelijk is als de cellen van ons lichaam. Het geloof kan niet leven als het niet onderbroken wordt: deze bittere waarheid geeft de dood de plaats die hem in ons geloof toekomt: als drager van nieuw leven.

Zo is elke christelijke gemeenschap of beweging het resultaat van gezamenlijke tranen die vergoten werden bij de aanblik van een bankroet in de gemeenschap, vergoten door de harten die de nederlaag overleefden. Welke nieuwe vormen van dood en

opstanding de huidige tijd van ons vraagt, zal ik met grote terughoudendheid in latere hoofdstukken proberen uiteen te zetten. De potentiële christenen van de toekomst zullen niet een of ander bekend patroon van christelijk leven volgen, – en ik beef voor de taak over hen te spreken, over deze nieuwe gestalten van Atlas, die weer de hemel op aarde moeten brengen. Maar de algemene verhouding tussen christendom en toekomst is een soort ‘Middellandse zee’-probleem, dat tussen de bekende kusten van de christelijke ziel ligt, en ik heb op dit punt geen woord aan de leer der vaders toegevoegd. De visie dat Gods tijd, die begin en einde beide is, veel begin- en eindpunten van menselijk streven inspireert en overleeft, geeft ons de kracht nieuw te beginnen. Vandaag, zo goed als alle dagen, vraagt de Geest van ons een antwoord op de vraag: Wat is tot nu toe onvoltooid, ongeschapen, zonder precedent, zonder compromis in de mechanische kringloop van ons denken? En we zullen altijd zien dat de toekomst van de christenheid hier en nu present is, zolang twee of drie christenen er in geloven en antwoorden. En deze arme, van tijd vervulde schepselen antwoorden, doordat ze de tijd samentrekken tot één punt van uiterst vruchtbaar geloof en uiterst vruchtbare liefde, en in deze samenballing zijn het einde der wereld en haar eindeloze eerste begin, verbonden en getuigen van de tijdloosheid van onze oorsprong en onze bestemming.

Vierde hoofdstuk
HET GELOOF IN DE LEVENDE GOD

Nietzsches drie goden – De volwassenen en de geloofsbelijdenis
– De godheid van Christus – Laat ons de Mens maken

‘God is dood’, riep Friedrich Nietzsche. De geestelijkheid van onze in hokjes opgesplitste godsdienst – levend in een wereld die geen angst meer kent van God verlaten te zijn – verwierp deze constatering als krankzinnige godslastering; maar het was een werkelijke aanklacht tegen de geestelijkheid en hun tijd. Omgekeerd was er tussen 1870 en 1917 niemand, die meer dan Nietzsche er toe bijgedragen heeft God in de harten der mensen weer levend te maken. Dit tijdperk was de oude traditie der mensheid vergeten, de traditie van die God, die stierf en weer opstond, die door zijn vereerders gedood werd om weer tot leven te komen, of gekruisigd werd om ons allen op te wekken. Het geloof van de mens in Gods dood en opstanding loopt als een rode draad door de tijden en verbindt de primitieven in Frazers ‘Golden Bough’ met de meest verlichte kerkdienst van een protestantse kerk. Vóór Christus dacht men dat de goden stierven in de noodlots-schemering of in de waanzin van de stam-extase, zoals Adonis of Tammus of Osiris. Maar de christenheid liet zien, eerst in de kruisiging en daarna in de katholieke mis en in de protestantse dienst van het woord, dat God sterft door de onreine handen, zinnen en lippen van hen die deel mogen hebben aan zijn opstanding. De hele betekenis van Jezus’ vergeving was, dat wij Gods kinderen blijven ondanks het feit dat wij hem bij tijden in onze harten doden.

Nietzsches drie goden

God leren we kennen in al die krachten die over de dood triomferen, en sinds de vroegste tijden hebben de mensen een dergelijke macht goddelijk genoemd. We zullen deze definitie als leidraad nemen en daarmee de groeiende kennis over God nagaan.

Toen de mensen in stammen leefden, zagen ze God in de macht die een stam na de dood van al zijn huidige leden, bijeen hield.

Deze macht werd in het bijzonder daarin herkend, dat krijgers hun leven voor de stam gaven en gevangenen geofferd werden. Op dit niveau wordt God geïdentificeerd met de geesten van de voorouders en de dood overwint men door die te loochenen: de voorouders zijn niet 'werkelijk' dood, maar ze zijn naar de heilige jachtgronden gegaan.

Daarna kwamen de heidense tempelstaten en rijken. Hen werd God bekend als eeuwige kosmische ordening, door sterren geopenbaard en nagebouwd als stenen muren, tempels en piramiden, die ter aanbidding werden opgericht. Een van de oudste begrippen in de Egyptische overlevering is 'miljoenen jaren', terwijl primitieve mensen niet precies boven honderd of duizend uit kunnen tellen. Op dit niveau overwint God de feitelijkheid van de dood niet door dit te loochenen, maar door er omheen te gaan, het buiten beschouwing te laten: de zonnegod en zijn tempel verheugen zich in een blijvende duur zonder dood. De Joden ontdekten God als de macht die na de schepping van hemel en aarde, zijn volk in staat stelde geen acht te slaan op het vergaan van alle zichtbare dingen en op zijn toekomst te wachten, waarin hij als Messias komt. Hier wordt de dood niet geloochend en ook niet buiten beschouwing gelaten, maar heeft nog steeds alleen negatieve betekenis. Het is iets dat uitgehouden moet worden. Het hoogtepunt in de overwinning van de dood, en daarmee in de menselijke kennis van God, was de kruisiging en opstanding van Christus. Door hem werd eindelijk de dood als een positieve factor in het leven betrokken en daarmee definitief en volledig overwonnen: de dood werd de poort naar de toekomst, naar nieuw leven³⁶.

Bovendien gaf Jezus niet alleen zijn lichaam, maar evenzeer zijn verstand, geest en inspiratie op, en juist daardoor overleefde hij. Nu hoefden geen stamgeesten meer rond te dwalen, en de muren van steden en hele beschavingen konden ongestraft vallen, want God was overwinnaar zowel van de vergankelijke, menselijke geest als over alle dingen in hemel en op aarde: elke dood had zijn angel verloren.

De levende God, zoals Jezus die openbaarde, moet voor altijd onderscheiden worden van de zuiver begripsmatige god van de filosofen. De meeste atheïsten loochenen God, omdat ze op de verkeerde manier naar hem zoeken. Hij is geen object, maar een persoon, en hij is geen begrip, maar heeft een naam. Hem willen naderen als object van een theoretische discussie bete-

kent het zoeken van meet af verhinderen. Alleen de wereld van de ruimte is ons op die manier gegeven. Niemand kan God als object aanzien. God ziet ons aan en heeft ons aangezien, nog vóór we onze ogen en onze mond openen. Hij is de macht die ons doet spreken. Hij geeft woorden des levens op onze lippen op zijn tijd.

Als God in ons leven bekend wordt als de macht, de dood te overwinnen, dan is dat iets dat ons alleen in dit of dat speciale tijdsmoment kan overkomen; het wordt ervaren als een *gebeuren*, nooit als te begrijpen wezen of ding. En het kan ons ook alleen overkomen midden in ons leven, *nadat* de dood in enigerlei vorm – verlies, zenuwzinking, opgeven van de hoop – over ons gekomen is. Daarom heeft de christenheid geen God in de zin van Aristoteles, Plato of de moderne deïsten³⁷, die zich een voorstelling van hem maken als eerste beweger, wereldziel of eerste oorzaak. Wij hebben geen andere autoriteit voor ons geloof in God dan de levende ziel van de mens die tot vervulling kwam in de opstanding van de eerste volkomen Mens. Onvolledig echter gelooft elk kind al in een reddende genade vanaf zijn eerste levensdag, veel meer dan dat het gelooft in zijn 'zelf'. Maar de typische filosoof begint met de wereld van de ruimte en komt er daarom nooit werkelijk boven uit. God mag voor Aristoteles een logische noodzakelijkheid zijn, maar hij kan nooit een sprekende werkelijkheid zijn die je kunt ervaren, omdat de filosofie probeert tijdloos te zijn. De eerste beweger weet niets en verzorgt ook niets, waar het jou of mij betreft. Niettemin had Aristoteles meer feeling voor het goddelijke dan de moderne filosofen, want hij was een Griek; en de Grieken hadden de menselijke helden die hun steden grondvest hadden, goddelijke eer doen toekomen. Voor elk mens en elke natie komt een keer de ervaring van de macht om te beslissen en waarden te creëren en op te bouwen. Aristoteles gaf zijn 'eerste beweger' alleen de abstracte existentie van het 'denken over gedachten', maar hij nam zelf aan een cultus deel die de sprekende, heersende, wetgevende mens vergoddelijkte³⁸. In onze tijd heeft een ruwe arbeidsverdeling de verdediging van de goddelijke gebeurtenissen in de geschiedenis aan de geestelijkheid overgelaten, en de filosofen hebben vooral de nadruk gelegd op de goddelijke logisch-mechanische processen. Daardoor is dat, wat onze psychologen, sociologen, filologen en de beoefenaars

der logica voor 'natuurlijk verstand' houden, tot pure onzin geworden.

Toen Thomas van Aquino er aanspraak op maakte Aristoteles met de christelijke traditie in harmonie te brengen, toonde een Latijnse Averroïst, Siger van Brabant, aan dat dat onmogelijk was. Siger werd omgebracht omdat hij zo moedig stelling nam tegen de academische idolen van zijn tijd. Sindsdien behield het westerse denken, gelijkelijk bij katholieken en humanisten, een dogmatische opvatting van de 'ratio' van Aristoteles als de 'natuurlijke' modus van de mens om God en de hoogste waarden van het leven te kennen. Zo'n 'natuurlijke rede' is werkelijk een onrijpe rede, zoals het filosoferen van een wonderkind: het denkt voordat het heeft geleefd. Een kind moet in uiterlijke, lichamelijke begrippen denken over God, wetenschap of koningschap b.v., omdat het nog niet lang genoeg geleefd heeft om zichzelf door invoelen te herkennen in de rijpere fasen van de menselijke ervaring. De levende God kan men niet ontmoeten op het vlak van de, nergens aanwezige, 'natuurlijke rede', omdat Hij per definitie onze weg in het midden van ons leven kruist, lang nadat we geprobeerd hebben de wereld in een systeem te vatten. De jongeren hebben God in de rug, alleen de ouderen moeten voor zijn aangezicht staan.

De kracht die ons er toe drijft een vraag over leven en dood te beantwoorden – en 'elk deel van de wereld, zon, aardbeving, crisis, revolutie, kan tot God worden als we bespeuren dat het een macht is die ons deze vraag opdringt' –, is steeds onze God. 'De kracht die de atheïst doet vechten voor het atheïsme, is *zijn* God'. Noch de vraag, noch ons antwoord hebben woorden nodig. 'Gods vragen komen tot ons door de zwakke, maar onweerstaanbare krachten van hart en ziel,' en zij vragen onze overgave, geen lippendienst³⁹. Een volstrekt godloze mens zou iemand zijn die nooit zo'n macht boven zich erkent en daarom in feite pretendeert zijn eigen schepper te zijn: kortom, zelf God te zijn. Wij kennen God vooral omdat we weten dat we geen goden zijn, maar graag zouden zijn⁴⁰. De moderne mens is niet zozeer godloos als wel polytheïstisch en daarom heidens. Zijn leven is opgesplitst onder vele goden – of 'waarden', zoals dat tegenwoordig heet. 'Kunst, wetenschap, sex, hebzucht, socialisme, snelheid – en deze goden van onze tijd slokken het leven van hun aanbidders volledig op.' 'Er zijn veel vragen en veel

antwoorden. Maar geen van de vele godheden kan op alle elementen van ons menszijn volledig beslag leggen: Wetenschap is een te ernstige god voor kinderen; Venus verliest haar gezag over de ouderdom; socialisme verveelt een man van zestig en jonge mensen hebben geen orgaan voor gierigheid. De goden vergaan. Als de individuele mens hun vergaan opmerkt, hun onophoudelijk wisselen, dan is hij bekeerd tot God, de levende God die ons uitnodigt het 'unum necessarium' (het ene nodige) te gehoorzamen, dat ene dat nú, op dit moment nodig is. Deze mens ontdekt de rijkdom van zijn vrijheid . . . omdat de God van onze toekomst en van ons begin verheven is boven de goden die hij rondom ons heen zet in de periodes van onze bewuste activiteiten'⁴¹.

Jezus heeft de openbaring van de levende God voltooid omdat hij echte toekomst geschapen heeft. God is alleen levend als hij, verheven boven de voortdurende veranderingen, ons net zo vanuit de toekomst richt, als hij het ook vanuit het verleden doet. 'In den beginne was het Woord', maar dat woord verlichtte het begin alleen omdat het de volheid van het einde meebracht. Gods woord wordt altijd vanuit de toekomst in de tijden terug gesproken, en het roept ons uit ons verleden om het 'ene nodige' te belichamen in het unieke heden.

Als de mensen God alleen zien als onze schepper in het verleden, en de eschatologie en het geloof in Gods toekomst prijsgeven, dan verdwijnt ook hun geloof in Gods heden. Zo had Nietzsche gelijk, toen hij met het oog op een christenheid die ontbloot was van elk geloof in de laatste dingen, uitriep: 'God is dood'. Nietzsche probeerde God te zijn en zelf de toekomst voor zijn rekening te nemen; maar zijn leven laat, ondanks zijn bedoelingen, een geloof in iets groters zien. Hij moest, zoals elke werktuigkundige, geloven in de eenheid van de materiële wereld die hem dragen kon; in de eenheid van de mensheid die de doeleinden en methodes waar hij voor pleitte, gebruiken kon; in de medewerking van zuster, moeder, vrienden, drukkers, lezers; en in de hele wolk van getuigen die er nu aan werken, zijn woorden uit te dragen. Deze constatering laten zien dat niemand in deze wereld zijn mond open kan doen zonder daarbij te geloven in een eenheid van de tijden: in de wereld zoals die in het verleden geschapen was, en in het doel der tijden dat ons uitnodigt dit doel te realiseren, en de mogelijkheid

daar nú, als gemeenschap aan te werken. En geloof in deze eenheid, in dood, geboorte en bewustzijn, d.w.z. in einde, begin en ons eigen heden daartussen, dat *is* geloof in de levende God, die van ogenblik tot ogenblik nieuwe geboden geeft en toch één is in alle eeuwen. Hij alleen kan de diepste toon in ons aanslaan. Nietzsche heeft de morele God van zijn vader en de vreselijke decadentie in Thüringen willen onttronen; daarna heeft hij om Gods dood hete tranen geschreid – al zijn bezoekers vertellen dat hij het meest welsprekend werd, als hij over de dode God sprak –; weer later, tegen het einde, heeft hij ontdekt dat hij met het buiten-morele in God nog niet eens in aanraking geweest was, en tenslotte ervoer hij zichzelf als bovenmenselijk en goddelijk, zo niet god. Dit rumoeren van de godsmacht in Nietzsche is het blijvend belangrijke in zijn optreden. Dat is dus een goed aanknopingspunt voor de lezer; als hij zich van zijn catechisanten-eierschalen wil bevrijden, dan moet hij door Nietzsche heen. Zoals je destijds overal ‘Werthers’ tegenkwam, zo is de gifstof waar vandaag de volwassenen mee ingeënt zijn, niet de Wertherse zelfmoordpoging van de ziel, maar heel duidelijk de waanzin: ‘zonder God en tegen God en als God’. Want dat zijn Nietzsches drie goden. Er is nog een ander randschrift voor volwassenen dat zich opdringt: In Gods Naam. Franz Rosenzweig heeft in zijn doodgezwegen onderzoek over de Godsnaam gewezen op de verminking van de Jahwe-naam bij protestanten zowel als katholieken. Geen prettig feitenmateriaal⁴². Zonder mij geheel met Rosenzweigs stelling te kunnen identificeren, omdat ik geen filologische competentie bezit voor de bijbeltekst, zo ben ik er toch wel zeker van dat God nooit, omdat hij zich ergens op een bepaald tijdstip heeft geopenbaard, zich daarom juist dáár weer zou openbaren. God is degene die zegt: ‘Van nu af aan moet ge mij weer ergens anders verwachten.’ ‘Ik zal zijn die ik zijn zal’, moet dan ook met de toevoeging gelezen worden: ‘en daarom niet daar, waar ge mij al ontdekt hebt’. Hierin liggen de beide aspecten, dat God zich vanaf het begin niet onbetuigd heeft gelaten en dat hij juist daarom zich nu niet eenvoudigweg zal herhalen.

De volwassenen en de geloofsbelijdenis

Het genoemde drieënige geloof is geen ander dan dat in de geloofsbelijdenis van Athanasius is geformuleerd, en daarom

geloof ik dat die geloofsbelijdenis eenvoudig waar is. De drie artikelen daarin waarborgen ons vertrouwen:

1. in de eenheid der schepping van af het begin (God de vader schiep *alle* dingen in hemel en op aarde),
2. in onze vrijheid aan ons oude ik te sterven, ons door Gods Zoon gegeven, die zelf God in het menselijke leven gebracht heeft door zijn leven als Mens, die stierf en toch vandaag meer levend is dan wij allen samen,
3. in de inspiratie van de Heilige Geest die ons in staat stelt ons met het nageslacht te verenigen en hier en nu gemeenschap te realiseren.

Het is in onze tijd gebruikelijk om over dogma's en credo's in de godsdienst geringschattend te spreken en zelfs theologen spreken op die manier, d.w.z. als verdedigers, omdat gemakzuchtige, intellectuele predikanten het pacifisme of het sociale evangelie boven het evangelie stellen en onze theologen Joh. 14:17 vergeten⁴³. Daardoor behandelen ze de geloofsbelijdenis op een zuiver wereldlijke manier alsof het een leerstelling uit de heidense filosofie is en niet de stroom die hun eigen leven draagt.

Het christelijke dogma is geen intellectuele formule, maar een document en een belofte inzake het leven. Het stelt geen ideeën ter beschikking die ons verstand leren moet; het spreekt actuele gebeurtenissen uit die ons kunnen onderrichten en veranderen zoals bij de eerste christenen. Het is niet een onderwerp voor het denken, maar de vooronderstelling van gezondheid. Het is het christelijke 'a priori', de tabel van categorieën waaronder de gelovigen leven.

De eerste christenen deden ervaringen op met totaal nieuwe voorvallen, die natuurlijk door de 'Arthur Brisbanes'⁴⁴ uit die tijd voor niet-bestaand werden verklaard. De christenen wisten dat de 'wereld' in ons - dat deel van de mensheid of van ons zelf dat bij deze nieuwe stap in de ontwikkeling van het mensengeslacht achteraan komt hinken - de nieuwe ervaringen óf nooit zou erkennen óf ze altijd weer zou vergeten (Hebr. 5:11-6:7). Zo bleef als enige bescherming over, de volkeren van deze wereld uit te nodigen, deze waarheden tenminste als toekomstige ervaringen te erkennen. Dat bereikte men doordat men de heidenen en masse bekeerde. De doop opende niet de ogen van enkelen, maar oriënteerde hun zoeken in de richting waarin

ze de vitale ervaringen van de eerste christenen weer zouden ontdekken. Elke generatie moest en moet altijd nog in heel dat pijnlijke proces van deze herontdekking binnengeleid worden. Zo werkte de kerk als een enorme spons die alle kinderlijke pogingen tot verstaan opzoog, en nooit iemand afschrikte die in goed vertrouwen op weg en nog in leven was. Geen enkele heidense, inheemse, primitieve eerste stap werd afgewezen, zo lang de groep of de enkeling in gemeenschap met de waarheid en haar hoedster, de kerk, bleef. Als een resultaat kunnen de rationalisten – die een groot deel van de ‘wereld’ uitmaken in onze tijd – dit sponskarakter van de kerk wel verstaan; maar ze zien niet de centrale waarheden, niet de streng dogmatische, onverbiddelijke kruis-structuur, waar de voor-christelijke toenaderingen, die de spons opzoog, naar toe geleid werden. Daarom reduceren de rationalisten het christendom tot een lapwerk van vroege bronnen en identificeren zij een gearticuleerd, volwassen geloof in de belijdenis met het een of ander kinderlijk stadium van verstaan. Kruis en spons: wie het vatten kan, die vatte het! Hoe zou het anders kunnen zijn.

Waarheid ontspruit alleen uit de ervaringen die door verschillende tijden en op verschillende wijze opgedaan kunnen worden. Zelfs in de wiskunde keert dezelfde waarheid in nieuwe toepassingen en heel verschillende manieren van uitdrukken terug. Zo zijn legenden als die van de heilige Nicolaas, geen leugens als men ze aan kinderen vertelt opdat ze het werken van de Geest onder ons verstaan – zolang de legende er op wacht telkens weer verteld te worden in de passende weergave aan de student, de man, de vader, het gemeenteraadslid. *De legende-vorm van de waarheid weglaten betekent de waarheid onderdrukken.* Als een menselijk schepsel heb ik nodig de legende, de mythe, de rite, het gedicht, de leerstelling, de profetie, het getuigenis, de prediking, elk van hen. De vier evangeliën geven een modelvoorbeeld van deze regel dat een waarheid in verschillende tijden van ons leven op een verschillende manier uitgedrukt moet worden, en dat de hele waarheid alleen bereikt wordt door verschillende van zulke niveaus te zamen. De evangeliën drukken een identieke waarheid uit in vier verschillende fasen van het leven van de kerk – iets dat voor Mattheüs waar moest zijn, die probeerde het de Joden te bewijzen; voor Marcus, die met Petrus leefde; voor Lucas, die de komende generatie onderwees; en voor Johannes, die na de val van Jeruzalem

schreef, toen het Woord, de thora, niet meer in de zichtbare tempel van Salomo bewaard werd en de mensen daarom konden verstaan waarom het 'Woord vlees moest worden'.

Nu heeft de kerk altijd de kinderlijken toegestaan de dingen kinderlijk te zien en de verstandige mensen verboden zich over het kindergeloof vrolijk te maken. Maar met dezelfde nadruk heeft ze de kinderen verboden met het volwassen inzicht in de geloofsbelijdenis te spelen. Op zekere dag hoorde de jongste dochter van Woodrow Wilson haar vader zeggen: 'De hel is een toestand van onze geest.' Ze rende de trap af en zei tegen haar zusjes: 'Vader heeft zijn geloof verloren.' Het is voor kinderen natuurlijk te denken dat hemel en hel plaatsen in de ruimte zijn, omdat ze datgene wat ze nog niet ervaren hebben zich alleen in uiterlijke vormen kunnen voorstellen. Maar de uitspraak van Wilson was strikt rechtgelovig en op geen enkele manier een uitdrukking van moderne vervalsing. Jezus zegt zowel dat zijn rijk niet van deze wereld is, als ook dat het in onze harten is. En Origenes schreef, 250 n. Chr.: 'Ik heb een uitleg bij dit (gebed) 'Onze Vader die in de hemelen zijt' geschreven om een eind te maken aan de lage opvatting van God die zij hebben die hem in de ruimtelijke hemel zijn plaats willen geven. Het is niemand toegestaan te zeggen dat God in een natuurkundige plaats woont'⁴⁵. Welnu, als 'God in de hemel' niet iets in de ruimte betekent, dan geldt dat evenzo voor 'duivel in de hel'. Wilsons kinderen hadden ongelijk net als de rationalist.

De verwarring tussen de kinderlijke en de 'gerijpte' manier de geloofsbelijdenis te verstaan, is nog versterkt door de overheersende nadruk die men in de kerk sinds de reformatie op het kind legt. In de 16e eeuw was de kerk zo wereldlijk geworden, zo gelijk aan een wereldlijke staat, dat Luther de katholieke kerkstaat naar de wereldlijke kant van het leven verwees en een rijk van het christelijke geweten stichtte, vrij van het gezag van de paus en van de vorst. Na deze revolutie vernieuwde de kerk zichzelf, zowel de protestantse als de katholieke, door de religieuze opvoeding van de jeugd te verzorgen onder leiding van zulke mensen als Melancton of de Jezuïeten. Van toen af tot nu toe maakte het onderricht – zondagschool, parochieschool, kerkelijk internaat – deel uit van het kerkelijke werk en was belangrijk, terwijl de volwassen leken in de kerk zwijgzaam werden omdat ze hun energieën naar buiten richtten in politiek,

zaak en beroep. Geen wonder dus dat de volwassenen zich tot dwergen omgetoverd voelen als ze uitleggingen van de geloofsbelijdenis horen die, historisch gezien, aan de behoefte van de kinderen waren aangepast. In het oosten onderwijzen leken theologie. Daar heeft men niet zo'n moeite met een eenzijdige schrijfwijze van de geloofsbelijdenis als bij ons arme westerlingen.

Daar de levende God door een of andere cruciale ervaring tot ons komt, in het midden van ons leven als wij de dood al hebben leren kennen⁴⁶, willen wij proberen onze verhouding tot de geloofsbelijdenis eens te bezien vanuit de ervaringen van volwassen mensen. De meeste mensen hebben in het midden van hun leven geleerd verantwoordelijkheid te dragen, b.v. doordat ze als ouders kinderen het leven gaven; het leven van anderen verdedigden als moeders of soldaten; het leven van anderen inspireerden als schrijvers, leraren, vrienden; of door bekwaamheden te ontwikkelen voor anderen als monteur, wetenschapper, patroon. Elk van deze ervaringen houdt een soort breuk in met de 'wereld' zoals ze is, gevolgd door een nieuw begin. Een man moet zijn ouders verlaten om te trouwen met de vrouw van zijn keuze. Een directielid moet beproefde methodes en lang vereerde zakenprincipes loslaten als hij een belangrijke vernieuwing op zijn manier invoert – zoals we het uitvoerig genoeg geïllustreerd zien in de huidige oorlogsvoorbereidingen. Goede ouders of leraren moeten mentaal veel oude rommel over boord zetten en hun inzichten opnieuw vorm geven onder de druk datgene te moeten uitzoeken wat van levensbelang is voor de nieuwe generatie die aan hun zorgen is toevertrouwd. En bij tijden moeten ouders of leraren zichzelf vergeten om voor hun kudde te vechten, zoals een leeuw voor haar jongen vecht.

Het christelijke dogma veralgemeent eenvoudig deze ervaringen der volwassenheid tot grondprincipes die niet alleen betrekking hebben op hoe een individueel mens de hoogtepunten van zijn leven bereikt, maar op alle hoogtepunten in het heelal. Omdat we zelf in ons eigen leven weten van een nieuw begin, daarom kunnen we verstaan dat God in den beginne hemel en aarde schiep, dat het ganse heelal veel eerder een creatieve oorsprong heeft dan dat het door een chaotisch toeval zou zijn ontstaan of door opponerende godheden, zoals de zon-aanbidders ons wijs willen maken. We weten het juist uit ervaring beter dan de dar-

winisten. Omdat we de strijd om het leven van anderen kennen, kunnen we verstaan hoe God ons lief heeft. Omdat onze eigen ziel de gevangenis van de conventie en de afkomst moest ontvluchten, weten wij dat een ziel elk van haar maatschappelijke belichamingen overleven kan. Daar wij om te onderwijzen, vergeten en uitkiezen moesten, weten wij dat het woord macht heeft onze studenten leven te geven en leven te nemen. En wij kunnen aan het jongste gericht geloven omdat wij de jongste gerichten over het Frankrijk van Proust, het Rusland van Raspoetin, het Duitsland van Wilhelm II, het Amerika van president Harding hebben gezien. Het geloof dat van een christen gevraagd wordt komt hier op neer: dat hij als man meer van de fundamentele levensprocessen weet dan als kind. De filosofie mag begin en einde over het hoofd zien. Maar een man die een boom geplant, een slag gewonnen, een kind verwekt heeft, moet het feit van een nieuwe schepping centraal stellen. Dat is voor hem zo zeker als $2 \times 2 = 4$. Hij weet dat de vraag 'waarom' bij een scheppende of heroïsche daad een kinderlijke vraag is.

De godheid van Christus

Misschien is hier een persoonlijke bekentenis geoorloofd. Ik had altijd gehoopt een christen te zijn. Maar dertig jaar geleden bemerkte ik dat ik een werkelijke kruisiging onderging. Ik was van al mijn krachten beroofd, innerlijk verlamd, en toch kwam ik weer tot leven als een veranderd mens. Wat mij redde was dat ik terug kijken kon op het grootste gebeuren in Jezus' leven en mijn kleine verduistering in zijn grote lijden kon herkennen. Dit stelde me in staat in vol vertrouwen te wachten op de opstanding als vervolg op de kruisiging, ook in mijn eigen ervaring. Sindsdien heeft het me altijd dwaas geleken aan de historische werkelijkheid van de oorspronkelijke kruisiging en opstanding te twijfelen. De Kruisiging is de oorsprong van mijn verdiensten, ze is het grote beslissende keerpunt waar alle processen van uit gaan die voor mijn innerlijk leven hoogste werkelijkheid zijn; en mijn antwoord op onze traditie is een dankwoord aan de bron die mijn referentiekader voor het leven van elke dag uitmaakt. Van daaruit heeft onze tijdsindeling: voor Chr. en na Chr. betekenis voor me. Iets nieuws kwam toen in het leven, niet een mens als deel van de wereld, maar de Mens, die zin en betekenis geeft aan de wereld, aan hemel en hel, aan lichamen

en geesten. Als een bruid de naam van haar echtgenoot ontvangt, is er een nieuw rijk geschapen waar al haar daden op gebaseerd zijn. Evenzo treden wij in zijn naam een rijk van vrijheid binnen, dat onbekend is aan hen die alleen maar erfgenaam zijn.

Elke waarde in de menselijke geschiedenis wordt eerst omhoog geheven door een speciaal gebeuren dat zijn naam leent aan latere gebeurtenissen en deze daarmee hun zin geeft. Elk 'een' moet voorafgegaan worden door een creatief 'de'⁴⁷. We hebben veel bewegingen gezien die 'kruistocht' genoemd werden – b.v. Amerika's toetreden tot de oorlog in 1917 – maar ze leiden allemaal hun naam af, als die terecht is, van de eerste kruistocht die over het Avondland uitbrak als een nieuwe conceptie en die diepgaande veranderingen teweegbracht in onze latere levenswijzen.

De ongelovigheid van de moderne mensen, de geestelijkheid inbegrepen, komt vooral hier uit voort, dat ze dit principe negeren. De taal heeft haar levende, scheppende, kostbare karakter verloren. Ze zien niet meer het bloed van miljoenen dat vergoten moet worden om bepaalde waarden op de troon van het leven te plaatsen. Ze gebruiken woorden voor propaganda of aanplakbiljetten en zeggen niet eens 'dank je' tegen de martelaren die deze woorden als heilige waarden boven de menigte omhoog geheven hebben. Ze menen dat je een definitie van een kruistocht kunt afleiden door b.v. naar 75 kruistochten te kijken en dan het gemiddelde te nemen⁴⁸. Maar hoe kan iemand zijn model-kruistocht uitkiezen zonder van tevoren te weten wat een kruistocht is? In de wereld van de dingen mag een geheel opgebouwd zijn uit veel afzonderlijke deeltjes, maar waarden ontstaan op die manier niet. Het ene, unieke gebeuren moet aan de vele vooraf gaan. Daarom zouden de kruisiging of het jongste gericht⁴⁹ en opstanding niet als dagelijkse gebeurtenissen in ons leven bekend zijn, als ze niet 'eens voor al' in schrikwekkende majesteit hadden plaatsgevonden. Om deze reden, lijkt me, moet de leer van de godheid van Christus staande gehouden worden⁵⁰. Jezus, de mens, zou slechts betekenen: een mens onder anderen, een vriendelijk, welwillend mens misschien, maar alleen 'een' mens. Maar voor zover hij de norm is, de weg, de waarheid en het leven, die wij ontplooiën moeten boven het niveau uit waarop we ons nu bevinden, is het onmo-

gelijk hem 'een' mens te noemen. Hij is 'mijn schepper', de eerste die noch Griek, noch Jood, noch Scyth was, maar voltooid mens-zijn en elk van ons overige mensen, voor zover we niet eenvoudig jaloers zijn als Nietzsche, moet er mee tevreden zijn, *zijn* mens te zijn. Als wij het wagen Jezus te beoordelen, te bekritisieren of gelijk te geven, dan maken we hem in elk geval tot een mens. Maar hij is de maatstaf waaraan wij onszelf meten moeten; zijn leven geeft ons leven zin; en om het niveau van menselijke voltooiing dat hij bereikt heeft staande te houden, zou het woord 'mens' in een wereld waarin elke caesar een god was, volstrekt onvoldoende geweest zijn. De geloofsbelijdenis treft de mensen aan met een instelling die 180° anders gericht is dan de instelling van hen voor wie ze oorspronkelijk werd geformuleerd. We zullen de beide feiten waar het vandaag bij de geloofsbelijdenis om gaat, en die ons beide gelijkelijk in verlegenheid brengen, eens naast elkaar stellen. De een negatief, de andere positief.

Negatief: De geloofsbelijdenis treft de mensen vandaag aan met een instelling die tegengesteld is aan de instelling die zij hadden voor wie het oorspronkelijk werd geformuleerd. Het succes van het christendom zelf had de belijdenissen en cultussen laten verdwijnen waartegen het dogma ons zegevierend had verdedigd.

Positief: De geloofsbelijdenis zegt in volstreekte waarheid dat de uiteindelijke mens verschenen is, de mens die vanuit het eind van alle tijden leeft, Jezus, en dat hij nu alle gebeurtenissen, die voor dit einde plaatsvinden, vanuit dit einde interpreteert.

Elk woord van de geloofsbelijdenis is waar; en toch is het onverstaanbaar geworden zover het waar geworden is.

Nog een enkel woord over de godheid van Christus. De lezer zal misschien toegeven dat Jezus over geestelijke gaven beschikte, maar waarom 'goddelijk'? Het volledige antwoord zal in de hoofdstukken van het derde deel⁵¹ gegeven worden. Hier zal men tevreden moeten zijn met deze logische uitleg: we noemen hem de volkomen mens omdat hij zelf van het rechte geloof vervuld was. Veel mensen echter beschikten over geestesgaven. Maar behalve dat hij zelf over geestesgaven beschikte, gaf hij, en hij alleen, aan ons de ware Geest door als een gemeenschappelijk bezit en opende daarmee de geestesgaven van enkelingen

en volkeren onderling voor elkaar. Als de schepper van onze eigen geest is hij goddelijk.

Ik ben me volledig bewust, hoe hol deze opmerkingen klinken voor veel mensen die geen notie van God hebben. Men vertellen dat Jezus goddelijk is, heeft weinig zin. Ze zouden eerst moeten ontdekken wie God is door enige ervaring op te doen met *die* geest die hun eigen vooroordelen overwint. Het is het derde artikel van de geloofsbelijdenis, dat ten grondslag moet liggen aan de ervaring zonder welke geen enkel nadenken over het dogma enige zin heeft. Tenslotte weerspiegelt de geloofsbelijdenis actieve deelname aan een gebed tot God de Vader of enige toewijding aan de liefde van de Zoon. Alle scholastici die over God nadachten waren priesters of monniken die dag en nacht baden. Hun gedachten over de drieënheden ontstonden als achteraf-denken bij een leven van actief meedoen en betrokken zijn.

Anderzijds verklaarde een van mijn studenten openlijk in zijn examenwerk: 'Ik heb nog nooit gebeden en weet niet wat gebed is of moet betekenen.' Het is verboden en het zou godslasterlijk zijn met deze jongen over de godheid van Christus te discussiëren. Hij moet eerst eens ondergedompeld worden in een gemeenschappelijke ervaring van geïnspireerd leven voor we tot hem mogen spreken over de Geest achter alle inspiratie. Het doet me pijn dat wij geneigd zijn in onze uitleg van de godheid, aan het tweede gebod – Gods Naam niet ijdel te gebruiken – voorbij te lopen. Helaas geldt dit ook voor onze vergeefse pogingen over God te 'discussiëren' met mensen die hem nog niet ervaren hebben op een van de drie manieren waarin hij ons overweldigt, als onze schepper, als ons (slacht)offer en als onze 'levend maker'. Dit gevaar van de godslastering plaatst het dogma bij ons aan het tegenovergestelde front als in de oudheid. Want wij weten niet meer dat we bidden of liegen, of we willen of niet. Dat was in de oudheid anders.

De heidenen en de Joden baden, offerden en raakten in geestvervoering. Deze drie handelwijzen, die de hedendaagse student zegt niet te kennen, waren toen algemeen bekend. Koningen, priesters, zangers en profeten, de ambten die Jezus tot nieuw leven bracht, waren bekend. Alleen hun eenheid in het leven van iedere mens hield men voor onmogelijk. De hedendaagse werklozen, verstomden, geteste radertjes-in-een-machine, hebben geen enkele ambitie koning, profeet, zanger of

priester te zijn. Deze ambitie moet eerst weer aangewakkerd worden voor ze 'godheid' verstaan. De mensen in de oudheid kenden veel verhalen van God of goden maar hadden nooit van Jezus gehoord; daarom kon men hen van Jezus vertellen door bij God te beginnen. De ambitieuze moderne mens moet helemaal hier en nu beginnen voor we hem van God mogen vertellen.

Daar de geloofsblijdenis gericht was aan Joden en Grieken beiden, moest ze ook met beider denken rekening houden. Het eerste artikel staat aan de kant van de Joden tegen de Grieken: hemel en aarde zijn niet de gebieden van gescheiden godheden, want God heeft in den beginne allebei geschapen. Het tweede artikel staat aan de kant van de Grieken tegen de Joden, voor zover het zegt dat een mens God was. Voor een Griek plaatste dit Jezus in de rij van de godenzonen, van Hercules en Achilles tot de goddelijke Julius en Titus uit hun eigen tijd. Maar als Christus, de enige Zoon Gods, sloot Jezus de rij, beëindigde hij het tijdvak waarin verstrooide enkelingen goddelijke eer konden ontvangen.

Ofschoon deze verwantschap van Jezus met de heidense helden voor de Joden voldoende was om ontzet over te zijn, verzekerde het dogma hen dat hij tenslotte geen held was op grond van bloedverwantschap of in enigerlei mythische zin: geen heldendaad verankerde hem in dit leven zoals dat in zijn aardse tijd was. De Geest Gods was al op hem als kind en trok hem van het begin af naar het kruis. Elke ademtocht was geïnspireerd door het leven dat aan de komende mensheid gegeven zou worden: de eeuwige hoop van de Joden op de Messias en het vaste geloof van de Grieken in een goddelijk vlees en bloed in hun midden, moesten opgeheven worden door de gemeenschap van hen die aan Eén goddelijke Geest deel hadden en daardoor in Gods hand gehouden werden en niet meer konden vallen. Wij ontplooiën ons niet opwaarts; wij vallen minder naar beneden sinds Jezus. Dat Jezus *de* Zoon Gods was, betekent dat hij het definitieve gebeuren in de goddelijkheid van de mens was. Het christendom brengt het goddelijke leven aan alle mensen die na hem komen; wij zijn allen zonen Gods; maar voor ons geldt een meervoud dat uit zijn enkelvoud voortkomt, een 'een' dat stamt uit zijn scheppende 'de'. Zoals alle zandkorrels in de zandloper eerst door een smalle hals moeten die maar plaats heeft voor

één, zo moest het goddelijke leven eerst in één mens geconcentreerd worden, voordat het van hem uit over allen kon worden uitgebreid. Dit is het waarom dat maar eenmaal gebeuren kon, waarom alleen Jezus *de Zoon Gods* kan zijn. Hij verenigde het goddelijke en het menselijke eens voor al, en van een tweede of derde Christus spreken zou betekenen dat men de kern van wat hij volbracht loochent en de eenwording van de mensen, die hij begon, inperkt. De antichristelijke instelling is de poging juist dit te doen. Elke christen kan in verleiding komen door zijn messiascomplex, waardoor hij pretendeert de enige vertegenwoordiger van de godheid te zijn in zijn generatie; en daarom verschijnt, als de christelijke gemeenschap verdwijnt, een antichrist. Nietzsches 'God is dood' voert logischerwijs tot de Duitse SS.ers, die werkelijk gezegd hebben: 'Hitler is Christus II.' Het is veelzeggend dat de apostel die met het probleem van de antichrist worstelde juist die was, die een natuurlijke vriend van Jezus en een geestelijke adelaar was. De heilige Johannes pleegde op zijn oude dag te zeggen dat het hele evangelie samengevat kon worden in deze woorden: 'Kinderen, hebt elkander lief.' Als de mensen vroegen waarom, dan noemde hij twee redenen: ten eerste omdat dat voldoende is, en ten tweede omdat de Heer het zo gezegd heeft. Hij bekende dat zijn vriend de Heer was en voegde zich gewillig in de historische gang die door Jezus was ingezet en bleef daardoor meester over de verzoeking te handelen als een vervanging voor Christus.

Het dogma van de incarnatie, dat Jezus God-mens geworden is, is onze enige bescherming tegen een val in het polytheïsme die altijd mogelijk, maar vandaag sterk voorbereid is. Moderne waarde-filosofieën zijn allemaal polytheïstisch⁵². Er zijn veel menselijke waarden en de filosofie zal haar pluralisme weer spiegelen zolang ze geen algemeen richtsnoer heeft voor de volkomen mens.

Eén mens moet waarlijk God voor alle tijden genoemd worden of het heidendom zal aldoor weer terugkomen zo vaak geestdrift de mensen uit de gevangenschap van de wet bevrijdt. Jezus werd meester over de opsplitsing van de mensheid onder godenzonen die in de oudheid de aarde leeg geplunderd hadden. Zij hadden steden en rijken gesticht door moord en geweld, oorlog en slavernij, waarbij ze de geestelijke krachten aan zich trokken van de massa's die hen als helden aanbaden! Jezus toonde zijn goddelijkheid op precies de omgekeerde

manier, doordat hij geen aardse roem, maar smaad en aards lijden op zich nam. In plaats van de heldenverering van de massa's uit te buiten, maakte hij hen vrij door zijn goddelijkheid met hen te delen. Maar één voorwaarde werd er aan toegevoegd, de christelijke voorwaarde dat van nu af aan geen enkel individu door eigen daden een god kon worden. De gemeenschap met God werd één enkele voor alle mensen samen en in elke generatie wordt dezelfde eenwording van God en mens, die in Jezus begon, door diegenen verwerkelijkt die in één Geest samen verbonden blijven. Dat is de betekenis van de kerk als lichaam van Christus.

Laat ons de Mens maken

Daarom is het derde artikel van de geloofsbelijdenis het specifiek christelijke: van nu af aan maakt de Heilige Geest de mens tot een partner in zijn eigen schepping. In het begin had God gezegd: 'Laat ons mensen maken naar ons beeld' (Gen. 1: 26). In het licht van deze uitspraak verklaarden de kerkvaders de geschiedenis als een proces de mensen God gelijkend te maken. Ze noemden het 'antropurgie': zoals de metallurgie het metaal uit het erts scheidt, zo wint de antropurgie de ware substantie van de mens uit zijn onzuivere fysische wezen. Christus, in het midden der geschiedenis, stelt ons in staat bewust aan dit scheppingsproces van de mens deel te nemen en de wetten ervan te bestuderen.

Een van de grootste van deze wetten wordt in de geloofsbelijdenis geformuleerd als de wederopstanding van het lichaam. Alleen op deze wijze kunnen de menselijke typen die eenmaal geschapen zijn, binnen de orde van de menselijke geschiedenis opnieuw verwerkelijkt worden en daarmee een blijvende vooruitgang in de ontwikkeling van de mens bewerken. Hierdoor overleeft een nieuwe ziel, als frisse oorspronkelijkheid van het mensenhart, de mens of het volk waarbinnen ze geboren werd en kan zich zelf incarneren in een geestelijke opvolging van typische vertegenwoordigers door de eeuwen heen. Want er zijn absoluut nieuwe vormen van menselijke existentie die nooit eerder geleefd werden, die op bepaalde geboortedagen ontstaan en die, wanneer ze echt zijn, zo'n indruk maken op de plasticiteit van de mens, dat ze – dat spookt in Carl Jung – de lichamen van latere mannen en vrouwen 'aantrekken' en ze tot

hetzelfde type vormen.

Maar dit mag men niet verstaan als heidense reïncarnatie of onselectieve mechanische herhaling. De nieuwe belichaming is geen copie van de oude en nog minder identiek er mee. Het lichaam 'wordt gezaaid als een natuurlijk lichaam; het zal opstaan als een geestelijk lichaam' (1 Cor. 15:44). 'Het bedorven lichaam keert niet in zijn eerste natuur terug, want het is niet het bedorven zaad dat als koren weerkeert. Maar zoals uit het zaad van het koren de aren oprijzen, evenzo is er in ons lichaam een *raison d'être* waardoor het lichaam, als het niet bedorven is, in een onbedorven toestand opstaat'⁵³. Zo zal een mensentype alleen dan weer opstaan, voor zover het 'niet bedorven' is. Het moet gelouterd worden, niets dan het zuivere metaal zal in de opstanding verschijnen.

Er zijn talloze voorbeelden van de opstanding van het lichaam in de christelijke geschiedenis. De heilige Franciscus b.v. stierf zonder nakomelingen, maar franciscaanse menselijkheid heeft sindsdien aldoor gebloeid en niet alleen in zijn orde. De franciscaanse leefwijze, onsterfelijk getekend in 'de navolging van Christus', werd tot dagelijks brood voor talloze christenen van alle richtingen, zelfs voor radicale protestanten. Het franciscaanse type was toonaangevend in het politieke leven van de middeleeuwse Italiaanse steden. De derde orde verbreidde zich over heel Europa en telde onder haar leden zelfs de Habsburgse heersers, die in de dood nederig hun titel aflegden voor de majesteit van de franciscaanse geest. Tenslotte vierde Franciscus in Abraham Lincoln, zijn wereldlijke opstanding in Amerika. Toen Lincoln als president en bevelhebber van een zegevierend leger in 1865 naar Richmond ging, in burger, te voet, zonder escorte, toen had Franciscus van Assisi de machten van deze aarde overwonnen. Zowel in Siberië als in Egypte fluisterden de mensen dat de oude Abe (Abraham Lincoln), een nieuw type mens, de bevrijder uit de slavernij, in de wereld gekomen was⁵⁴.

Hier waren n.l. heerser en dienaar één geworden. Zulke mensen zijn baanbrekend in de geschiedenis van het menselijke ras. De relatie van Lincoln tot Franciscus was onbewust. Het was geen imitatie maar echte navolging, die de macht van een ziel openbaart die aldoor weer geprobeerd had te incarneren sinds de heilige Franciscus het voorbeeld gegeven had.

Op dezelfde wijze hebben christelijke astronomen, chemici,

doktoren, predikers, zendelingen, schilders, steenhouwers de aarde bevolkt. Ze zijn op een jongste gericht over ons bederfelijke vlees vooruit gelopen en zijn uit de geest in het vlees gekomen en hebben een stormachtige opstanding uit de dood in de naam van het leven bereikt. De Chaldeeuwse astrologen uit de oudheid zijn als moderne astronomen tot leven gekomen. De hippocratische arts, in wiens traditie Socrates vroeg bij zijn dood een haan te offeren, kwam als modern wetenschappelijk arts opnieuw in het leven in naam van de levende God, niet bedorven door plaatselijk bepaalde vooringenomenheid⁵⁵. In het licht van het centrale dogma van een uiteindelijke opstanding hebben we vele deel-opstandingen zich zien voltrekken, en dat en niets anders is het grote heilsplan van onze bestemming.

Zo heeft de christelijke 'antropurgie' zich voortgezet en gaat daar vlak voor onze ogen mee door. Deze zichtbare processen zijn de projecties van ons geloof op deze aarde; ze voorafschaduw en lopen vooruit op de laatste dingen van onze geloofsbelijdenis. De gemeenschap om ons heen in naam van de Zoon, noemden we de kerk en omdat we in de Zoon geloofd hebben groeiden we op in een christelijke wereld. De gemeenschap om ons heen in naam van de Vader noemden we Natuur, en omdat we in de Vader geloofden onderzochten we alle dingen in hemel en op aarde die hij geschapen heeft.

Kortom, de geschiedenis van de mensen sinds Christus is de toepassing van de geloofsbelijdenis van Athanasius op het dagelijkse leven. Deze geschiedenis laat ons duidelijk zien dat de geloofsbelijdenis niet een opsomming is van naakte feiten, maar een akte over ons ambt en een opdracht ons bij de doop gegeven. De geloofsbelijdenis beschrijft ons essentieel drie dingen: Gods vertrouwen in de mens, Gods vrijheid, Gods scheppingsmacht⁵⁶ – en legt ons de verplichting op de voorwaarden te aanvaarden waaronder wij, delend in deze goddelijke eigenschappen, 'mensen maken'.

Negentien eeuwen lang hebben de vooraanstaande wegbereiders van het leven dat jij en ik leven, in het Credo geloofd en de bevelen die het bevat, opgevolgd. Ze hebben zichzelf in staat geacht geloofwaardigheid te scheppen, ze hebben hoopvol hun scheppende krachten gekoesterd en hebben als vrije mensen gehandeld. Door zo te leven hebben ze de Vader aanbeden als de borg van hun geloof, de Zoon als de borg van hun vrijheid en de

Geest als de borg van hun scheppende krachten.

Zo is de hele waardevolle erfenis van onze beschaving tot stand gekomen door mensen die geleefd hebben naar het beeld van de drieëenheid en we kunnen dit beeld terug vinden in zulke alledaagse verschijningsvormen als loodsen aan wie we ons leven toevertrouwen, artsen die de nieuwste scheppingen van de medische wetenschap toepassen, en leraren die zich verheugen in de vrijheid kinderen op een wijze te beïnvloeden die er niet zou zijn als we uitsluitend de natuur haar gang lieten gaan. Evenzo zijn we er ook getuige van wat er gebeurt als de moderne samenleving de goddelijke eigenschappen prijs geeft voor het tegendeel, voor wantrouwen, mechanisatie en fatalisme: mensen worden in oorlogen gedood, door mechanische herhaling ondermijnd en door dictators tot slaaf gemaakt.

Daarom gebruiken die mensen die het christendom vernietigen door van Jezus een 'aardige' man te maken die in Palestina vriendelijke dingen gezegd en goede daden gedaan heeft, eenvoudig hun verstand niet. Anders zouden ze ontdekken dat ze onder bepaalde voorwaarden geloofwaardigheid, scheppende kracht en vrijheid bezitten, en dat ze onder andere voorwaarden die niet bezitten. Dat is het hart van de christelijke geloofsbelijdenis.

Vijfde hoofdstuk DE HEILSECONOMIE

De drie tijdperken – Geïnspireerde navolging – De wedergeboorte van de betekenis – Vleselijkheid contra vleeswording – Het christendom incognito – Dood en opstanding van het Woord

Hoe weinigen geloven nog dat de afgelopen tweeduizend jaar werkelijk een heilsgeschiedenis van de mens waren! De doorsnee leek, maar ook de theoloog, pleegt met bewondering over leven en leer van Jezus te spreken; maar verder schijnt hij te denken dat God sinds die tijd meer of minder afstand gedaan heeft. En toch, als wij niet geloven dat Jezus een levensproces ingezet heeft dat ons en de wereld waarin wij leven voortdurend veranderd heeft, dan is het ware geloof dood.

Dit moderne gevaar heeft ongetwijfeld verschillende oorzaken, waarvan enkele al werden genoemd. Het geloof in de christelijke geschiedenis berust op een geloof in een einde der wereld, dank zij welke die geschiedenis voortschrijden kan. Maar onze theologen hebben in toenemende mate dit geloof afgelegd, zodat vandaag de dag een naïve communist of fascist een beter eschatoloog is dan zij. Bovendien is de moderne wereld grotendeels vanuit de protestantse geest gevormd en het protestantisme rechtvaardigde zijn protest tegen het pausdom door de bewering dat het christendom duizend jaar lang in handen van de antichrist geweest was – de gebruikelijke aanduiding ‘middeleeuwen’ of ‘duistere eeuwen’ werd tot dit doel uitgevonden. Daarom zijn de meeste moderne mensen onbewust vooringenomen: ze denken dat grote delen van de geschiedenis sinds Christus zo corrupt waren dat ze voor christelijke heilsgeschiedenis helemaal niet in aanmerking kwamen.

Deze protestantse beweringen waren, net als het bericht over de dood van Mark Twain, sterk overdreven⁵⁷ – elke grote revolutie overdrijft – maar corruptie is er ongetwijfeld geweest op velerlei manier en op de meest eerbiedwaardige plaatsen. Dante spreekt van pausen in de hel. Daarin ligt niets dat onorthodox zou zijn – de mensen hebben eerst dankzij Christus de volle vrijheid te zondigen. Maar het klassieke idealisme, en vermoedelijk

ook het geloof in een automatische vooruitgang, hebben de mensen er toe gebracht de tragedies in de christelijke geschiedenis te beschouwen als een weerlegging van het christendom, alsof het christendom óf in een volstreekte ideaaltoestand moet verkeren – zoals een idealist zich die denkt! – óf er überhaupt niet hoort te zijn. En daar de wereld van onze tijd er nauwelijks verlost uitziet, drijft dat velen ertoe met het sarcasme van Nietzsche in te stemmen: 'Als Jezus van Nazareth geprobeerd heeft de mensheid te verlossen, zou het hem dan misschien mislukt zijn?' Zeggen dat het christendom nooit serieus geprobeerd is, zou op zijn best een zielige uitvlucht zijn.

Maar als we inzien dat ons geloof al qua aanleg bloot staat aan onderbrekingen en dat het christendom zonde en dood niet uit de wereld bant maar beide overwint, en dat het in de 10de en 15de eeuw, hoewel het zo bankroet was als vandaag, herboren weer opstond – dan kunnen we ons weer met frisse ogen tot de geschiedenis wenden als de geschiedenis van het heil dat zich werkelijk heeft voltrokken.

De drie tijdperken

Het ligt in de aard van deze geschiedenis dat ze geen verborgen ontdekking van geleerden kan zijn, maar zo eenvoudig zijn moet dat elke schooljongen haar begrijpen kan. Ze kan in één zin samengevat worden. De geschiedenis van het heil op aarde is het oprukken van het enkelvoud tegen het meervoud. Het heil kwam binnen in een wereld van veel goden, veel landen en veel volken. Boven elk van deze drie richt het een enkelvoud op: één God, één wereld, één mensheid.

Zo omvat deze geschiedenis drie tijdperken. In het eerste triomfeert God over de vele valse goden. Dit proces neemt de eerste duizend jaar van onze jaartelling in beslag en het resultaat is de christelijke kerk. Daarom is de kerkgeschiedenis het interessante en belangrijke aspect van de eerste duizend jaren A.D. In het tweede tijdperk wordt uit het meervoud van de onverbonden landen en onontdekte gebieden één aarde gewonnen; Chinese muren hebben geen zin meer. Op dit punt staan wij nu; in geografisch, technisch en statistisch opzicht is de aarde eindelijk één geworden en zo is inderdaad ook de hele wereld van de natuur één geworden dankzij de moderne wetenschap die uit het christendom is voortgekomen. De meesterlijke instellingen

van de tweede duizend jaar zijn ten eerste het pausdom als wereldlijke macht en vervolgens het systeem van territoriale staten dat zich onder de vleugels van dit pausdom ontwikkelde. Daarom is wereldgeschiedenis of politieke geschiedenis het thema van deze periode. Van Gregorius VII tot heden zijn keizerrijken tot wereldlijke staten geworden en werd de aarde een planeet.

Vandaag leven we onder de weën van de overgang naar het derde tijdperk. We moeten nu nog 'de' mens tot stand brengen, het grote enkelvoud van één mensheid binnen één huishouden ondanks de veelheid van rassen, klassen en leeftijdsgroepen. Hier zal voor de toekomst het centrum van de strijd liggen en we hebben al het uitbreken van jeugdbewegingen en grijze-ouderen-bewegingen⁵⁸, van klassen- en rassenstrijd meegemaakt. Zij stellen de vragen die het derde millennium zal moeten beantwoorden. De totalitaire staat is een verkeerd begrepen poging de nieuwe problemen door toepassing van de oude, uit het tweede millennium stammend 'wereldlijke' middelen op te lossen. Al het krampachtige aan het totalitarisme is een teken van zwakte. Zijn jongeren schreeuwen zo hard omdat ze heimelijk vrezen dat hun afgod al dood is. De staat is op zijn retour omdat hij op de noden van de toekomst niet toereikend kan antwoorden. Het thema van de toekomstige geschiedenis zal niet territoriaal of politiek, maar maatschappelijk zijn: het zal de geschiedenis van de schepping van de mens zijn.

Wanneer we eenmaal deze volgorde van de drie grote tijdperken: één God, één wereld, één mens begrepen hebben, dan kunnen we zien dat elk tijdperk overeenkomt met een artikel van de geloofsbelijdenis – en we zien ook dat de heilsgeschiedenis de geloofsbelijdenis verwerkelijk in de geschiedenis van de mens. De drie artikelen betreffen immers (1) schepping, (2) verlossing, (3) openbaring. De geschiedenis verwerkelijk ze in een andere volgorde. Het tweede artikel (God) heeft het eerst een tijdvak gestalte gegeven. Daarna werd het eerste artikel (wereld) verwerkelijk. En nu richten we ons op het derde artikel (mens).

In de eerste duizend jaar was de kerk er volledig op gericht het lichaam van Christus te zijn. Dienovereenkomstig was het hart van de kerk het tweede artikel van de geloofsbelijdenis: Jezus de ware Christus, zijn vader de ware God en de geest van zijn

kerk de Heilige Geest. Wie dit geloofde was gered. De kerk was de gemeenschap van de verlostten.

Het tweede millennium bracht de schepping naar de schepper terug. Nadat de christelijke ziel haar tehuis in God gevonden had, kon de buitenwereld van al het ongoddelijke gezuiverd worden: de hele aarde werd in een systeem van territoriale staten georganiseerd en de natuur zelf werd tot een gebied, beheerst door universele ordening en wetmatigheid – toverij, demonen, grillige machten werden uitgebannen. Zo is juist de moderne natuurwetenschap een proces binnen de heilsgeschiedenis en door de éénmaking van de wereld als 'natuur' werd het eerste artikel van de geloofsbelijdenis een levend bezit van alle mensen en werd onze aarde een planeet.

De komende duizend jaar zullen zich naar alle verwachting op het derde artikel concentreren, n.l. de worsteling met de taak, God in de samenleving te openbaren. Het dubbele streven van dit tijdperk zal enerzijds gewijd zijn aan het tot leven wekken van alle dode takken van het ene mensengeslacht en anderzijds aan het opnieuw bezielen van alle gemechaniseerde facetten in elk afzonderlijk mensenleven – of wij zullen te gronde gaan. Omdat de elkaar opvolgende fasen in de biografie van de enkeling en de wisselende eisen van de geïndustrialiseerde samenleving ons dwingen tot een voortdurende rollenwisseling, moet de levensadem ons altijd weer met oorspronkelijke kracht kunnen bezielen. Anders zouden hele delen van het mensenleven en van de mensheid zonder geest moeten blijven. Dat wil God niet⁵⁹. De geschiedenis van de kerk en de geschiedenis van de wereld moeten aangevuld worden met een geschiedenis van de hele mensheid. En wie is de mens? Het wezen dat geïnspireerd kan worden.

Geïnspireerde navolging – De wedergeboorte van de betekenis

Door alle tijdperken heen is de heilsgeschiedenis een en hetzelfde gebeuren: Zending en bekering, het voortdurende doorgeven van het leven van de Eerste Christen aan nieuwe mensen. Dit gebeuren is eigenlijk het wonder van het christendom: het is reproductie zonder erfelijkheid. Erfelijk christendom is er natuurlijk ook geweest, maar het is een concessie aan de paden van de wereld en in de grond van de zaak een contradictie. Strikt genomen neemt het christendom een middenpositie in

tussen de filosofie en de oudere religies; het beërft beide. De filosofie bestaat uit aangename 'conversatie', niet uit 'conversie' (bekering); ze heeft geen voortdurende reproductie van haar overtuiging nodig en ook geen lijn van georganiseerde navolging door de tijden. Twee platonici kunnen A.D. 550 leven, drie in het jaar 1700 en een dozijn in 1942. Zelfs Socrates, de martelaar en heilige van de filosofie, stichtte slechts enkele esoterische en geheel tegengestelde scholen. Het maakt de filosofie weinig uit dat ze geen doorlopende overlevering heeft. De heidense en Joodse godsdiensten daarentegen plantten zich voortdurend voort, maar door erfelijkheid; in bekeringen waren ze niet geïnteresseerd. Welnu, het christendom staat daartussenin. Het christendom stelde in plaats van de reproductie door natuurlijke geboorte de deelname aan de dood in. Het liet een ineensstorting, een onderbreking van het geloof toe tussen de generaties, ja ook in elke ziel, maar het geloofde in de vonk die van de zending op de bekeerde overspringt over de kloof van een vrije en onafhankelijke menselijke existentie⁶⁰.

De vruchtbaarheid van de geest was Jezus' probleem; hoe kon hij eeuwig reproductief zijn, zich zelf voortzetten? Zijn antwoord was de christelijke paradox van slagen door mislukken. Toen hij aan het kruis hing onderging hij de ergste en uiterste mislukking die een mens ooit doorlijden kan, en toch werd hij daardoor de meest succesrijke mens in de geschiedenis – succesrijk in de diepste zin van het woord daardoor dat hij een eindeloze *successie* van navolgers inspireerde. Als hij tijdens zijn leven een succes geweest was dan zouden zijn discipelen slechts imitators geworden zijn. Als hij aan het kruis ook maar geprotesteerd had, zouden ze wraakzuchtig geworden zijn. Maar zo als het was, gaf hij zijn geest vrijwillig in de handen van zijn Vader terug en daardoor was deze geest in staat opnieuw in zijn discipelen op te staan, omdat zij voelden dat zij er nu waren in zijn plaats. Zo laat Jezus zien dat de onderbreking van de inspiratie voorwaarde is voor haar voortdurende voortplanting van mens tot mens. Hij heeft de discipelen niet georiënteerd aan de wraak voor zijn dood, maar aan de navolging in het lijden zelf, aan de voortplantingsakte zelf.

Op andere punten toonde hij dezelfde scheppende ontzeggingskracht. Als hij een boek geschreven had zouden zijn discipelen het belangrijker gevonden hebben professoren te worden; in plaats daarvan stichtte hij de kerk. Hij zag in dat hij als

mens geen monopolie mocht claimen op de krachten van inzicht, profetie en wijsheid. Hij overwon de verzoeken van het genie, de wereld door het zwaard, de tong of het verstand te regeren en schiep daardoor een hele dynastie van genieën. Want dat zijn immers de heiligen, een dynastie van genieën, die veel meer bezorgd zijn om het doorgaande stromen van de geest in allen, dan om hun eigen gesticht worden en hun eigen getuigenis. Jezus keerde de natuurlijke richting van het genie, die gericht is op zelf-schepping, om en ontstak in elke ziel die na hem kwam de eeuwige kracht zelf scheppend te werken. Door zijn eigen geniale geest te beteugelen, toonde hij dat de geest mettertijd naar anderen terug zal keren, zolang niemand er te lang en te exclusief beslag op legt. Noch Goethe, noch Bismarck hebben dit afstand doen ooit verstaan.

Ware geestelijke navolging is meer dan in lengterichting doorgaan. Ze verbreedt en verdiept zich. De kerk geloofde in haar eigen existentie alleen door het feit van zending en bekering. Ze ontstond op Pinksteren, toen de Geest op de discipelen werd uitgestort. Toen ze het nieuwe gebod van de navolging verkeerd begrepen en van een familie-bisdom droomden onder een broer van Jezus in Jeruzalem, trokken Paulus en Petrus, die geen bloedverwanten van Jezus waren, weg om te prediken aan de heidenen en zo vernieuwden zij de kerk. Zo volgden op de aanvankelijke twaalf en de vijf duizend van de eerste kerk de talloze kerken over de hele wereld, en na de priesters ontvingen ook de leken de volheid van de Geest.

De christelijke bekering houdt altijd vier dingen in:

1. We breken met de oude leefwijze en houden op ons met de wereld, zoals die op dat moment is, te identificeren, omdat ze ons lichaam en onze geest te nauw omsloten houdt – hier ligt de betekenis van het christelijke niet-van-deze-wereld zijn, van de zelfverloochening die Jezus van zijn volgelingen vroeg.
2. We ontdekken de kracht tot onze 'tweede adem', tot het aangaan van een nieuwe ons leven vullende binding.
3. Wij maken deze ervaring waar, door ons in te laten met een nieuwe groep van mensen die we vroeger over het hoofd zagen of mogelijk zelfs verachtten, maar die ons nu in staat stellen onze ervaring te bevestigen en te versterken tot gewoonte⁶¹.

4. We moeten erkennen dat de kracht en de gemeenschap, van de Grondlegger van ons geloof stammen. Het christendom blijft slechts zo lang bestaan als nieuwe groepen zich steeds weer vormen rondom het gedurig herdenken van Christus. Het is niet genoeg Christus te imiteren, het is evenzeer noodzakelijk, dit voorbeeld aan te nemen als de vrije en bewuste gave van de Stichter.

Maar hoewel de betekenis van zending en bekering steeds dezelfde is, heeft ze toch in de loop der tijd verschillende vormen aangenomen.

In de kerk van de eerste duizend jaar – zoals ze in het oosten nog bewaard gebleven is – moesten de mensen sterven aan de wereld van de valse goden en demonen. De alles overtreffende voorbeelden van deze vorm van zending waren de martelaren, de monniken en de kluizenaars. Een martelaar, zoals de naam al aangeeft was een getuige; door zijn weigering het beeld van caesar te aanbidden of zoiets als 'Heil Hitler' te roepen, legde hij getuigenis af voor de levende God tegen de goden van het marktplein. Een kluizenaar bestreed deze goden in het menselijk gemoed, de verzoeken tot duivelse demonie. De heilige Antonius b.v. vocht met de titaan en reus, de magiër van de zwarte kunst en tovenaars in zich zelf⁶².

Op deze manier werden de bovennatuurlijke vijanden van de mens bedwongen; de geestelijke demonen van een valse astrologische hemel werden tot leden van één gemeenschap onder God. Als gevolg hiervan zit er een druppeltje ascetisme in de levensstroom van ons allen. Vergeleken met de mensen in de oudheid hebben wij allemaal in ons werk, ons seksuele leven, onze voeding, sport en ontspanning iets van de monniken opgenomen. Onze gezichten zijn door deze geërfde 'vermonniking' veredeld.

Nadat nu monniken en martelaren de demonen uit de hemel verdreven hadden, keerde het tweede millennium zich tegen de lokale machten van de aarde om een christelijke wereld op te bouwen: 'Gods Wereld'. Kruisvaarders en pelgrims waren de typische belichamingen van deze vorm van zending. Het recht op pelgrimstocht en kruistocht was de eerste emancipatie van de westerse mensen van hun lokale gebondenheid aan familie en bedrijf. En vanaf die dag tot de dag dat de kerk der hervormers naast de kerk van de kruistochten trad en Bunyans pelgrims de

westelijke zeeën heiligden en de Nieuwe Wereld stichtten, hebben altijd weer nieuwe vormen van kruistocht en pelgrimage de traagheid van het gehecht zijn aan huis, bezit en aardse macht bestreden door het wegtrekken naar een ruimere wereld, naar 'een heilig land' of 'commonwealth', in stand te houden. Bijgevolg is ook een deeltje van geestelijk pelgrimschap in ons aller leven binnengedrongen. Onze planeet is nu veredeld net als ons gezicht; beide dankzij zijn ongelooflijke zendingsinzet.

Elke vorm van zending en bekering bereidt niet alleen de weg voor de opvolger, maar wordt tevens door deze vernieuwd. Het christendom moest eerst de valse goden overwinnen vóór het de valse, d.i. de gedeelde aarde, veroveren kon. Maar de Geest gaat verder en alle levensvormen kunnen slechts levend blijven als ze met behulp van nieuwe vormen bevrijd worden van de last der levensstagnatie die door herhaling ontstaat. Tegen het einde van het eerste millennium maakte de ware geestelijke groei van de kerk plaats voor alleen maar ruimtelijke uitbreiding, toen n.l. koningen de volken te vuur en te zwaard bekeerden en hele stammen het christendom op bevel van hun stamhoofden aannamen. De zending maakte het zich te gemakkelijk! Dit betekende dat het volgende millennium het innerlijke en kinderlijke heidendom bestrijden moest dat natuurlijk in mensen en instellingen, die alleen in naam christen geworden waren, en in landen die later weer afvielen, was achter gebleven. Daarom hebben kruistochten en hervormingen de te goedkoop geworden oudere vormen van bekering aangevuld. Vandaag zijn kruisvaarders en hervormers aan de orde van de dag; maar ze hebben aan hun betekenis sterk afbreuk gedaan door zich over bijzaken druk te maken. En toch zullen zij onder ons blijven, want geen enkele christelijke leefwijze wordt door de tijd geheel vernietigd; maar ze roepen om vernieuwing door frisse belichamingen van de Geest. Kruistochten zijn te goedkoop geworden. Het doel echter is gebleven.

Vleselijkheid contra vleeswording

Zending en bekering zullen voortduren zolang zielen van hun weg afwijken en vernieuwing nodig hebben, maar we mogen aannemen dat een nieuwe onbevangenheid in het komende millennium op een menselijk-vertrouwelijke manier gewonnen zal worden. De verzoeken van onze tijd komen niet voort uit

hemelse demonie of vernauwing van de aardse horizon. Ze komen van de ziele-erosie der verlatenheid. Ons innerlijk wordt een asfalt-woestijn. Ons leven wordt geplaagd door verveling en neurosen; het raakt gedesintegreerd door een gemechaniseerde samenleving en door een wetenschap die ook mechaniserend werkt en die het menszijn wil afleiden uit voorafgaande oorzaken. Zo komen we in de verleiding ruwe vitaliteit, sensatiezucht en het leven-tot-elke-prijs te verheerlijken⁶³. Wat hebben de overgeleverde methodes van bekering en hervorming zulke mensen te bieden? Er is niets – geen grote zonden – waarvan men hen bekeren kan. Ze zijn eenvoudig te zwak. De remedie die het meest luid en verleidelijk wordt aangeprezen is een cultus je zelf in het leven of in een groep te laten opgaan. Een roes waarbij de afkomst uit klasse, ras, godsdienst, kleur, volk of archetype vergoddelijkt wordt. Misschien kunnen we ons trefwoord uit deze overweldigende cultus afleiden, want hiermee zullen we moeten concurreren.

Het christendom moet voortdurend met kwakzalvers concurreren die gemakkelijke, bedriegelijke en kortere wegen aanbieden op weg naar het heil. Ook de vroege kerk heeft bij het bekeren van de heidenen in de gnostici rivalen aangetroffen die gevaarlijk-succesrijk waren. De gnostici van het eerste millennium vervingen de bekering van het hart door een afleidingsmanoeuvre: men dacht met enorme schranderheid een kosmisch systeem uit waardoor iemand de hele ergernis tegen de gehoorzaamheid aan een historische openbaring van wat ons hart drijft, bespaard bleef. De gnostici meenden dat de waarheid hoe dan ook er was en dat men die maar hoefde te weten, terwijl de christen wel wist, dat ze óf door *hem* geleefd moest worden of anders verloren zou gaan.

In het tweede millennium hadden de kruisvaarders hun kwakzalvers onder de vikingen, die weliswaar snel in het veroveren waren, maar niet wisten wat ze met hun Groenlanders beginnen moesten; en de reformatoren waren bijna om dezelfde reden door de humanisten overtroefd: Luther door Erasmus, Calvijn door Bacon, zoals in de scholen de brieven van de heilige Paulus door Plato's dialogen vervangen werden en de evangeliën door Cicero. Een platonist is een idealist; een christen moet aan zijn idealen gekruisigd worden. Want alleen als hij zijn eigen geest opgeeft krijgt hij die door een goddelijke inspiratie vervuld terug, maar die moet dan wel hier en nu belichaamd wor-

den. De humanisten dachten dat het leven hoe dan ook goed was; de reformator wist dat hij zijn beloften waar moest maken.

De kwakzalvers van onze tijd zijn de verheerlijkers van het zinelijke leven en stam-bezetenen. Ze beloven iemand het eeuwige leven als hij maar proletariër of Duitser is, of wanneer men vitamine B-1 eet. Ze zijn van mening dat het leven hoe dan ook mooi is, omdat het nu eenmaal leven is. De christen weet dat het leven terugvalt in een toestand van leegte en vertwijfeling als wij het niet zelf maken tot de vleeswording van een nieuw scheppend woord. Deze vitalisten weten alles van te voren. De christen weet niets van te voren.

Let op de volgorde: de gnostici leerden dat de waarheid denkbaar was zonder de noodzaak van doorleefde openbaring. De humanisten dachten dat het leven ook zonder kruisiging goed was; de verheerlijkers van het vleeselijke leven in het derde millennium zeggen echter dat het leven zonder de vleeswording van de nog niet geschapen geest mooi is. Alle kwakzalvers gebruiken noodzakelijkerwijs dezelfde kunstgreep – ze willen de prijs van het eeuwige leven niet betalen en het is dan ook geen wonder dat de bezetenen van de stam vandaag de humanisten met hun eigen wapens bestrijden. Want vierhonderd jaar lang hebben immers de aanbidders van de klassieke cultuur hun best gedaan het christendom overbodig te maken. Hun overtuiging aanhangend dat het leven zonder openbaring en zonder het kruis goed was, hebben ze de mythe van de menselijkheid in Gods plaats op de troon gezet en zo het christelijke tijdperk verlaten. Mijn collega's in de klassieken lezen met hun studenten Xenophon in plaats van Paulus en Caesar in plaats van Augustinus. Ofschoon ze bijna geen studenten meer in Latijn of Grieks hebben, merken ze niet hoe dwaas ze zijn. Natuurlijk moet hun keuze van de klassieken zonder christelijke oriëntering volstrekt willekeurig lijken en zij kunnen zich daarom ook niet verdedigen tegen de stam-bezetenen, want die gaan bij hun zoeken naar voorbeelden immers nog veel verder terug tot de gruwelijkheden in Ninevé of de dansen op Bali. De humanisten worden door hen die de mens als dier vereren met dezelfde logica onttroond als waarmee Socrates rond 1500 boven Christus gesteld werd.

We kunnen de nieuwe horden die vitaliteit als hun god hebben gekozen slechts met een zwaard bestrijden waarvan het staal

geen bijmengsel bevat van gnosis of humanisme. Dit zwaard moet door de hele mens gesmeed worden – door het schepsel, niet door de denker. In het zweet van ons aangezicht en temidden van de inspanningen van de industriële maatschappij moeten we een plaats vinden om de geest te vernieuwen en de goddelijke oorsprong van de mens weer in herinnering te roepen. Onze vleeswording moet onze vleeselijkheid overtreffen. De stam-bezetene is namelijk op kosten van een andere stam vitaal. De christen echter zoekt een omvattende vleeswording van de mens in al zijn takken door gemeenschappelijke arbeid en gemeenschappelijk lijden. Onze volgende vorm van bekering moet de belofte van de grote mensenfamilie inhouden.

Gnosis, humanisme en vitalisme zijn drie karikaturen van het kruis. Maar de huidige karikatuur is het vitalisme – dat zich graag nihilisme noemt. De tegenstelling tussen vleeselijkheid en vleeswording is slechts een nieuwe vorm van het eeuwige dualisme dat in het hart van de christelijke bekering staat: van-deze-wereld-zijn en niet-van-deze-wereld-zijn. In onze tijd heeft men dit dualisme dikwijls misverstaan alsof het slechts een afwijzing zou zijn. Nietzsche b.v. stelde het christendom gelijk aan het nihilisme, aan de volledige afwijzing van het leven – en toch gaf hij een wereldlijke versie van het werkelijke christelijke niet-van-deze-wereld-zijn in zijn visie van de 'Übermensch' en van het zichzelf voortdurend overwinnende leven. Wat is dat anders dan deze wereld achter zich laten?

Deze verwarringen rond het christendom zijn voor een groot deel terug te voeren op het feit dat heidense en kinderlijke opvattingen van de geloofsbelijdenis zijn blijven bestaan. Daaraan herinneren toch ook de gebruikelijke uitdrukkingen als 'niet-van-deze-wereld' of boven-natuurlijk'. Daar het kind hoofdzakelijk ruimtelijk denkt, stelt het zich de hemel voor als een andere wereld, die 'boven' deze wereld bestaat. Maar aangezien het christendom zich voltrekt in historische gebeurtenissen – het is het proces van de verlossing van de mens – moet je bij 'christen-zijn' veel meer denken in de taal van de tijden dan in die van de ruimte, zoals graag gebruikte bijbelse uitdrukkingen als 'de toekomstige eeuw' ook doen. Het christendom schiep werkelijk toekomst zoals we reeds hebben gezien. Het christelijke niet-van-deze-wereld-zijn bestaat in de grond van de zaak uit 'de krachten van de toekomstige eeuw' (Hebr. 6:5), die in de wereld

zoals ze intussen geworden is, binnendringen.

Zo moet ook het bovennatuurlijke niet opgevat worden als een toverkracht die op de een of andere manier concurreert met de electriciteit of met de zwaartekracht in de wereld van de ruimte, maar als die kracht die het verleden overwint door in een nieuw ontsloten toekomst binnen te stappen. De natuur beweegt zich in een steeds terugkerende kringloop en neerwaartse tendenzen; ze is niet vrij om nee te zeggen en zich boven haar mankementen en traagheid te verheffen. Maar de mens is dat dier dat meer dan natuur is, omdat het tegen zijn eigen natuur in kan gaan: *Ecce homo*. Zijn hart kan maatschappelijke gewoontes en natuurlijke oorzaken, waar die het leven neerdrukken, los laten; het kan de toekomst laten groeien door er de eerste stap in te zetten. Heidenen leven volgens voorschrift (vroeger zei men 'voorgang'); maar de christenen blijven onvoorspelbaar: zij schrijven voor, zij gaan voor. Elke christen is een *pre-cedent*.

Jezus is niet gekomen om het leven af te wijzen maar om het in groter volheid te geven. Het christendom is geen decadente aanbidding van de dood omwille van de dood, maar het inzicht dat het insluiten van de dood in het leven het geheim is van het leven naar zijn diepste volheid⁶⁴. Zelfs zij, die het meest extreem het christelijke niet-van-deze-wereld-zijn hebben gekend, de ascetische monniken en kluizenaars, hebben deze waarheid geleefd. Doordat ze een deel van de wereld opgaven vóór hun lichamelijk sterven, plaatsten ze de dood ter bemoediging in het midden van het leven. Ze bewezen dat de dood een noodzakelijk element in het leven is, ja in feite het scherpste ingrediënt. Maar er zijn ook andere vormen bekend van het niet-van-deze-wereld-zijn⁶⁵. Elke vader, manager of leraar moet terugtrekken oefenen en de jongeren dingen laten doen die hij veel beter zelf zou kunnen doen; want hij weet dat hij op zekere dag zal sterven en zij zijn plaats moeten innemen. Het Nieuwe Testament is vol van zulk heroïsch afstand doen; Jezus zag er vrijwillig van af veel waarheden uit te spreken die de tweede en derde generatie zelf ontdekken moesten. Al zulk vrijwillig afstand doen 'om morgen' stamt niet uit ons levensinstinct maar uit onze wijsheid omtrent de dood. Als dierlijk organisme leeft de mens voorwaarts van geboorte naar de dood, maar met een ziel die van tevoren weet van de eigen dood, vormt hij zijn leven terugblikkend vanuit het einde.

De belangrijkste reden dat de oudere vormen van niet-van-de-ze-wereld-zijn verkeerd begrepen worden, ligt waarschijnlijk in het feit dat vandaag andere vormen van afstand doen nodig zijn dan voorheen. Daar de mens door tweeduizend jaar christendom in toenemende mate on-natuurlijk geworden is, moeten de tegenstellingen vandaag minder scherp en minder totaal zijn. De eerste christenen stonden tegenover een door en door onchristelijke wereld; alleen door er zich afzijdig van te houden en haar snelle en totale ondergang te voorspellen konden ze hun eigen boodschap effectief maken. Zo trokken heiligen en martelaren volkomen *uit* deze wereld. In het tweede millennium trokken de pelgrims en kruisvaarders *door* een wereld die al gedeeltelijk christelijk was of geweest was, maar die opnieuw veroverd, hervormd en boven de gebondenheid aan stam of woonplaats uitgeheven moest worden. In het derde tijdvak, dat nu begint, moeten christenen *in* het leven van elke dag binnen trekken om daar de Geest vlees te laten worden in niet te voorspellen vorm. Want het dagelijkse leven van de mens is zo onnatuurlijk, zo on-naïef, onrustig, versplinterd en pijnlijk geworden; het is zo wetenschappelijk, statistisch, georganiseerd, geanalyseerd en tegelijkertijd zo vermengd met kleine stukken en brokstukken uit christelijke tijden van weleer, dat de oude methode van de scherpe tegenstelling tussen wereldlijk en niet-wereldlijk leven ongeschikt geworden is. Het is onnodig deze wereld af te wijzen: de chaos wijst zichzelf af. De moderne mens wordt al gekruisigd. De genezing die hij nodig heeft is de bezieling van zijn dagelijkse werk en vrije tijd. Voor ons is het verschil tussen 'deze' wereld en de 'andere' wereld gelegen in de kloof die er gaapt tussen de eindige vormen die al in het verleden geschapen zijn, en de oneindige adem van de Geest die vanuit een open toekomst naar ons toe stroomt. De 'andere' wereld is daarom in 'deze' wereld aanwezig als de bestemming en werkelijke betekenis van de mens. Wij zullen dus niet kluizenaar en kind-van-de-wereld of pelgrims en inheemsen tegenover elkaar stellen, maar misschien de trage bewoners en de bezielde immigranten in Gods aarde.

Het christendom incognito

Daar we nu heidenen en christenen, gelovigen en ongelovigen niet meer zoals eerst van elkaar gescheiden in aparte lichamen voor

ons zien staan, maar veel meer beiden, naast elkaar in elke ziel aantreffen, staan we voor de uitdaging een nieuwe trap in de ontwikkeling van het christendom, een verdere vernieuwing, te volbrengen. Niemand kan namelijk er voor zich zelf aanspraak op maken 100% christen of 100% heiden te zijn. Bekeerder en bekeerling zullen in eenendezelfde persoon verzegeld verder moeten leven, als de twee bewegingen van onze ademhaling, als een voortdurend sterven en weer-levend-worden van ons geloof.

We moeten toegeven dat onder zulke omstandigheden mensenzielen onberekenbaar zijn in hun vele en verschillende noden en behoeften; dienovereenkomstig zullen ook de vormen der bekering verschillend moeten zijn.

We kunnen dit heel duidelijk zien aan het feit dat er vandaag geestelijken zijn met een diep geestelijk inzicht, die al beseffen dat het voor sommige mensen goed zou zijn van de kerk *af* bekeerd te worden. Een vriend van mij had in zijn gemeente een vrouw die zich zo buitensporig veel met theologie en het bekeren van andere mensen bezig hield en zich zo helemaal onderdompelde in godsdienstige bezigheden, dat ze iedereen tot last werd. Op zekere dag had hij een ernstig gesprek met haar en zei tegen haar dat de godsdienst in haar wezen tot een kankergezwell geworden was. 'Snij het er uit!' riep hij haar plotseling toe. Ze was uiteraard sprakeloos van schrik, maar ze luisterde naar wat hij haar zei; ze verliet de kerk, richtte haar leven volkomen wereldlijk in en werd een ondernemende vrouw die bij iedereen geliefd was en zich bezig hield met paarden fokken. Mijn vriend vertelde mij toen dat zolang zij een traditioneel bijbels woord in de mond nam, het in haar mond werd tot een wapen van kritiek of agressie tegen haar burens; ze vond vrede door de hele kerkelijke taal met wortel en tak uit te roeien. De georganiseerde godsdienst moest voor haar tot een minimum beperkt worden om de innerlijke godsdienst weer te kunnen wekken. En toen ze zich onder de autoriteit van de geestelijke boog, handelde deze in dat geval in naam van de levende kerk, die in het huis haars Vaders vele woningen moet erkennen. Christus kwam als leek in de wereld. Ook in de wereld zijn wij bij hem.

Zulke voorbeelden laten zich vermenigvuldigen. Dat wij vandaag bekeringen en stromingen die mensen van ons weg trek-

ken, leren billijken, is een nieuw gebeuren in de geschiedenis van het christendom. Je kunt er aan zien dat onze wereld ver boven het bleke, officiële kerkelijke christendom uit, een van Christus vervulde wereld is. Mijn vriend zou zijn gemeentelid niet uit de kerk gestuurd hebben wanneer dat een verbanning in het buitenste heidendom of in het jodendom betekend had. Het zaad van het christendom kiemt nu echter in wereldlijke levensvormen even rijkelijk als in de kerken, en enkele zielen zullen zich van het licht van het volle christelijke bewustzijn moeten afkeren en leven in de periferie van de verchristelijkte beroepen, waar ze slechts indirect door de gevolgen van het christendom omgeven zijn. Door afstand te doen van al het rumoerige confessionalisme kan nieuwe geloofskennis ontstaan. In feite leven immers miljoenen al zo. Maar onze liefde moet hen bereiken.

Dit betekent dat we onze confessionele etiketten moeten offeren. Daar in elk van ons de gelovige en de ongelovige steekt, loopt zelfs de naam christelijk of heidens het gevaar een ziel die werkelijk van God is, uit te sluiten of de heiden die in onze eigen borst woont in te sluiten. Maar christendom heeft altijd offer betekend. De vroege kerk vroeg van alle mensen hun eigen-, stam- of volksnaam op te geven bij het toetreden tot de kerk, om der wille van de liefde tot Christus – want zijn Naam was de enige naam die binnen de kerk in de eerste duizend jaar genoemd mocht worden; alles werd uitsluitend en alleen in zijn Naam gedaan. De kracht van de namen is vandaag zo zwak geworden dat wij ons nauwelijks kunnen indenken met welke eerbied de mensen hun heidense identiteit opgaven om het volk van zijn Naam te worden. Een nieuw offer werd gebracht in de kerk van de reformatie; hier gaven de mensen de zekerheid op van de zichtbare kathedralen en relikwieën en van de gewijde orde van het priesterschap; in de donkere nacht van een 'wereldse' wereld wierpen ze zich helemaal op het geloof in God.

Vandaag worden we geroepen de trots op de zekerheid zelf christen te zijn op te offeren. 'Ik hoop te geloven', dat is alles wat de orthodoxe mensen stamelen kunnen in de dwalingen en verwarringen van een maatschappij in de eeuw der machines. Daarom moet vandaag de liefde van Christus en het geloof in God door de hoop op de Geest versterkt worden.

Een derde vorm van christendom, het christendom van de hoop, begint met iets dat men terecht de Goede Vrijdag van het christendom genoemd heeft. Goede Vrijdag is het werkelijke middelpunt van ons geloof, maar de moderne kerken, bezeten van 'civilisatie', hebben in het gevoel van zekerheid en superioriteit maar al te vaak hun eigen Goede Vrijdag ontlopen; hun gebruikelijke preken tegen het eigenbelang klonken niet zo overtuigend als hun daden die gericht waren op het dienen van hun eigen belangen. Daarom zijn we dan nu omgeven door de schrik van een daadwerkelijke Goede Vrijdag in Europa en in Rusland, waar het christendom verloochend of op cynische wijze misbruikt wordt. Dan zal onze meest voor de hand liggende dienst daarin moeten bestaan de massa's in een nieuwe hoop binnen te leiden, want de hoop is het punt dat ons van nature verbindt. Het geloof kan verdwenen zijn; de hoop geeft ons tijd op de terugkeer van het geloof te wachten. Slechts mensen die hopen zullen geduldig genoeg zijn om te luisteren.

Hoewel ik geloof dat de kerk een goddelijke schepping is en de geloofsbelijdenis van Athanasius waar is, geloof ik evenzeer dat in de toekomst een nieuwe aanspraak op het leven vanuit kerk en geloofsbelijdenis slechts gewaarborgd kan worden door een dienstverlening die naamloos of incognito is. De ingevingen van de Heilige Geest zullen niet binnen de zichtbare of de predikende kerk blijven. Een derde vorm, de luisterende kerk, zal de oudere vormen van aanbidding moeten ontlasten. Dit zal moeten gebeuren doordat sterken in het geloof samen komen in on-geëtiketteerde, pre-confessionele groepen en hun hoop laten zien in gezamenlijk werken en lijden en daarbij luisterend wachten op het intreden van een nieuwe vertroosting die het moderne leven verlost van de vloek van desintegratie en mechanisatie. Door deze boete van onze trots, namelijk dat we afzien van het trotse weten-dat-we-christen-zijn, mogen we hopen onze liederen, geloofsbelijdenissen en historische kerken in de komende tijden voor de vernietiging te bewaren. Het christendom kan van de doden opstaan als het nu zijn eigen laatste zelfzucht aflegt. Om Christus' Naam opnieuw te eren moeten we eindelijk eens wat minder luid van onze eigen christelijkheid uitgaan!

Dood en opstanding van het Woord

Het meest verbreide en diepst gevoelde punt in de crisis waar

het christendom doorheen gaat, is het feit dat de oude namen en woorden en de oude taal volkomen afgesleten zijn. Een groot Zwitsers schrijver, een Jezüiet, gaat zelfs zo ver dat hij zegt: 'Het woord "God" is zo verbruikt, dat het niet onze bedoeling is daarover met Nietzsche te strijden'⁶⁶. Dat zou inderdaad naam-loos christendom zijn. Maar het gaat om de levensnoodzakelijke tijdsspanne voordat de naam valt!

De vraag van de christelijke taal is geen oppervlakkige aangelegenheid van de propaganda-methodiek. Het christendom houdt staande dat de taal het moederlichaam van de mens is⁶⁷. Met recht spreken wij van onze moedertaal en niet van de taal van onze moeder, want de taal *zelf* is moederlijk, is de schoot van de tijd waarin de mens geschapen werd en voortdurend nieuw geschapen wordt. Bijna elk woord dat wij gebruiken heeft een geschiedenis die duizend jaar terug gaat en toch – alle echte taal roept hoorder en spreker opnieuw in het leven; een feit dat door de propagandisten geloochend wordt want zij denken dat je mensen kunt boeien zonder zelf geboeid te zijn. Idealisme, materialisme, realisme, alle drie raken hopeloos in verwarring door de plaats van de taal in de schepping van de mens. Ze haten de taal omdat die onze eigen 'geest' tot slechts een schepsel stempelt.

Maar de theologie behoort noch met dingen, noch met ideeën te beginnen maar met het woord 'Heilig, heilig, heilig' en met de stemmen die oordelen, bidden, zingen, benoemen, zegenen en vervloeken. De scheppingsgeschiedenis vertelt hoe God orde bracht in het 'woeste en lege' door de taal: 'En God zeide: Er zij licht...' Alle dingen zijn door het Woord gemaakt en daar uit voortgekomen. Plaats aan het begin noch geest, noch materie. In den beginne was het Woord. Johannes werd terecht de eerste christelijke theoloog omdat hij overweldigd werd door het uitgesproken-zijn van elk belangrijk gebeuren.

De taal van het wereldlijke verstand is of universeel en abstract, zoals de wiskunde, of concreet en bijzonder, zoals een streektaal. 'Twee maal twee is vier', geldt voor alle mensen maar het is abstract. 'Bie oons in Twente'^{67a} is concreet, maar geldt niet voor alle mensen. Maar de taal van de christelijke ziel is beide tegelijk: universeel, verenigend, en toch ook uniek en persoonlijk; want ze verleent spreker en hoorder het unieke van een doel dat je persoonlijk aangrijpt⁶⁸. De ziel ontwaakt pas dan wanneer ze in een taal wordt aangesproken die universele gel-

digheid (= waarheid) met het concrete van een hier en nu (= liefde) in zich verenigt. Alle woorden van Jezus waren heel eenvoudig, maar ze werden voor altijd belangrijk omdat ze op het juiste moment gezegd werden, 'als de tijd vervuld was'. Hij stierf voor alle mensen, maar hij deed het hier en nu, van ganser harte, met woorden die hij tot zijn naaste sprak voor deze ene en geen andere gelegenheid. Alle menselijke taal is altijd bovennatuurlijk, namelijk waarachtig en liefdevol, of ze is gedegeneerd⁶⁹.

Het was de zending van Jezus, de relatie tussen woord en daad op alle fronten van het leven te herstellen. Zijn geboden, zijn lyriek, zijn korte en bondige formuleringen van natuurwetten zijn volmaakte voorbeelden van de verschillende manieren waarin de werkelijkheid zich laat uitdrukken. Hij was nu eenmaal Jood en Griek, profeet en genie in ondeelbare eenheid. Laat vooral zijn laatste woorden spreken: 'Het is volbracht'. Hij houdt geen toespraak vanaf het kruis zoals moderne politieke martelaren gedaan zouden hebben. Hij geeft ook geen persconferentie. Hier is geen geest die de materie observeert, ook geen ziel die subjectief een andere ziel zoekt, zelfs geen evangelie wordt gepredikt. Iets dat doorgaans niet eens vermeld wordt maakt de betekenis van deze zin uit: dat woorden daden zijn en dat deze daden fasen zijn van het eigenlijke levensproces. In de voltooiing van zijn weg voert het leven zelf tenslotte tot het zich-uit-spreken. 'Het is volbracht' is het laatste deel van de kruisiging. Dat Jezus na volledige vertwijfeling de draad van de menselijke geschiedenis weer op kan nemen zoals die gelopen heeft via Abraham, Mozes en de Profeten, en dat hij zijn eigen dood als het historische vervolg in het leven van het mensengeslacht erkende – dat onderscheidt zijn einde van dat van de twee andere gekruisigden en heft het er boven uit. Alleen dit nietige, uit drie woorden bestaande zinnetje maakt het gebeuren tot zijn eigen ervaring, de terechtstelling tot het begin van zijn ambt als rechter der wereld.

De taal kan niet in een koelkast of woordenboek in leven blijven. De wet van afkoeling van bezieling naar routine geldt even goed voor de taal als voor andere levensprocessen. Telkens als wij spreken worden de woorden die wij gebruiken óf door ons vernieuwd óf naar beneden gehaald. Zo kan de christelijk vernieuwde taal als elk ander bekeerd schepsel misbruikt worden

en we horen haar vandaag misbruikt in de mond van 'christelijke' fascistten, communisten, pacifisten en snobs. Als we in het verleden terugkijken, kunnen we zien dat hele stromen van christelijke taal gestold zijn tot geologische gelaagdheid. De talen van de heiligen en martelaren, de kruisvaarders en pelgrims bewegen het mensenhart niet meer. Noch het ritueel van de mis – die vlekkeloze schepping van het eerste millennium – noch de verheven tale Kanaäns in de protestantse bijbel zijn voldoende om vandaag tussen de mensen vrede te stichten. En toch zien we evenzeer, dat altijd wanneer het brood des levens smakeloos geworden was, dit zelfde brood door een nieuwe omzetting weer smakelijk werd. Deze transformaties van de levende, in daden ontkiemende taal zijn het werkelijke sacrament van de Geest; en als wij vandaag deemoedig onder ons bankroet verder gaan, mogen we hopen het gesproken woord opnieuw te horen wanneer het met macht tevoorschijn komt als een opgestuwde stroom.

De dood en opstanding van het Woord, het uitvallen van het christelijke geloof, de eb en vernieuwde vloed van het geloofsleven moeten ons niet blind maken tegenover de essentiële eenheid van de heilsgeschiedenis. De boom van het eeuwig durende leven kan alleen groeien door opeenvolgende generaties van mensen die elkaar in één geest de hand reiken over de eeuwen heen. En *elke generatie moet verschillend handelen juist om hetzelfde te kunnen vertegenwoordigen*. Alleen zo kan ieder tot volledige deelnemer in het proces van de schepping van de mens worden; alleen zo kan het leven aan het einde der tijd even geloofwaardig zijn als aan het begin.

Het historisch onderzoek in de vorige eeuw vergat deze grondwaarheid en daardoor is het tot op de huidige dag usance bij de geleerden de fundamentele eensgezindheid van de christenen door de eeuwen heen te verwaarlozen, en zich in plaats daarvan te concentreren op het isoleren van de vele lagen van haar historische uitingen⁷⁰. Moderne mensen hebben het als een misdaad aangemerkt dat de kerk zo veranderd was in haar tweeduizend jaar. Paulus werd de eerste deserteur genoemd⁷¹. Later kwamen de bisschoppen, en ging het verder van corruptie tot corruptie, tot rond 1789 de rationalisten de kerk als volkomen overbodig beschouwden.

Wanneer we echter zien dat de wet van de 'eensgezindheid-door-verscheidenheid' ook geldt voor de opeenvolgende perio-

des in het individuele mensenleven, dan zullen we niet meer proberen Jezus op onze procrustusbedden, onze dwaze begripssystemen te kruisigen; we zullen inzien dat hij ritmisch opeenvolgende 'stations' heeft doorleefd: zijn jonge leven 'bij zijn moeder' en als gedoopte zoon van Johannes de Doper; zijn periode met geestelijke visioenen die zich weerspiegelt in leerredes als de Bergrede; en tenslotte zijn afwenden van het visioen om zich te bepalen tot zijn openbare ambt als Christus. Zoals een kerkdienst van invocatie (aanroeping) en inkeer naar offer, prediking en zegen voert, zo is de hele levenswandel van Jezus één liturgisch proces in de volle rijkdom van de liturgische handelingen. Daarmee wordt de geest toebereid voor dat wat het meest verbazingwekkend is: Elk van de stadia in een geloofsleven komt overeen met een daarbij behorende ethiek; maar deze ethiek heeft klaarblijkelijk voor de andere stadia geen geldigheid. Het kind Jezus zou de plichten tegenover zijn ouders niet hebben kunnen nakomen als het de Bergrede tot maatstaf van zijn handelen had genomen. Zo zou ook de latere Jezus zijn zending niet hebben kunnen vervullen, als hij niet, toen de tijd daarvoor was aangebroken, een derde levensvorm had geleefd – het leven dat van iedere politieke heerser wordt gevraagd: gehoorzaamheid eisen, het ene moment toornig, het andere zwijgzaam zijn, zorgen voor morgen, binden en ontbinden, rentmeester zijn voor andermans geld (Luc. 8:3). We kunnen ook zien dat Jezus zijn volgelingen altijd een stap voor was en dat daarom de volle betekenis van dat wat hij in de laatste periode van zijn leven deed, pas aan een latere generatie duidelijk kon worden.

In dit licht kunnen we ook zien dat Paulus, verre van een verrader van de Geest van Christus te zijn, een ware volgeling was. Door Hans Ehrenberg is gezegd dat Paulus leefde wat Jezus leerde, maar dat hij leerde wat Jezus leefde; dat is vooral waar met betrekking tot wat Jezus leefde in de laatste periode, namelijk de kruisiging en opstanding⁷².

En toch is de rol van de kerk altijd specifiek, grijpbaar en steeds terugkerend geweest. De betekenis van de christelijke tijdrekening ligt daarin dat de gebondenheden die ons verdelen, ten einde lopen en de hereniging van de mensheid begonnen is. In elk tijdvak na Christus vindt een ander deel van de schepping zijn thuisweg naar de blijvende eenheid⁷³.

Voetnoten in deel II

1. Toen begin 1942 onze automobieliindustrie overschakelde op de productie van oorlogsmateriaal, merkte 'Time' op dat de industrie 'letterlijk gestorven was en bezig aan een wedergeboorte'. Dit voorval is een christelijke gelijkenis in een moderne versie, een waarschuwing voor de mensen erop bedacht te zijn dat ze op tijd moeten sterven om niet door een ernstiger dood achterhaald te worden.
2. Zie de beschouwing van de Zoroaster-religie in Hastings' *'Encyclopedia of Religion and Ethics'*, Art. 'Ages of the World'.
3. Zie de verhandelingen van Herzfeld en Lehmann-Haupt in *'Oriental Studies in Honor of Corsetti Eradiji Parry'*, Oxford University Press, 1933. De uitvoerige 'History of Zoroastrianism' van de priester M.N. Dhalla, New York, 1938, is volkomen onhistorisch. Zie verder J. Hertel in *Verhandelingen Saksische AdW*, Leipzig 40 (1929), 192v. en Maria W. Smith, *'Studies in the Syntax of the Cathas of Zarathustra'*, Philadelphia, 1929, blz. 18.
4. A. Nock, *Conversion*, 1933, blz. 113.
5. Een grondige behandeling van het Griekse cyclus-denken is te vinden bij Rodolfo Mondolfo (thans Argentinië), *Studi sopra L'Infinito nel Pensiero dei Greci*, 'Memorie dell Istituto di Bologna, Classe di Scienze Morali', IIIa serie, Vol. VI (1931/32) blz. 67-116, vooral 73.
6. Verg. Paul Tillich, *The Interpretation of History*, New York 1936; C.H. Dodd, *History and the Gospel*, New York 1938; verder *The Apostolic Preaching, with an Appendix on Eschatology and History*, London, 1939.
7. Zie mijn artikel 'Die Kirche am Ende der Welt' in de band *'Credo Ecclesiam'*. Uitg. H. Ehrenberg, 1930, Gütersloh, 161vv.
8. The Hibbert Journal, XXIII, 39.
9. Eugen Rosenstock-Huessy, *Out of Revolution*, New York, 1938, blz. 561. Verg. Rosenstock en Wittig, *Das Alter der Kirche*, 3.Bd, Berlin 1927, I, 84vv.
10. Ook iemand met een diep inzicht in religieuze verhoudingen als von Hügel in *'The Apocalyptic Element in the Teaching of Jesus'* (Essays and Adresses, blz. 132), 1919, was zich niet bewust dat Nietzsche, Marx en anderen aan de macht kwamen door deze veronachtzaming van de kerk. Hij merkt droogjes op: 'De leer van het eind der wereld schijnt slechts geringe invloed uit te oefenen.' In werkelijkheid was deze leer afgebrokkeld, zelfstandig

geworden en inspireerde de communisten en fascistten, omdat ze in het christendom verworpen was tot het type van de Jehova's Getuigen. En zo kwam het eind snel!

11. Verg. Frederick S. Grant, '*Realized Eschatology*', Christendom, Spring, 1941 en de werken van Cullmann.
- 11a. De Engelse uitgave heeft hier Didache 16, 3.
12. De theologen hebben veel ophef gemaakt van de 'eindverwachting' van de apostelen en de daarmee corresponderende vertraging van de wederkomst. Dit debat is zinloos. Voor hem die *vanuit* het eind der tijden leeft, is de verbinding van verwachting en uitstel van de wederkomst van Christus de contradictie waaruit een christen leeft (2 Petr. 3:8-10), een spanning, die het paradoxale wezen van het christendom vormt. In het vooruitlopen op de dood verschuiven we hem in werkelijkheid en scheppen daardoor een uniek historisch proces, de christelijke heilsgeschiedenis. Von Hügel '*Essays and Adresses*', 1924, blz. 132vv. en mijn artikel 'Die Kirche am Ende der Welt', in *Credo Ecclesiam*, 1930, blz. 161vv. spreken hierover. De uitdrukking 'vertraging van de wederkomst' is het Kaïnsteken van de liberale theologen. Ze wilden ermee aangeven hoe dom Jezus en de apostelen waren. Mogen wij zo dom zijn als de apostelen!
- 12a. De Nederlandse lezer kent dit ook: 1600-slag bij Nieuwpoort. (vert.)
13. *Das Alter der Kirche I*, 108.
14. Jean Guitton, *Le temps et l'éternité chez Plotin et Saint Augustin*, Paris, 1933, blz. 359.
15. In dit licht wordt het vaak gekleinere eerste hoofdstuk van het Nieuwe Testament vol betekenis: Elke generatie kan zich ook aan de taak onttrekken!
16. Elke revolutie sinds Joachim van Fiore, 1200, keert zich tegen de christelijke tijdrekening. Nietzsche dateerde de definitieve aera op de 30ste september 1888. Mijn boek '*Die Europäischen Revolutionen 1951*, (ook '*Out of Revolution*', *Autobiography of Western Man*', 1958), is geschreven rond het probleem van een voor allen geldende tijdrekening, waarbinnen speciale tijdperken mogelijk zijn.
17. Het was de 'gevechts-moeheid' van de theologen zelf die de christelijke tijdrekening prijs gaf aan de verschillende revolutionairen. De eerste theoloog die niet meer dateerde vanaf Christus' geboorte is waarschijnlijk Franz Overbeck in Basel geweest. Tegen hem heeft het 'Journal of Religion' april 1945, een proef

van mijn 'Wiedergewinnung unserer Zeitrechnung' afgedrukt. De stellingname van Overbeck in de zeventiger jaren van de vorige eeuw is nu langzamerhand in de massa doorgedrongen. Het kenmerkt de capitulatie van de theologie voor de 'wetenschap'; het is een deel van de 'Zelfmoord van Europa'.

18. 'Zou er geen vooruitgang van de godsdienst in de kerk van Christus zijn? In elk geval de grootst mogelijke vooruitgang! Wie zou zo jaloers op de mensen kunnen zijn of zo opstandig tegen God dat hij zou willen proberen dit te verhinderen? Evenwel, de vooruitgang moet zo zijn dat men het vooruitgang in het geloof kan noemen en niet een verandering.' 'De beslissingen van de christelijke godsdienst zullen dan ook genomen worden overeenkomstig de wetten hoe je vooruitgang kunt boeken.' Migne, *Patrologia Latina*, 50, 667 (Vincent von Lerinum, 434 nC.).
19. Gegevens hiervoor bij Hugo Rahner: 'Die Gottesgeburt in den Herzen der Gläubigen nach den Kirchenvätern', *Zeitschrift für Katholische Theologie*, 1935. Waarschijnlijk staat de eerste uitvoerige verhandeling van de vooruitgang in 'Commonitorium' van Vincent von Lerinum geschreven in 434, maar de gedachte staat centraal, zij het minder uitvoerig in de eerste grote geschiedenisfilosofie van de H. Augustinus 'De Godsstaat'.
20. Verg. *Out of Revolution*, blz. 586v, 699.
21. Een prachtige toepassing van de christelijke vooruitgang op de medische wetenschap is te vinden bij Paracelsus (1494-1541) uitgave Sudhoff, XI (1928), 26.
22. Men schreef: 'Non est regressus secundum naturam. De Reprobatione Magni Anni.' 'Isis' 31 (1939), blz. 71.
23. De volledige titel verraadt de nieuwe stellingname: *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1792.
24. Verg. J.B. Bury, *The Idea of Progress*, London, 1920, en de 'Romanes Lecture', 1920, van Dean Inge. Van dezelfde schrijver staat een hoofdstuk over 'Vooruitgang' in zijn 'The Fall of Idols', London 1940. Zie ook J. Chevalier, *En Quoi Consiste le Progrès de l'Humanité?* Paris, 1930.
25. De filologen hebben de kloof tussen enkelvoud en meervoud in de betekenis van het woord Vooruitgang genegeerd, b.v. Graf, 'Saeculum', 1953.
26. Verg. *Out of Revolution*. blz. 464vv.
27. Deze zin is zijn motto bij de 'Living Thoughts of Thomas Jefferson', New York, 1940.
28. Julius Stenzel, *Studiën zur platonischen Dialektik*, Leipzig, 1931,

- blz. 171.
29. Maisie Spens, *Those Things Which Cannot Be Shaken*, London, 1944, blz. 39.
 30. Zie 'Das Alter der Kirche' II, blz. 729vv. 'Heilkraft und Wahrheit', hfdst. 6.
 31. Zie het hoofdstuk 'Hitler and Israel' van mijn boek 'The fruit of our Lips', afgedrukt in Journal of Religion, 1945.
 32. Verg. American Historical Magazin, XI, 427, en The Rationalist Annual, London, 1935. Ook van dezelfde auteur, The Dawn of conscience, 1933, blz. XV vv.
 33. *The Quest of the Historical Jesus*, 1922, London. Een van de vroegste stellingen van de kritische eeuw was het late ontstaan van het Johannes-evangelie. Het was 'onwetenschappelijk' iets anders te geloven. Toen ik het Journal of Biblical Literature van 1945 opsloeg, merkte ik ook daar dat de kringloop zich voltrokken had met een artikel over het vroege ontstaan van het Johannesevangelie.
 34. De nieuwe 'Theory of Unemployment' van Arthur Pigou, London, 1933, is nog steeds een voetnoot bij de klassieke theorie, alleen uitgegroeid tot een omvangrijke monographie. Het is niet nieuw gefundeerd.
 35. 'Quid faciet, quit faciet, iste tuus longinquus exul? Quit faciet servus tuus longe projectus a facie tua?' Proslogion I. Vergelijk de klacht over de afwezigheid van God, Meditatio XX, en Meditatio XXI over de vraag naar God en de nieuwe Godserving.
 36. De Reizenstein School heeft zich ingespannen het christendom te herleiden tot een van de talloze mysteriënculten van de oudheid waarin goden werden gedood, zoals andere scholen psychische gevallen in onze ziekenhuizen onderzocht hebben om een 'verklaring' voor het geloof te vinden. Het ligt natuurlijk omgekeerd. We zijn allemaal embryonale christenen, maar onvolkomen en vaak scheef gegroeid of halverwege blijven steken. Zeker hebben de mysteriënculten voedsel gevonden in de vervelende situatie waar een groep zich in bevindt als bij haar geest en inspiratie komen en gaan en als datzelfde in onverklaarbare wisseling ook geldt voor de God in onze harten en de eensgezindheid in ons volk. De mysteriënculten gingen van de vooronderstelling uit dat alle 'bewegingen' stierven. De titanische worstelingen van de godenzonen eindigden in uitputting. De mysteriën voerden de gelovigen binnen in dit geweldige raadsel van het einde van hun eigen wereld. Maar er ontbreekt het zendingselement dat van de

gelovigen vraagt hun eigen kruis te zoeken en zo de geschiedenis voort te zetten. De mythe sloot hen op in een beperkt kader dat niet tot universaliteit kon uitgroeien. Toen Jezus heel profaan na een terechtstelling gekruisigd werd, nam hij al zijn gelovigen mee uit de mythe op de open wegen die naar het einde van onze werkelijke wereld voerden en voeren, in ruimte zowel als in tijd. Het verschil is samengevat in Hebr. 13:13.

37. Nietzsche was er zeker van dat hij 'God' weerlegd had. Toch schreef hij in 1886: 'weerlegd is eigenlijk alleen de morele God' – en dat is de God die niet spreekt noch inspireert, maar slechts een idee is zoals de morele God van Voltaire. M.a.w.: in 1886 bekende Nietzsche zijn Godsgeloof.
38. Er wordt vermeld dat Aristoteles tweemaal aan zijn vrienden als aan goden heeft geofferd. (O. Hamelin, *Système d'Aristotele*, Paris, 1920, blz. 2. (de Eng. uitgave zegt hier blz. 12 vert.). Dat zijn hier zijn 'Goden die spreken'.
39. *Out of Revolution*, blz. 723, 725.
40. Teages zegt in Plato's dialoog dat elk mens wenst een God te zijn.
41. *Out of Revolution*, blz. 725, 727. Verg. Das Alter der Kirche I, blz. 103v., II, blz. 715-717.
42. Franz Rosenzweig, 'Der Ewige' in Kleine Schriften, Berlin 1937, blz. 182vv.
43. Namelijk de Geest der waarheid die de wereld niet ontvangen kan, want ze heeft geen plaats voor hem in haar theorie en ziet hem niet.
44. De succesrijkste banaliteiten-schrijver van Amerika; hij verdiende als journalist jaarlijks \$ 228000. Arthur Brisbane was de hoogst betaalde journalist van de Amerikaanse pers.
45. Zie Rouet de Jouvenel, *Enchiridion Patristicum*, nr. 472.
46. Eros is, zoals de Grieken wisten, onze eerste ontmoeting met de dood. Een mens die liefheeft begint te sterven.
47. Zie Robert Browning, Tiburzio's laatste rede in 'Luria':
'Een volk is slechts de poging van velen
op te stijgen tot het voller leven van één;
en zij die leven als model voor de massa
zijn alleen meer waard dan zij allen.'
48. Deze denkfout bederft de hele Amerikaanse sociologie en psychologie. Zo wordt b.v. op het ogenblik voor 8 miljoen dollar per jaar 'leiderschap' door abstraheren van 1000 leiders 'onderzocht'.
49. In de kruisiging, de daarbij komende duisternis, het scheuren van het voorhangsel in de tempel enz. heeft zich dat, wat zich eenmaal

- definitief voltrekken moet, al een keer voorgedaan; en voor de gelovigen is de wederkomst van Christus met zijn eerste komst begonnen. De kruisiging oordeelt ons allen, omdat we weten dat we ons als Pilatus, of Gamaliël of Petrus of Judas zouden hebben gedragen. Het jongste gericht zal in de openbaarheid brengen wat zij, die met hun Eerste Broeder gestorven zijn al dagelijks ervaren hebben, dat onze schepper onze rechter blijft.
50. Wat het politieke aspect van dit dogma betreft zie blz. 172vv.
 51. Zie hoofdstuk 6, 7 en 8.
 52. Nicolai Hartmann, *Ethik*, Bd 3, New York en Londen, 1932.
 53. Rouet de Jouvenel, op. cit., No. 528 = Origenes, *Contra Celsum* (248 n.C.) 5, 22.
 54. Verg. Roy P. Basler, *The Lincoln Legend*, Boston, 1935.
 55. Voor deze volledige transformatie zie Victor von Weiszäcker '*Bilden und Helfen* (Hippocrates und Paracelsus)', in '*Die Schuldgenossen*' VI (1926) 477vv.
 56. Dit zijn de machten van het geloof, de hoop en de liefde, die de afgronden binnen 'DE MENS' overbruggen en die wij kleine mensen door de tijden heen hebben te realiseren. Het is essentieel om te beseffen dat ze meer van God komen dan van de menselijke wil. Het Griekse en Hebreeuwse woord voor geloof doelen op Gods trouw en vertrouwen. Ons geloof is slechts een weerspiegeling van Gods trouw voor ons allen samen. De ongelukkige uitdrukking van William James 'de wil om te geloven' liep uit op de opstand van de massa omdat ze het geloof beroofde van zijn steunpilaar. De massa stort in de duisternis wanneer het geloof afhankelijk gemaakt wordt van de menselijke wil, terwijl het juist moet uitdrukken dat God ons in de palm van zijn hand houdt. Op dezelfde manier wordt de liefde en haar vrijheid al te vaak met de wil verward, zelfs door theologen. Liefde en wil hebben net zo weinig met elkaar te maken als de trouwring met een kanon. De wil is niet vrij, omdat hij strijden moet voor het leven; maar de liefde is vrij omdat ze de dood kan kiezen. De geschiedenis van deze foute leer van het humanisme, die van meet af de 'liefde' onderbrengt bij de wil, staat in mijn '*Industrierecht*', Breslau 1926.
 57. Van de humorist Mark Twain werd in de kranten bericht dat hij was overleden. Hij stuurde een telegram: 'Bericht sterk overdreven'.
 58. In Californië.
 59. Zie hoofdstuk 8. Dit in verband brengen van de tijdperken met de

artikelen van de geloofsbelijdenis is een kwestie van beklemtoning, niet van uitsluiting. Alle geloofswaarheden waren bij Christus' komst even volledig aanwezig als ze aan het eind der tijden zullen zijn.

60. Marcus Aurelius, naar filosofische maatstaf de 'beste' keizer, was door zijn voorganger geadopteerd. Daar hij echter zijn filosofie hoger stelde dan zijn geestelijke oorsprong, stond hij zijn eigen vlees en bloed toe na hem de troon te bestijgen. Hieraan ging het keizerrijk te gronde. In plaats van het erven via overtuiging kwam het weer tot erven via het bloed! Dit is de huivering die rond Marcus Aurelius ligt.
61. Amerika bestond uit praktisch christendom zolang miljoenen emigranten de overgang beleefden van de binding aan een oude wereld naar een nieuwe, zolang de in de oude wereld vergoten tranen het zaad vormden voor de oogst van blijde ervaringen in de nieuwe wereld.
62. Zolang we de demonische aanvechtingen van het heidense gemoed niet erkennen, zullen we ook de wonderen van het Nieuwe Testament niet verstaan. Het waren reële processen in een door mensen gemaakte hemel. Zwarte kunst en magie brachten de mensen in verzoeking God te spelen en naar willekeur met de kosmos om te gaan. Jezus weerstond deze verzoeken in de woestijn. Later deed hij erg weinig wonderen, juist genoeg om te laten zien dat hij ook deze dingen beheerste, en als bewijs dat zijn afkeer van tekenen en wonderen echt was – en dat het niet ging om 'zure druiven'.
63. Zelfs de lusten en driften van de mens zijn vandaag tot aanzien gekomen omdat ze getuigen van zijn vitaliteit: 'Vitaal, dynamisch, krachtig, opwindend, stimulerend, spannend, aanstekelijk, verleidelijk, geweldig', zijn de medailles op de borst van de moderne mens. In werkelijkheid zijn het beledigingen. Een spreker 'inspirerend' noemen betekent b.v. dat Pilatus over ons heeft getriomfeerd. De waarheid schijnt helemaal geen rol meer te spelen.
64. *Das Alter der Kirche I*, blz. 83-91.
65. Zie voor deze handelingen die uitgaan van de realiteit van de dood, schrijvers *Soziologie I*, Stuttgart 1955, blz. 197vv.
66. Hans Urs von Balthasar. '*Die Apokalypse der deutschen Seele*', Bd. 3, Salzburg und Leipzig, 1939, II. blz. 379. Zie ook de paragraaf 'Woorden of namen?' in hoofdstuk 1.
67. Het is onmogelijk binnen het bestek van dit boek op dit punt meer te zeggen. Ik weet dat wat hier gezegd is niet voldoende is en

kan slechts als verontschuldiging aanvoeren dat een uitvoeriger boek dan dit, over de oorsprong van de taal en haar vernieuwing door het woord, op publicatie wacht. Hoewel men mij gezegd heeft dat publicatie niet mogelijk is, heb ik de hoop nog niet opgegeven.

- 67a. In de Duitse tekst is het concrete voorbeeld: 'Uff de schwäbsche Eisebahne'. (vert.)
68. Wanneer dit in zekere zin aan Hegel doet denken, komt dat omdat Hegel zijn filosofie uit de studie van de christelijke geschiedenis ontwikkelde. Maar idealist die hij was, draaide Hegel de christelijke betekenis van het concrete volledig om; God wordt niet in onze geest of onze ideeën gevonden. Hij spreekt tot ons door de medemens die we proberen te helpen. De scheppende energieën van geloof, hoop en liefde zijn geen eigendom van de eigen geest, maar zijn banden tussen mensen.
69. Het z.g. wetenschappelijke jargon is een jargon!
70. Een beeld van de grote eenheid van de kerk in de eerste drie generaties tekent Lord Charnwood in zijn betoverende boek: 'According to Saint John', Boston 1925. Even indrukwekkend in dit opzicht is: E.C. Hoskyns en F.N. Davey, 'The Riddle of the New Testament'. New York, 1931.
71. Dezelfde onhistorische methode heeft men op Jezus zelf toegepast; dit heeft geleid tot zulke fatale antitheses als leven tegenover leer, 'de godsdienst van Jezus' tegenover 'de godsdienst over Jezus', enz.
72. Zie verder *Das Alter der Kirche I*, blz. 111-140: Leben, Lehre und Wirken.
73. Verg. ook het grootse visioen: 'Die Heimkehr des Ketzers' door Hans Ehrenberg, Patmos Verlag, Würzburg, 1920.

DERDE DEEL

HET LICHAAM VAN ONZE TIJDREKENING:
ACHTERWAARTS; VOORWAARTS; NU

*'Quam multi jam dies nostri et
patrum nostrorum per hodie-
num tuum transierunt.'*

*'Hoeveel dagen van ons en van
onze vaders zijn al door uw
heden gegaan.'*

Augustinus

Overgang

Langzamerhand zal de praktische mens ongeduldig vragen: Wat kunnen we doen? Enkele van de ervaringen die hij zal opdoen – want daaruit bestaat het ‘doen’ van een christen – vindt hij in het laatste hoofdstuk. Dat gaat over de opgaven waar wij vandaag voor staan.

Intussen lijkt mij dat aan de lezer eerst in de hoofdstukken 6 en 7 de context duidelijk zou moeten worden waarbinnen zulk handelen in tijd en ruimte verloopt. Het kind der natuur hervormt de wereld regelrecht en blindelings. Wij hebben echter te vragen: Wat is dan dit zogenaamde heden waarbinnen we gezamenlijk kunnen werken? Het zou voor de lezer en mijzelf een gemeenschappelijke tijd zijn onder één voorwaarde: dat we ook hetzelfde verleden en dezelfde toekomst erkennen. Doen we dat?

De christen weet, of hij het prettig vindt of niet, dat hele eeuwen kerkgeschiedenis als een hypotheek op ons rusten. De kerk heeft vijanden gemaakt. Dat is ons verleden. Maar anderzijds, naar de toekomst toe, wachten nog hele werelddelen op het kruis, vooral Azië. Een christen verbeurt zijn voorrecht, medeweter van de openbaring te zijn, wanneer hij geen relatie heeft met het verleden en de toekomst.

Wat de toekomst betreft is de proef op de som eenvoudig: een christen die niemand bekeert, is geen christen. De wereld laat zich alleen omvormen als wij kinderen-van-ons-geloof voortbrengen.

Wat het verleden betreft is het velen niet duidelijk, dat we een reeks van boze kerkdaden meeslepen. Wanneer christenen handelen, kunnen ze niet doen of de zonden van hun eigen verleden niet bestaan; we blijven met de kerk verbonden, ook al maakte ze nog zoveel fouten.

Zo rust ons heden tussen onze afhankelijkheid van de kerk ondanks haar zonden en onze verbondenheid met onze broeders en zusters die geen christen zijn en er recht op hebben van ons de blijde boodschap te horen.

Wie vrij wil worden van een individualistisch privé-geloof moet twee dingen doen: hij moet de zonden van het christelijke verleden op zich nemen en hij moet oor en oog krijgen voor de leefritmes van de niet-christelijke mensheid. Deze beide kanten komen in hoofdstuk 6 en 7 aan de orde.

Hoofdstuk 6 klaagt de ergste misdaden van de kerk aan die haar verweten kunnen worden: gebrek aan geloof en gebrek aan liefde. We zullen zien dat we allemaal door deze zonden bepaald zijn; ze hebben ons tot westerse christenen gestempeld. Het mag vreemd klinken, maar we mogen zeggen dat wij, Europeanen, ons juist op dit stempel beroepen.

Intussen kan ook aangetoond worden dat deze zonden onverwachte vruchten hebben voortgebracht. Dat zou ons geloof in de werkzaamheid van een christelijke tijdrekening moeten versterken. Want het zou betekenen dat zelfs de fouten van de kerk niet in een leegte zijn gevallen; hoewel veroordeeld, zijn ze, of in dezelfde tijd of later, vergeven en door God ten goede gekeerd. Dat mogen we leren van gisteren, en alleen als we zó leren als hadden we de fouten van gisteren zelf begaan, zullen we weten in welke mate ons vrijheid van handelen is gegeven. Want deze zonden bepalen de mate van onze vrijheid en verklaren tevens onze plicht met niet-christenen samen te werken.

Hoofdstuk 7 opent een onmetelijke toekomst. Het werk moet voortgaan boven en over de grenzen van het bestaande christendom zoals wij dat kennen met zijn vele verschillende confessies. En het verre Oosten confronteert ons het duidelijkst met een wereld die in zulke confessionele verschillen niet geïnteresseerd is. Omdat onze situatie zo verwarrend is hebben we de ontmoeting met de niet-christelijke werkelijkheid nodig. We hebben er al op gewezen dat weliswaar elke tijd een 'tussentijd' is, maar onze eigen tijd heeft haar 'interim-karakter' verheven tot het ideaal van pragmatische opportuniteit. Dat betekent van de nood een ondeugd maken! We moeten de niet-christelijke elementen in de komende periode van onze tijdrekening opnemen; dan kan de verloren gegane *richting* teruggewonnen worden. Wie in zijn geloof de niet-christelijke wereld buiten sluit heeft geen toekomst.

Hoofdstuk 6 zegt dat de ergste aanvallen op ons geloof, de zonden van de wettische kerken zelf, tot versterking van ons geloof omgezet kunnen worden.

En hoofdstuk 7 zegt dat de onoverkomelijke klippen van onze hoop, de religieuze theorieën van het oosten, er toe kunnen dienen nieuwe hoop te wekken. Daarmee komt ons dagelijks werk te staan in de volle omvang van onze tijd. En dan pas, als oude schuld en nieuwe klippen ons versterkt hebben, kan de onge-

duldige vraag 'Wat kunnen we doen?' haar antwoord vinden. Steriele nieuwsgierigheid vraagt zonder zich eerst af te vragen: Heb ik het recht deze vraag te stellen, ben ik in staat de draagwijdte ervan te begrijpen en kan ik het antwoord doorstaan? Het geloof geeft ons deze kracht. Van daaruit wagen wij het, de vraag in haar volle omvang op ons af te laten komen en onze hulpbronnen te mobiliseren voor een antwoord. Want werkelijk antwoorden vraagt nieuwe kracht. Het is namelijk in ons dagelijks leven en in onze vertrouwde omgeving bijna onmogelijk een belangrijke nieuwe ervaring op te doen, en toch moet juist dit schier onmogelijke gebeuren: het meest alledaagse moet ons voorkomen als ongewoon en alsof het nog nooit verstaan of begrepen is.

Het scheppen van toekomst is ons grondthema, want daarvan hangt de echtheid van ons geloof af. Het laatste hoofdstuk, hoofdstuk 8, zal de toetssteen zijn. Want het handelt over de vertrouwde dingen dicht bij huis, over scholen, manier van leven, en politiek in Amerika. Voor we zeker mogen zijn dat ons geloof meer is dan een academische kwestie, moeten de alledaagse dingen uit onze omgeving nieuwe glans gekregen hebben. En wanneer krijgen oude dingen hun glans terug? Wanneer worden feiten interessant? Wanneer krijgen woorden weer betekenis? Als ze weer komende dingen lijken te worden, daden die gedaan, namen die aangeropen moeten worden. Als alles bij wijze van spreken, opgehouden heeft te bestaan, omdat we voelen dat alleen onze eigen onmetelijke overgave hen nieuwe levensduur kan geven.

Zesde hoofdstuk
ZEGENRIJKE SCHULD¹
of
TERUGBLIK OP DE KERK

Mechanisme of zwakheid? – Het vierzijdig gebeuren: Chalcedon, Frankfurt, Florence, Stockholm – Het eerste beeld: gebrek aan geloof – Het tweede beeld: gebrek aan liefde – Het derde beeld: de renaissance van de menselijke geest – Het vierde beeld: het weer toelaten van de economie – Kerkgeschiedenis

Mechanisme of zwakheid?

De kerk heeft geen gelukkig leven geleid, maar geleefd heeft ze. Ze had iets waarvoor ze met hart en ziel kon leven. Deze gemeenplaats moeten we voorop stellen. Want de meeste mensen denken vandaag dat alle omvangrijke organisaties, staten, firma's, vakbonden, alle grote machten in de wereld juridisch, rationeel en mechanisch zijn. Men verwacht van ons tot nog grotere organisaties toe te treden: de wereldstaat, de klasseloze maatschappij, de oecumene, of zelfs een kartel van alle wereldreligies². Dit zijn logische en systematische complexen en centraal staat daarin een computer.

Ondertussen is de enige groep die werkelijk elk ogenblik opwindend is en vol verrassingen omdat ze vol leven is, tevens absoluut systeemloos, irrationeel, anti-logisch en de armoedigste organisatie ter wereld: ze heeft geen statuten, geen jaarvergadering en alle pogingen van 'huishoud-economen' haar een behoorlijke begroting bij te brengen, lijden schipbreuk. Ik bedoel natuurlijk het gezin. Vergeleken bij de kleurrijke dwaasheid van het gezin steken de plannen die vandaag bediscussieerd worden wel erg bleek af. Deze reuzen-organisaties zouden binnen 24 uur van verveling doodgaan als ze ooit zo volkomen werden als hun voorvechters ze ontwerpen. Als ik me de verveling van deze schema's voorstel, kan ik beter de zucht van die eenvoudige vrouw verstaan die zei: 'Liever een beetje ongelukkig getrouwd, dan helemaal geen man!' In het centrum van het gezin staat geen computer, maar een bed en een haard.

De wakkere lieden die onze hersens volproppen met abstracte blauwdrukken geloven trouwhartig dat er in het veld van de sociale samenleving niets opwindenders gedijen kan dan hun juridische vormen. Het gezin met zijn onuitroeibare antilogica brengt hen in de war. Eugenetici en opvoeders bevelen kunstmatige bevruchting aan en staatsopvoeding; op de altaren van de medische wetenschap moet het leven geofferd worden. De moderne geest wordt door het gezin in verlegenheid gebracht omdat het nog een organisme is in het tijdperk van louter organisatie. Want de enige mensen die onze planners nog een beetje lust en ijver gunnen zijn zij, de planners zelf. Ze mogen hun vermogen voor hun lievelingsplan offeren; de wereld mag hen voor gek verklaren; de veiligheidsdienst mag hen in de gaten houden. Op die manier leven de planners het leven van hartstocht en opwinding; ze vullen het met het najagen van hun visie.

Ze hebben gelijk met hun hartstocht en daarom moeten hun systeemplannen fout zijn; want ze beroven alle anderen van hartstocht en gevaar. Leven betekent kwetsbaar zijn. Wie tijdens zijn leven kwetsbaar moet blijven kan niet verwachten veilig en gelukkig te zijn in de alledaagse betekenis. Als hij niet van plan is zijn wonden zijn geluk te noemen zal hij moeten kiezen tussen levende kwetsbaarheid en het 'conservenblikjes-geluk'. Dat is de reden waarom het middelpunt van de kerk niet gevormd wordt door een computer, evenmin als bij het gezin. Haar middelpunt is een altaar. Dankzij dit altaar is ze levend en interessant gebleven: *ze heeft haar wonden toegegeven*. Op geen andere manier kon ze bewijzen levend te zijn: wie leeft moet kunnen sterven.

Om diezelfde reden heeft de bioloog Rudolf Ehrenberg het leven gedefinieerd als het proces dat aan het eind een lijk voortbrengt. Wie leeft, kan sterven, een systeem of een machine, die nooit geleefd hebben, kunnen eeuwig blijven spoken.

Het afstropen van oude stadia en het vertrouwen op nieuwe scheidt leven van mechanisme. Zelfs de bescheiden uitdrukking 'existentie' betekent letterlijk uit een bestaande vorm treden. (Goethe zei het zo: 'Man musz sich in die Nichtexistenz stellen, um zur Existenz zu kommen'.) Het zwakke embryo doorloopt in het kort talloze vormen. Leven betekent op z'n minst assimileren en uitscheiden. Meer nog, het betekent de spanning tussen een oude en een nieuwe vorm van bestaan. Daarom is leven nooit in één vorm te vatten, maar uitsluitend in het overgaan

van de oude vorm die ten dode is opgeschreven in de nieuwe die over de dood triomfeert.

Levensgenieters, kinderen en filosofen mogen ervan uitgaan dat hun geboorte voorafgaat aan hun dood. Maar aan mijn en jouw leven gaat de dood vooraf van hen die ons liefhadden. Dat kinderen of denkers hiervan niets weten is niet helemaal hun eigen schuld. Dat komt omdat ons door bepaalde geestelijken aangepraat wordt dat we bang moeten zijn voor onze eigen dood. Wat schieten we daar mee op? Lafheid? Doodsangst? Dat ik aan mijn eigen dood niet ontkom, spreekt vanzelf maar wat kan ik daar mee doen? Het is de dood van anderen die mij hun liefde bewust maakt en mij een voorsprong en een oorsprong geeft die een dier niet kent. Reeds ouderliefde komt als eerste teken van vergankelijkheid. Als een vrouw en een man door liefde overweldigd worden zijn ze beiden bereid het eigen levensbootje te verlaten. En de liefde stelt hen in staat om aan het beste dat in hen belichaamd is een plaats in te ruimen buiten en boven henzelf. Elk 'tweetal' dat trouwt, erkent de eigen sterfelijkheid en biedt het leven een uitweg boven hun beider dode lichamen. Een Don Juan kan dit niet omdat hij niet liefheeft. Hij kan slechts bastaarden verwekken die niet gewettigd worden omdat er geen liefhebbende vader is die afstand doet. Op deze wet van het menselijk leven uit de dood³ vormt de kerk geen uitzondering. Daarom is verveling geen karaktertrek van de kerkgeschiedenis. Haar offers volgen elkaar daar in een adembenemend tempo op. Het vuur op haar altaar brandt en loutert van geslacht tot geslacht.

In onze tijd zijn de oosterse kerken in de aanval. De orthodoxe kerk in Rusland, de Oekraïne, Roethenië, Roemenië, Servië en zelfs in Griekenland, Turkije en de Verenigde Staten, beweegt zich in de richting van de westerse kerken. De westerse kerken, Rome, Wittenberg (Luther) en Genève (Calvijn), alsmede de vele sekten, zijn verzwakt. We zullen in de komende jaren merkwaardige verwijten horen van de oosterse patriarchen tegen alle 'westerse christenen'. Al in 1920 moest ik schrijven:

'De orthodoxe kerk spreekt haar vloek uit over de westerse kerken, Rome zowel als de kerken der reformatie; ze wijst katholieken en protestanten allebei af. Voor haar schrompelt de tegenstelling tussen deze beide in elkaar, omdat ze morrelt

aan het fundament waar ze allebei op rusten: de voortdurende rivaliteit tussen kerk en staat'⁴.

Wat een omwenteling! Na de eerste wereldoorlog dachten de westerse christenen de oosterse kerken, van Ethiopië tot Moskou, te hulp te komen. Er ontstond een oecumenische beweging. Weldra zal het proces zich omkeren. De oosterse kerken hebben hun les uit de wereldrevolutie van 1904 - 1945 geleerd, terwijl wij in een voor-oorlogs denkpatroon verder theologiseren. Wie nu, is een christen? Waar nu, is de kerk?

Deze botsing is voor onze zelfgenoegzaamheid enigszins pijnlijk. Het museumstuk 'Oosters-orthodoxe Kerk' leek ons versteend. Als ons veertig jaar geleden iemand voorspeld had dat weldra het westerse christendom niet door de modernisten of de atheïsten aangevallen zou worden, maar door de oosterse orthodoxie, dan zouden we hem wel uitgelachen hebben. Bijna altijd zijn de dingen die we vandaag lachwekkend en dwaas vinden de ernstige gebeurtenissen van morgen. De aanval van de orthodoxe kerk is serieus. Want haar theologie heeft zich nooit van de liturgie losgemaakt. En dat is in het westen gebeurd. Wij hebben het denken over God belangrijker gevonden dan de dienst aan God. Hoe ernstig de aanval van de oosterse kerk is zien we aan de liturgische beweging, die probeert het kritieke punt uit de weg te ruimen. Door deze beweging, die zich inmiddels over een breder front heeft uitgebreid, verstaan we hoezeer de aanval terecht is en kunnen we nauwelijks nog begrijpen dat we er ooit om lachten. Want een blijvende trek van de kerkgeschiedenis is het overspringen van de ene richting van het kompas naar de tegenovergestelde. De kerk staat op een kruispunt en de wind die in haar zeilen blaast, kan elk moment uit een andere hoek komen.

Het vierzijdig gebeuren: Chalcedon, Frankfurt, Florence, Stockholm

De werkelijkheid van deze kruispositie wordt door alle moderne theologen over het hoofd gezien, omdat ze zich algemeen in de dwalingen van de idealistische filosofie bevinden. De idealisten zien het kruis niet omdat ze over tijd en ruimte in-het-algemeen spreken. Maar niemand heeft ooit tijd en ruimte in het enkelvoud ervaren. Daarom is dit gepraat over tijd en ruimte een zuivere academische aangelegenheid. Jij en ik staan altijd op het kruis-

punt tussen gisteren en morgen, dus twee tijden, en tussen binnen en buiten, dus twee ruimtes. Geen sterveling heeft ooit iets van 'de' tijd en 'de' ruimte ervaren. De idealisten spelen onze lieve Heer – zoals zij zich die denken. Maar onze Heer aanvaardde de gebrokenheid van sterfelijke mensen, die tijden en ruimtes nooit anders dan elkaar doorkruisend kunnen ervaren⁵.

Daarom moet hij die het werkelijke gebeuren begrijpen wil, in het midden van het kruis treden. Dat kan een idealist niet. Maar wij moeten het. Zo mogen vier gezichten uit het leven van de kerk ons de ene waarheid van onze situatie duidelijk maken. Zoals de vier evangeliën leveren deze vier beelden ons de vier kanten van één waarheid over. Als vier elementen van één waarheid zullen we ze weergeven. Deze beelden werden eeuwen na elkaar zichtbaar, n.l. rond 450, 850, 1450, 1925. Maar ze belichten elkaar in wisselwerking en hoe beter we hun betekenis begrijpen, des te meer worden ze gelijktijdig! Mattheus schreeft vóór het jaar 42, Johannes na 70, maar alle evangeliën mogen ons als gelijktijdig omringen⁶. In principe is dat zo met alle echte geschiedenis die die naam verdient.

In de vier beelden zien we de kerk – en dat wil zeggen: ons eigen leven met hoofdletters geschreven – in een kruisvormige houding. Haar eigen lichaam werd gekruisigd. Christenen werden van elkaar los gescheurd. Ze zijn tot op de huidige dag gescheiden. En wij nemen dat als vanzelfsprekend aan zover het protestanten en katholieken betreft. Maar de scheur gaat dieper in de vorm van het schisma tussen oost en west. Ze doorboort het lichaam van de kerk. We stellen ons het schisma misschien voor als een academische vraag in de geschiedeniswetenschap. Maar we zouden bij elk Avondmaal ons lichamelijk niet goed moeten voelen omdat het schisma een hoorn betekent voor het tot ons nemen van brood en wijn. De beide wereldoorlogen waarschuwen ons hoe fataal wij, elk van ons heel persoonlijk, via het schisma in het wereldkruis gevangen zitten.

Enkele voorbeelden:

Een oorlog tussen Rusland en het land dat door Hitler verwoest werd, is juist voorbij. Atheïsme, marxisme, racisme, idealisme, waren de strijdleuzen waardoor het verboden was met de dienstbode uit de Oekraïne een woord te wisselen. Het schisma had de herinnering aan de christelijke broederschap uitgewist. En wat de achtergrond van deze actuele vijandschap betreft: Wie was de

meest provocerende christen in de 19de eeuw? Was het Leo Tolstoj of was het Fjodor Dostojewski? In elk geval een christen uit de oosterse kerk! Het was de Rus Solowjew die in 1890 'De Antichrist' schreef en die lang voor Söderblom vurig de hereniging van de verscheurde kerk wenste en ook in zijn eigen persoon voltrok⁷.

Was het niet Berdjajew, de christelijke gnosticus uit Rusland, die veel westerse lezers overtuigde van 'nieuwe middeleeuwen'?

Uit deze enkele voorbeelden zien we dat de Russen in de laatste honderd jaar meer hartstochtelijke strijders voor en tegen het kruis hebben geleverd dan enig andere groepering. De schismatische tak van de kerk stond midden in de strijd^{7a}.

Ook de vijanden waaronder de oosterse kerk leed, waren heviger. Het tsarisme en het bolsjewisme zijn beide tirannieën. Met andere woorden: We zijn confessioneel van de regio's van de oosters orthodoxe kerk gescheiden, maar we ontlene enkele van onze slogans, strijd- en partijleuzen juist aan deze regio's. Wij kunnen zowel Tolstoj en Dostojewski als Lenin verstaan, omdat het bij hen voor en tegen het kruis gaat. Kan het nog duidelijker gemaakt worden dat, ondanks de scheiding, onze tak en hun tak van de kerk nog altijd van elkaar afhankelijk zijn? Ja, het kan nog duidelijker gemaakt worden door het met Japan te vergelijken. De shinto-religie is niet geïnteresseerd in ons aller toekomst. We weten dat ze verdwijnen moet, wil de vrede bestand hebben⁸. Nee, doorboord worden we alleen door het zwaard dat door het schisma in de kerk binnendrong. Het zwaard van de samoerai heeft ons fysiek bedreigd, maar kan ons innerlijk niet schokken.

Daarom lijkt het feit dat onze eigen discussie nu gevoerd wordt door 'oosterse christenen' met hun idealistische of materialistische tegenstanders en niet door westerse geesten, noch rooms, noch reformatorisch, wel door de Voorzienigheid beschikt. Want nu wordt de hele christelijke positie duidelijk als één en dezelfde, n.l. tegen de natuurlijke geesten. Niemand kan meer zeggen dat dit of dat uitsluitend rooms of luthers, puriteins of sektarisch is. Ook in het oosten gaat het om ons aller geloof in de God van Christus.

Het schisma verenigt op het ogenblik de christenen meer dan dat het hen scheidt. Daardoor wordt het een deel van het werkelijke bestaan van elke christen in de wereld. Dat hij lid van een bepaalde kerk is, is voortaan maar de ene kant; dat hij über-

haupt behoort tot het grote geheel van de christenheid wordt minstens zo belangrijk. En het schisma tussen oost en west herstelt in zijn diepte de volle omvang van de beslissing tussen het kruis en alle niet kruisvormige denkwijzen; gemeten aan het schisma zijn de binnen-christelijke, confessionele twisten kinderlijk en onbelangrijk. Een christen kan weer een rijp volwassen mens worden in plaats van de eeuwige zondagschool-christen, zodra hij zich één weet met zijn broeders van wie hij door het schisma gescheiden is. *Kan hij dat niet, dan is hij niet volwassen.*

Daarom is het nodig het schisma te verstaan. De kerk is heus niet om een pietluttigheid gescheurd. Had het leven misschien zelf, om in leven te blijven deze verwonding nodig? Stoïcijnen mogen trots zijn op hun onkwetsbaarheid, een eerlijk mens zal in zijn kwetsbaarheid de diepste aanspraak op leven zien. Meer dan vierhonderd jaar waren voorbijgegaan voordat het schisma in de kerk een feit werd. Dat gebeurde tussen 450 en 850. Maar in dat proces werd een handelwijze zichtbaar, die u en ik waarschijnlijk vandaag zouden herhalen. Van een terugblik op die grote gebeurtenissen waarin het schisma zich voltrok in dat eerste millennium, mag de lezer geen historische details verwachten.

We zullen ons beperken tot twee waarnemingen die voor ons van belang zijn:

Ten eerste: het oosten toonde gebrek aan geloof tegenover het westen en bereidde daarmee de weg voor het bolsjewisme.

Vervolgens: het westen toonde gebrek aan liefde tegenover het oosten en dit had een evenzo verstrekkende werking in de westerse wereld.

Toen het westen aan de vooravond van de renaissance hoop koesterde, de gehoorzaamheid van de orthodoxe kerk terug te winnen, werd het op dat punt teleurgesteld: niet de Griekse kerken, maar de Griekse oudheid, Plato en het humanisme, deed met de Renaissance zijn intree. En later, toen de kerken van het westen en de patriarchen van het oosten elkaar weer ontmoetten, eerst in 1925 en daarna op de andere oecumenische conferenties, – onder de druk van wereldwijde catastrofes – ontbrak de kerk van Rome. Opnieuw werd de eenheid van de kerken niet bereikt, maar een gemeenschap van gezamenlijke arbeid werd door deze verandering in het denken van de kerken wel bevorderd.

M.a.w.: de vier hier weergegeven situaties zijn geen vier gescheiden historische gebeurtenissen; in verband met onze gedachte dat de kerk de menselijke ziel in hoofdletters weergeeft, is elk gebeuren een vierde deel van het geheel. En de relatie tussen voorvallen die door eeuwen van elkaar gescheiden zijn, is het verbazingwekkende feit dat ons kan binnenleiden in onze eigen levensgeschiedenis in ons korte cyclusje van zeventig jaar.

Tweemaal werd de kerk verwond, door gebrek aan geloof en door gebrek aan liefde; tweemaal probeerde ze de wonden te helen, geleid door rationele, idealistische zowel als materiële motieven. Beide keren bleef het schisma. En het resultaat kwam, daar het rationeel gepland was, niet de kerk maar buitenkerkelijke bewegingen ten goede. De loyaliteitsbreuk in 451 en het gebrek aan liefde in 868 konden niet ongedaan gemaakt worden door schrandere generaties. Maar ze konden vergeven worden.

Ook in ons eigen leven kunnen zonden niet ongedaan gemaakt worden, maar ze kunnen vergeven worden. Dat zijn twee heel verschillende dingen. Maar ik verbaas me er telkens weer over dat deze centrale ervaring van schuld die in zegen veranderd kan worden, doorgaans zo verstaan wordt alsof door een of ander mechanisme datgene wat we gedaan hebben, zou kunnen worden behandeld alsof het niet gebeurd zou zijn. Het is gebeurd. Het schisma heeft plaatsgevonden. Als dat opgeheven zou kunnen worden, zou de mens de schepping kunnen opheffen. Veel brave mensen denken in hun idealisme of in hun overschatting van politieke machten, dat de hereniging van de kerken voor de deur staat. Maar gaat het daarom? Ieder, wiens ogen geopend zijn voor het feit dat het leven afhankelijk is van de dood, weet dat de opstanding haar eigen strenge wetten heeft. Een gewond hart herstelt niet in de geestelijke wereld zonder een verandering in de zichtbare wereld. De opstanding laat nooit de geest heersen op de plaats waar hij het lichaam verliet, alsof er niets gebeurd zou zijn. Opstanding heft standplaatsen op. Er *is* iets gebeurd: er is een dood tussen gekomen. Toen ik zelf een oneindig klein stukje opstanding ervoer, leerde ik tot mijn verbazing hoe streng de wet is die het mij onmogelijk maakte op dezelfde plaats met dezelfde mensen verder te gaan. Het was niet zo, dat zij het niet wilden begrijpen. Maar na een

poos zagen ze wat er gebeurd was en dat ik er de voorkeur aan had gegeven een nieuwe instelling te redden door hun weerzin tegen hun nieuwe plichten op mij af te laten komen. Het betekende dat de prijs die we moesten betalen, betaald was. Mijn terugkeer bleef onmogelijk.

Deze microscopische ervaring van een persoonlijk leven correspondeert met de ervaring in de oosterse en westerse kerken. Ze konden niet eenvoudig de situatie van vóór 451 of vóór 868 herstellen. Maar ze mogen hopen dat de scheuring vergeven was voor zover er een grotere eenheid ontstond, *buiten hun eigen onenigheid*. Zo is het inderdaad. De eerste hereniging, 1439, herenigde niet de kerken, maar de natuurlijke ideeën in het denken van de mens. De tweede poging tot hereniging schijnt de kracht te hebben eenheid in onze economische organisatie tot stand te brengen.

Hoe meer men het schisma bestudeert, hoe meer leven er van de wonden van de kerk in de grote wereld lijkt te zijn binnen gestroomd.

Het eerste beeld: Gebrek aan geloof

De oosterse kerk heeft geen geschiedenis gemaakt zoals Rome, Wittenberg en Genève. Ze heeft over de geschiedenis getriomfeerd als de engelen. En in de kloosters op de berg Athos stond van 900 tot 1940 (tot Hitler kwam) de tijd stil en werd de hemel op aarde geleefd. De voorwaarts stuwende kracht van de geschiedenis was buitengesloten; niets vrouwelijks, zelfs geen kippen worden toegelaten waar de hemel op aarde reikt.

Intussen probeerde de westerse kerk niet over de geschiedenis te triomferen, maar de geschiedenis als lijdende stervelingen te overleven. De 'westerlingen' worden afgestoten door het gebrek aan aardse strijd en aan tijdelijke belichaming in de oosters orthodoxe kerk. Hoe kwam de oosterse kerk tot verstarring of vervluchtiging?

Door een gebrek aan geloof. Ze stond er op, verbonden te blijven met een deel van de voor-christelijke wereld van de oudheid. Jaloersheid dreef de Grieken er toe vast te houden aan de bestuursvorm van het Romeinse Rijk van de caesars. In canon 28 van het oecumenische concilie van Chalcedon, AD 451 – een canon die door Rome verworpen werd – gaf de oosterse kerk toe dat de kerk van Rome de eerste kerk was, maar, voegde ze

er aan toe, deze instelling was alleen ontstaan 'omdat Rome in de dagen van Petrus hoofdstad van het rijk was'. Inmiddels was er een nieuwe hoofdstad van het rijk gebouwd in Constantino-
pel; daarom kon dit nieuwe Rome zich nu op de rechten van canon 28 beroepen: als het waar was dat de kerk haar ordening van het keizerrijk had, zegevierde Byzantium over Rome. De lezer is misschien gewoon alle geschiedenis uit persoonlijke motieven te verklaren, en hier is de rivaliteit van de nieuwe hoofdstad duidelijk. Er zou zonder zulke persoonlijke motieven helemaal geen geschiedenis zijn; we zullen ze daarom moeten accepteren. Maar nooit kunnen ze de geschiedenis 'verklaren', omdat deze persoonlijke motieven niet veranderen; ze zijn constant aan het werk.

Dit gebeuren van Chalcedon was ingrijpend niet vanwege de eeuwige kleinheid van de rivaliteit, maar vanwege het argument dat gebruikt werd. Want *voor de eerste keer in de geschiedenis van de kerk* werd een belangrijke trek van haar heilige ordening, n.l. het *primaat van Rome*, gebaseerd *op een externe oorzaak*. De aanspraak van de kerk was geweest dat ze een volkomen nieuw schepsel was, niet ontstaan uit de organisatorische wil van de mens, maar uit God geboren. Om deze reden had Jezus zijn eigen lichaam en geest opgegeven, opdat niets voor-christelijks dat aan hem vooraf ging, de nieuwe schepping zou binnen gaan. Hij had zichzelf geplaatst tussen het verleden en de toekomst en ook van de mens Jezus in het vlees, werd niets in de nieuwe orde van zijn tweede lichaam, de kerk, toegelaten. Mensen die over zijn offer spreken, verstaan dit doorgaans niet. Hij plaatste n.l. zijn hele leven, van het begin tot het einde en niet alleen zijn laatste dag, tussen verleden en toekomst zodat niets van zijn eigen leven overgebracht mocht worden. Zijn eigen leven werd opgebruikt in de grote schoonmaak voor het nieuwe leven van de kerk, en het is Paulus geweest die nadrukkelijk onderscheid aanbracht tussen Jezus in het vlees als een deel van de oude aeon, en de opgestane Jezus Christus als de eerste bewoner van de nieuwe. Het is vandaag bijna onmogelijk voor deze openlijk verkondigde betekenis van zijn offer begrip te wekken. Niet dat hij wonderen deed, onderwees en profeteerde, maar de verbazingwekkende daad dat hij al deze krachten vrijwillig opgaf, heeft hem in staat gesteld een nieuwe tijdrekening te stichten. In het jaar 451 werd dit geheim van zijn succes op het spel gezet. De oosterse kerk heeft zich nooit hersteld

van haar ontwijdende bewijsvoering. Ze bleef in de schaduw van de caesars. Deze tak van de kerk wilde haar oorzakelijke binding aan een voor-christelijke wereld bewaren. Maar de ware kerk breekt de keten van oorzaak en gevolg. Elk lid van de kerk wordt verondersteld een daad van opperste vrijheid te hebben ervaren, een daad van loslaten, een breken van de keten van oorzaak en gevolg. Dat Jezus zich totaal bevrijdde uit de oude orde, dat alleen stelde hem in staat aan de tweede schepping der mensen de adem van zijn geest te geven (Joh. 20:22). Het argument van het oosten in Chalcedon wierp de kerk precies in het krachtenveld terug waarvan ze bevrijding beloofde. Tot op de huidige dag blijft het christelijke oosten steken bij het moment waarop de oudheid overging in onze tijdrekening. Een al te materieel element uit de oudheid werd in de bloedstroom van de nieuwe schepping toegelaten in het oosten, terwijl het westen het uit zijn systeem uitbande. Sindsdien is het oosten zwak geworden tegenover de bemoeienis van tirannen met de kerk, terwijl het westen aan de omgekeerde verzoeking bloot stond, n.l. de 'keizer' alle waardigheid te ontnemen. De roomse pausen konden zien hoe machthebbers hen de voet kusten of de stijgbeugel vasthiielden, terwijl de patriarch van Moskou bereid was brieven aan Stalin te schrijven die dropen van onderdanigheid. Omdat het Romeinse Rijk aan de geboorte van de kerk vooraf gegaan was, deden de Byzantijnen alsof de windsels van de eerste eeuwen voor altijd verder gedragen moesten worden. Ze richtten hun geloof niet op de eenheid die verkregen was dankzij Petrus en Paulus en de andere martelaren, maar op de eenheid die de omgeving van het Grieks-Egyptisch-Romeinse rijk hen bood. Hun stelling was dat de eenheid niet uitsluitend aan de Heilige Geest te danken was, maar mede aan factoren uit de omgeving die ten dele voor-christelijk waren. Uit zo'n mengsel kon zeker geen nieuwe tijdrekening voortkomen. Ons voorbeeld van Chalcedon zou aangevuld kunnen worden door vele andere trekken in de oosterse kerk waarin de heidense voor-christelijke wereld opduikt; zo blijven b.v. de Griekse tragedie en de Egyptische economie achter de kerkelijke vormen nog zichtbaar. Korthedshalve slaan we dit verder over. Maar wel moet beklamtoond worden dat de lezer in zijn eigen tijd precies dezelfde vraag moet beantwoorden. Elke gemeenschap moet op een gegeven moment definitief vaststellen wat de basis van haar saamhorigheid is. De Verenigde Naties en de Ver-

enigde Staten worden geconfronteerd aan hetzelfde onderscheid tussen 'eenheid der windselen' of innerlijke eenheid.

De eenheid die de kerk belichaamde, was niet het soort eenheid waaraan de moderne mens het eerst denkt: de eenheid van een wettig lichaam met een organisatie en een centraal bureau. Het was veelmeer een eenheid waarbij overal groepen door de Geest bezielde werden, volmacht kregen besluiten te nemen en op bepaalde geïnspireerde momenten tot gemeenschappelijk handelen kwamen. Deze macht nu, eensgezind te zijn als het Lichaam van Christus in gevaar is, – daadwerkelijke eenheid onder de inspiratie van de Geest – is de uitdrukking van het geloof in het Hoofd van dit Lichaam, in Christus. Dit soort volmacht is het dagelijkse bewijs van zijn opstanding en daarom onlosmakelijk met Pasen verbonden. Zo waren oost en west in het eerste millennium het er over eens dat de daad van instemming van allen die hun ziel aan Christus gegeven hadden, identiek was met de existentie van een 'christenheid'. In de voltrekking van de volmacht herhaalde zich de opstanding, want zij wil zeggen: 'De gestorvene leeft; wij zijn zonder Hem dood'. Daarom wordt van hem gezegd dat hij de levenden en de doden richt. Deze zinnen komen niet tot leven doordat wij het Credo reciteren, maar doordat wij in zijn Naam boven ons zelf uitkomen, en dank zij hem, ondanks onszelf, tot overeenstemming komen.

De meest plechtige gebeurtenissen van christelijke eenwording of gemeenschap waren de oecumenische, d.i. wereldwijde, concilies van de kerk zoals het grote concilie van Nicea, dat in 325 samenkwam. De concilies waren oecumenisch omdat vertegenwoordigers van elke christelijke kerk van de bekende aarde uitgenodigd werden; dienovereenkomstig golden de besluiten van een concilie voor alle kerken, ongeacht of ze binnen of buiten het Romeinse Rijk lagen! Het concilie was universeler dan het Romeinse Rijk! Toch nam de bisschop van Rome de eerste plaats in op elk concilie, maar als opvolger van Petrus. Voor Petrus konden ook die christenen zich buigen die de keizer niet schatplichtig waren. Geen besluit van een concilie was geldig voordat de afgezanten van Rome er mee ingestemd hadden. De patriarch van Constantinopel moest zelf in gemeenschap met Rome leven wilde hij als orthodox beschouwd worden, en de oosterse keizer

heeft meer dan eens de paus laten komen omdat de Grieken de gemeenschap met hem voor onontbeerlijk hielden.

Maar toen het nieuwe Rome, Constantinopel, de Italiaanse hoofdstad de loef afstak, ontstond er wrijving over het primaat van Rome bij de oosterse kerken. Deze wrijving kwam openlijk aan de orde op het concilie van Chalcedon in 451. De Grieken ontkenden niet rechtstreeks het primaat van Rome; in plaats daarvan schaafden ze aan de wortels van zijn stamboom. Ze gaven te verstaan dat de kerk van Rome haar rang niet te danken had aan de leiding en het martelaarschap van Petrus, maar aan het feit dat in die tijd Rome de hoofdstad van het rijk was. Dit schaven doet denken aan de moderne wetenschap, die immers ook ieder gebeuren terugbrengt tot een invloed, een vreemde oorsprong of een voorafgaand motief als de 'oorzaak'. (Toen zo'n moderne onderzoeker de grijze Leopold von Ranke interviewde en vroeg waar hij zijn ideeën vandaan had, antwoordde hij: 'Ik ben veel origineler dan u denkt.')

Als elke zaak een afdoende oorzaak in het verleden had, dan waren inderdaad vrijheid en nieuwheid zinloze uitdrukkingen en de vicieuze cirkel van oorzaak en gevolg zou eindeloos doorgaan in een geknechte natuur.

De kerk is de ééngeworden ziel van de mens voor zover hij in staat is tot vrijheid, en misschien kan daarom de moderne lezer begrijpen dat in Chalcedon zijn eigen zaak bepleit werd. Goethe heeft in de 'Faust' geprobeerd dit dubbele aspect van al onze echte daden aan de orde te stellen: er is altijd het aspect van de vrijheid en het aspect van veroorzaakt zijn. Wat Faust beleeft als vrije oorsprong is voor Mephistopheles slechts een conclusie. Dit geldt altijd weer. Als de wereld ziet dat ik met dit meisje ga trouwen, zegt ze met Mephistopheles: 'Ha, ja, omdat...'; maar ik moet tegen mezelf zeggen dat ze mij 'ondanks' alles, verkiest. Wie deze beide interpretaties van zijn daden niet kent, kan niet gelukkig getrouwd zijn. Noch Faust, noch Mephistopheles heeft alléén gelijk. En zo staat het ook met de bekering van Rome. Petrus ging naar Rome omdat het keizerrijk zijn middelpunt op het Capitool had. Maar tegelijk trotseerde hij Rome, want hij ging er heen 'ondanks' dat het de meest gevaarlijke plaats was om aan te pakken. De legende 'Quo Vadis?' herinnert ons er aan hoe verschrikkelijk de stap was naar Rome te gaan.

Petrus' daad was opzienbarend, niet omdat hem gemengde motieven dreven, maar omdat hij de 'redenen' weerstond die

hem er van af wilden houden. Elke jurist weet dat een precedent niet geschapen wordt door motieven, maar door beslissingen. Petrus' beslissing schiep een tweede 'Nieuw' Rome. Dat blijkt uit het feit dat, toen hij en Paulus er de marteldood stierven, er tot hun gedachtenis kerken gebouwd werden die allebei buiten het stadsgebied staan van Caesars Rome. In navolging hiervan staan ook de meeste middeleeuwse kathedralen buiten het oude heidense gebied van hun stad. Het Capitool was het centrum en het symbool van het eeuwige Rome, en als zodanig al bezongen door Horatius⁹; maar Petrus werd ter dood gebracht in de tuinen van het Vaticaan op de andere oever van de Tiber, en Paulus 'buiten de muren' aan de tegenovergestelde kant van de stad. Het Capitool viel. De kerken staan er nog steeds.

De roomse kerk was dus niet de erfgenaam van het Rome der keizers, integendeel, ze stond er tegenover en werd geboren in de catacomben der doden buiten de muren. Toen Petrus en Paulus en de catacomben-martelaars hun leven offerden voor de bekeering van de Romeinen, handelden zij in een vrij antwoord van liefde en niet in een freudiaanse dwangmatige reactie op de prikkel 'Romeinse Rijk'. Wie het begrip 'oorzaak' gebruikt voor Rome als de hoofdstad die hen aantrok, en het begrip 'gevolg' voor het offer van hun leven, maakt zich belachelijk.

Het naspel van Chalcedon is een voorbeeld van de manier waarop gebrek aan geloof op ons zelf terug slaat. Toen de Byzantijnen een juridische of natuurlijke 'reden' voor het primaat van de kerk van Rome aanvoerden om het vrije geloofs-geschenk van de apostelen te verzwijgen, groeven ze hun eigen graf. De bedoeling was de rechten van Rome in en over de kerk te erven, want was niet Constantinopel het Nieuwe Rome? En was niet de nieuwe hoofdstad de erfgenaam van de oude in kerkelijke zowel als staatsaangelegenheden? Het uiteindelijke resultaat van de manoeuvre was precies het tegengestelde. Van toen af aan kon elke nieuwe hoofdstad van elke nieuwe staat zich met hetzelfde argument tegen Constantinopel wenden. En zo gebeurde het: Athene, Boekarest, Sofia, Belgrado, claimden onafhankelijke hoofden voor hun kerken op grond van Canon 28. En ze kregen ze. De oosters-orthodoxe kerk is vandaag in zo'n zeventien kerken opgesplitst; ze hebben allemaal nationale grenzen van zuiver wereldlijke herkomst. Alleen de kerk van Rome hoefde deze wereldlijke werkwijze niet na te doen¹⁰.

Meer dan dat. De houding van Rome stelde de westerse kerk in staat de overwinteringslarve van de cultuur te worden toen de wereldlijke macht van Rome viel. Terwijl de oosterse kerk stil bleef staan, omdat ze de derde of de vierde eeuw onder de keizers vereeuwigde, kon Rome zich verpoppen en als strijdende kerk de toekomst tegemoet gaan, vrij van alle voor-christelijke heidense resten. Zo had in de tweede eeuw Irenaeus de kerk al gezien: als het volledig nieuwe oecumenische huis, bedoeld om de volken der wereld op te nemen en naar de bestemming te leiden die alle bestaande politieke structuren te boven gaat. De kerk kwam en groeide *in* deze wereld, maar ze verweert er zich tegen dat een van haar wezenstrekken, inclusief het primaat van Rome, *van* deze wereld zou zijn. Daarom behield ze in het westen de soevereiniteit toen de macht van de keizers afbrokkelde en er geen Constantijn was om op te steunen zoals in de vierde eeuw.

Zo was de westerse kerk in staat de antieke wereld te ontgroeien; aan de oosterse kerk is dat nooit gelukt, ze is altijd met het einde van de antieke wereld verbonden gebleven.

'De oosterse kerk is alleen een instituut voor de andere kant van het graf; het westen werd een instituut voor deze wereld zowel als voor hierna'. De oosterse kerk 'is de versteende derde eeuw, ze is de religieuze, filosofische en esthetische cultuur van het Morgenland die stil is blijven staan, en daar de kerk alles wat niet tot de kerkleer, de kerkzeden en de cultus behoort, aan staat en volk overlaat, kan en wil ze zelf in absolute onveranderlijkheid volharden. Ze ziet zichzelf als de door God tot stand gebrachte 'OUDHEID'¹¹.

'Wie niets van dit onveranderlijke bestaan van de oosterse kerk weet, zal zich onnodig opwinden over de houding van de bolsjewieken tegenover de godsdienst. Deze kerk heeft nooit geprobeerd de wereld te veranderen, te onderwijzen, te vertalen, te hervormen. Ze is de oude kerk der aanbidding, niemand aanvallend en de wereld met rust latend. De pijl van het geloof wees altijd van de wereld af en nooit naar haar terug'¹².

Anders dan in de westerse kerk had de oosterse kerk het celibaat van de priesters niet nodig. Deze kerk had geen behoefte aan militante, te allen tijde verplaatsbare priesters. Haar priesters mogen een gezin hebben want de voor-christelijke orde der wereld hoeft niet aangetast te worden. De tijd heeft in de oosterse kerk stilgestaan.

Het tweede beeld: Gebrek aan liefde

De 'Römer' in Frankfurt is evenals de rest van de oude stad vernietigd. De enige Duitse stad die haar loopbaan begon met een groot kerkelijk gebeuren, is na 1150 jaar door bombardement verwoest. Maar het is niet uit sentimentaliteit dat we ons van Chalcedon naar Frankfurt keren. Frankfurt heeft het definitieve schisma tussen oost en west bewerkstelligd. De 'Grieken' hadden niet willen geloven aan Rome's wijding uitsluitend door de apostelen zonder rekening te houden met de keizers. Na Frankfurt deed het westen weinig moeite meer voor het oosten. De definitieve breuk kwam door een tekort aan liefde van Rome's kant. En het eerste gebrek aan liefde werd duidelijk op die dag in Frankfurt in 794 toen de orthodoxie van de hele oosterse kerk aangevallen werd door de Karolingische clerus. Deze theologen uit Spanje, Lombardije, Aquitania, Engeland, Ierland, Bourgondië, Gallië en Germania mochten het oosten niet; ze vreesden het als de wieg van de Islam die hen omsingelde. 'Caesar' in het verre Constantinopel was een vrouw, Irene. Vrees handelt tegengesteld aan liefde, vrees overdrijft elk verschil. Dat is precies wat er in Frankfurt gebeurde. Het paleis van Karel de Grote in Worms was net afgebrand toen het bericht kwam dat er in Nicea een tweede oecumenisch concilie had plaatsgevonden. Werkelijk oecumenisch, want de paus had vertegenwoordigers gestuurd. De volgende jaren gingen voorbij met het voorbereiden van een tegenzet. Karel de Grote schreef eigenhandig een weerlegging van Nicea II als de rechtgelovige Salomo^{12a}, koning van Juda, tegen de afvallige stammen van Transjordanië, (lees: Byzantium). Hij liet in zijn missen elke zondag het Credo zingen – wat Rome niet deed! – en liet in het derde geloofsartikel invoegen: 'filioque'. Daarna doopte hij de in het gebied van Worms gelegen doorwaadbare plaats in de Main, de Hindenburg, om in het trotse 'Frankfurt' en verlegde zijn residentie van Worms naar Frankfurt. Hij riep alle theologen, op wie hij beslag kon leggen, bijeen in Frankfurt en de paus moest, ondanks het Nicea II-concilie, nu wel afgezanten sturen naar het Frankische concurrentie-concilie aan de 'Frankenvoorde'. Zo betraden de Franken het toneel van de gezamenlijke kerkgeschiedenis. Elk onderscheid met Byzantium werd breed uitgemeten. Om überhaupt deze verschillen op waarde te kunnen schatten, zal ook de christen die er wat verder vanaf staat zich

een ogenblik moeten bezinnen op de kerkdienst van de christelijke gemeente. Want in deze dienst, in de liturgie, komt het geloof van de gemeente tot uitdrukking. En veranderingen in het geloof waren in die tijd alleen van vitaal belang als ze een verandering in de liturgie teweegbrachten. 'Alleen' theologie werd in die oude kerk niet als een geloofsstrijd ervaren. Maar in Frankfurt viel de Frankische koning de Byzantijnse keizerin aan in het hart van de zaak, in de liturgie. Dat Credo, dat zijn hofkapel als deel van de mis zong – Rome leerde dat pas tweehonderd jaar later van de Frankische Heren – was daarom een aanval, omdat het de toevoeging 'filioque' bevatte, wat zeventig jaar later tot het schisma heeft geleid.

We moeten hier kort op die 'filioque'-strijd ingaan, omdat de lezer daar waarschijnlijk de naam van kent. Deze strijd is n.l. kunstmatig tot een theologische twistappel gemaakt. Hoewel theologisch aanvaardbaar, was 'filioque' een vreemd element in de liturgie. Dat, en dat alleen, is de aanleiding geweest tot het schisma. Dat moet de lezer eerst aangetoond worden, want sinds 800 jaar worden theologie en eredienst met elkaar verward en zo hoort men theologisch overal over het 'filioque' strijden, maar niemand vraagt naar de liefdeloosheid, ja de haat, waardoor het in de liturgie gekomen was¹³.

Korte uitleg. In het derde artikel van de geloofsbelijdenis wordt het geloof in de Heilige Geest uitgesproken. De Geest is een proces waardoor we gegrepen worden en waardoor God in de gemeente gestalte aanneemt. Hoe verhoudt zich deze gestalte Gods tot de gestalte van de Vader en de gestalte van de Zoon? Noch de Grieken, noch de Romeinen hadden dit 'hoe' ooit tot geloofspunt gemaakt. De kerkvaders hadden zich in vrijheid allereerst op de oud-christelijke zinswending beroepen. Want vóór de formulering van de Triniteit in Nicea (die noodzakelijk werd tegen de vergoddelijking van de keizer), had de kerk zich immers 'tot de Vader door de Zoon in de heilige Geest' gericht. Hieruit leerden de kerkvaders uit ervaring hun formulering dat de Geest van de Vader uitging en door de Zoon regeerde. Maar wie later van de drie-eenheidformulering van Nicea uitging gebruikte de logisch bevredigende formule dat de Geest uitging van de Vader en de Zoon. Er is, als we lezen in Joh. 20:22 hoe Jezus de Geest doorgeeft, geen enkel probleem; beide formuleringen zijn goed. Maar dat was in 794 niet aan de orde. Aan de

orde was, of het terecht was, deze toelichtende formulering 'filioque' in het Credo in te voegen. De formulering was een kwestie van smaak, maar de invoeging in het Credo was een zaak van discipline. De afkeer van de Franken jegens Byzantium verbrak ruw wat zorgvuldig en tactvol in de Grieks-Romeinse traditie tot stand gekomen was. Het zette ook de kerk van Rome onder druk en men verloor het geduld met de oosterse helft van de kerk. Dikwijls willen hervormers schoon schip maken. Ze concluderen en concluderen en gaan daarmee door tot het laatste puntje op de i. De Institutie van Calvijn en de grote catechismus van Luther zijn breedvoerig uitgewerkt. Maar Calvijn was zelf bang voor zijn logica. Zo heeft hij eens de vaderlijke woorden aan een logische denker geschreven, die hij ook tot Frankfurt in 794 had kunnen richten: 'Wil je meer weten, vraag het dan iemand anders. Want nooit mag het je gelukken dat ik in mijn ijver om jou van dienst te zijn, mij laat verleiden de grenzen die de Heer aan ons weten heeft gesteld, te overschrijden'¹⁴.

De liefde trekt zulke grenzen. Zij verbiedt het om een broeder de last van te veel dogma of te veel plichten op te leggen. Zo heeft de grote Athanasius b.v. zich 50 jaar lang telkens weer afgevraagd of hij de buitenbijbelse term 'homouousios' ('wezensgelijk') ten onrechte de gelovigen opgelegd had. Zo'n kuisheid van denken is de moderne etikettenfabrikanten volkomen onbegrijpelijk. En in veel scholen lachen vandaag leraren en leerlingen over de jota die het hele verschil tussen Arius en Athanasius uitmaakt. Maar toch: Athanasius had er vijftig jaar slapeloze nachten door. De gemeenschap van alle gelovigen stond in Nicea I op het spel, de eenheidstaal van het geslacht Mens, het uittreden uit de sfeer van de vergoddelijking van de keizer. Maar Frankfurt haalde een onnodige toevoeging van een clause naar voren om die eenheid in de kerk te ondermijnen. De clause werd niet door een heilige opgesteld, maar door stoere krijgers¹⁵.

De mannen in Frankfurt waren gewelddadige hervormers. Ze werden echter door heilige nood gedreven. Tien of meer stammen: Salische Franken, Ripuarische Franken, Romanische Franken, Romanen, Wallonen, Bourgondiërs, Aquitaniërs, Westgoten, Thüringers, Lombarden, Hessen, Beieren, Slaven, Friezen, Sachsen. Daar was eenheid nodig onder strikte

gehoorzaamheid. De kuise spaarzaamheid van de dogmatische formulering was voor hen onbelangrijk. Het regende verordeningen. Ook hadden ze geen last van de littekens van de bijna dodelijke geloofstwisten uit de eerste vijf eeuwen; in het noorden hadden ze daar nooit onder geleden. Bovendien was hen verborgen hoe van Tiberius tot Justinianus de ene ziel na de andere de toegang gevonden had tot de ene God boven al hun goden. Stammen werden in hun geheel gedoopt, ook al moest een afzonderlijke kostbare ziel als van Godschalk, de zoon van een graaf, daarbij verloren gaan¹⁶. Daartussen, tussen de fijne tact van de oude kerk en de ruwe haast van de helden van Karel, zag zich het pausdom geklemd. Het heeft zeventig jaar besluiteloos getreuzeld.

Aanvankelijk was het over het 'filioque' zo vertoornd, dat de eerste paus die met het Frankfurter concilie te maken kreeg, voor de St. Pieter in Rome de geloofsbelijdenis van Nicea op zilveren platen liet inmettelen. Deze platen vertelden elke bezoeker van de St. Pieter, ook de grote Karel zelf, dat Rome de clausule 'filioque' niet in zijn Credo reciteerde! Rome weigerde voor de Frankische liturgie te kiezen. Maar de kerk van Rome was alleen maar de kerk van Rome en de zilveren platen stonden voor de Petruskerk. De mis van Aken echter drong door bij de gezamenlijke kerken in het rijk van de Karolingers. Het schijnt dat rond 850 bijna overal het 'filioque' klinkt, behalve in Rome zelf! De uitzondering van Frankfurt en Aken was tot regel geworden en de uitzondering was nu Rome. Toen heeft Rome in het jaar 854 de filioque-clausule ook opgenomen; de kerk van de paus was de laatste kerk in het westen die voor de Franken capituleerde. Maar gecapituleerd heeft ze en deze vernedering van het pausdom heeft de patriarch van Constantinopel uitgebuit. Hij lag toch al met het oude Rome overhoop. Maar nu stortte hij zich op het 'filioque'. Photius brandmerkte het als een acte van willekeur – wat het was – en als ketterij – wat het niet was. Maar *de beide verwijten* te samen: 'Rome heeft op ketterse wijze vernieuwd', brachten de scheuring teweeg. Definitief werd het schisma van Photius (869) in 1054. De huidige theologie-bezeten mensheid debatteert nog altijd over de rechtgelovigheid of de ketterij van het 'filioque'. Romę schijnt te trots te zijn ooit de werkelijke gang van zaken aan de oosterse broeders te vertellen. Niet paus en patriarch, maar het Franken-concilie en het Byzantijnse concilie hebben met elkaar gestreden vanwege een koning en een

vrouw. Geloofsinhouden stonden niet op het spel. De zilveren platen voor de Petruskerk tonen dat aan.

De eenheid van de christelijke kerk werd niet verbroken omdat Rome en de Grieken verschillend geloofden, maar omdat het Credo uit minachting geweld werd aangedaan. De ziel van de mens werd verscheurd omdat de procedure van de liefde ontbrak. Gebrek aan liefde ligt ten grondslag aan elk ernstig conflict. Het zal mij benieuwen wanneer de pausen de handelwijze die ze toen toepasten aan de openbaarheid prijs zullen geven en op die manier hun plicht doen voor de hereniging. Waarom verklaart de bisschop van Rome niet, dat Karel de Grote hem geweld heeft aangedaan?

Het zal wel om dezelfde reden zijn als waarom de Duitsers aan Bethmann-Hollweg verboden hadden zijn moedige woord van 4 augustus 1914 gestand te doen. Europa was tot 1917 te redden geweest als het woord van de rijkskanselier bij de inval in België opgenomen was: 'Wij doen onrecht, maar nood breekt wet. Na de oorlog zullen we wat we België aandoen, weer goed maken'. Dat was een groots woord, waarmee de vrede hersteld kon worden. Maar de tegenstem van hen voor wie Duitsland alles was, bleek te sterk: 'Onrecht moet je nooit toegeven'. Dit is wel zo ongeveer het domste dat in de politiek beweerd kan worden. Toen kwam in 1917 de wereld en overviel Europa. Sindsdien bestaat Europa niet meer, behalve als geografisch begrip. Het leeft in de schaduw van de wereld. Precies zo vraagt onze gelovige ziel waar, in het schisma, de Geest naar toe gestroomd is.

Het derde beeld: De renaissance van de menselijke geest

De schande dat de kerk gehalveerd was gaf aanleiding tot veel klachten. Pogingen tot hereniging waren er dikwijls. Maar twee keer kwamen de dingen serieus in beweging: De ene keer was dat in Florence, de andere keer in Stockholm.

In het jaar 1439 had de westerse kerk zelf al zestig jaar geleden onder een tweede schisma. Het leek wel of de verdubbeling van deze schande de kerk zou ruïneren. In het oosten naderden de Turken de Bosporus; in het westen twistten pausen met concilies. Toen sloten de paus – door een concilie in het nauw gedreven – en de keizer van Byzantium – door de Turken bedreigd – onder elkaar vrede; ze verklaarden het schisma voor beëindigd. Deze hereniging van Florence bleef een papieren aangelegen-

heid. De ontmoeting was niet meer dan een zet in het schaakspel van de twisten die hier het westen en daar het oosten ontwrichtten. De beide schaakspelers vertegenwoordigden niet het hele westen resp. het hele oosten. De patriarch van Moskou volgde de keizer niet en het concilie van Basel nam de ideeën van de paus niet over. Waarom moet het dan nog vermeld worden? Wel, de ontmoeting in Florence wekte sympathieën tussen oost en west en de vruchten daarvan werden rijp op een ander terrein dan dat van de kerkorde: het terrein van kunst en wetenschap. De Grieken die voor de Turken vluchtten en naar Florence kwamen, brachten iets mee waar men op dat moment meer aan had dan aan het kerkelijke dogma, n.l. Plato en zo kwam het platonisme het westen binnen onder de vlag van de hereniging van de kerk! De man die heel speciaal zijn arbeid voor de hereniging combineerde met de invoering van Plato was Bessarion, een Griekse bisschop die rooms kardinaal werd. Bessarion was bovendien afkomstig uit Nicea, de naam die verbonden was zowel met het schisma van 787¹⁷ als met het concilie van de oorspronkelijke eenheid in 325¹⁸.

In 1439 kwamen de Byzantijnen naar Florence. Kort na de val van Constantinopel (1453) gaf Cosimo di Medici de villa Coreggi, dicht bij Florence, aan Marcilio Ficino. Ficino opende hier de beroemde Academie van Florence, de eerste van haar soort in het Avondland. Ze werd het voorbeeld voor alle latere academies en door haar werd Plato op al onze universiteiten geïntroduceerd.

Wat zouden onze hogescholen zijn zonder de academische geest van kunst en wetenschappen die van Platonische herkomst is? Plato's 'Republiek', het klassieke werk voor veel studenten, werd voor het eerst in 1441 door Decembrio vertaald. Plato's 'Wetten' volgde later op uitdrukkelijk verzoek van de paus. En in 1516 gaf Erasmus het Nieuwe Testament uit in de Griekse tekst.

Maar er was nog meer. De herleving van Plato was een grote hulp voor de renaissance-denkers bij het ontwikkelen van de nieuwe wetenschappen, die als natuurwetenschappen de trots van het westen zouden worden. B.v. Plato's enthousiasme voor de waarheid van de mathematica als sleutel tot het verstaan van de natuur, hielp het westen zich los te maken van de logica van Aristoteles die de middeleeuwen had beheerst.

De beslissende stap op dit punt is al in 1460 gezet door Nicolaas van Cusa. In zijn nadenken over de oneindigheid in de natuur – een eigenschap die voordien alleen aan God werd toegedacht – toonde hij de invloed van Plato en legde hij het fundament waarop later door Newton en Leibnitz de hogere mathematica zou worden ontwikkeld^{18a}.

De renaissance was, goed beschouwd, ondanks het heidense karakter waarop zo vaak de nadruk gelegd wordt, een gebeuren binnen de christenheid. Vonken, die oversloegen uit een gezamenlijke noodsituatie van de oosterse en westerse kerk, ontstaken de menselijke geest in de christen. De hemel van de liturgie werd door deze vonken niet verwarmd; omgekeerd was het wel de weerschijn van de eredienst waardoor de christen uit de renaissance het purgatorium, het vagevuur van de faustische kennisdrang, werd binnengeleid.

Paus Nicolaas V (1447-1455) had een wereldlijke bibliotheek. Dit trouwhartig opnemen van de genieën uit de oudheid moeten we zien als moed tot onbevungen rechtgelovigheid. Angst voor kennis, zoals we dat zien bij de apologeten, was deze paus volstrekt vreemd.

We moeten dus op Florence terugkijken om de vleugel 'natuurwetenschap' als altaarvleugel van de triptiek van de Drieëenheid te waarderen. Zonder christendom geen moderne natuurwetenschap, zonder moderne natuurwetenschap de heksenhamer in plaats van het christendom.

Daarom komt het uur van Florence een gedenkteken toe in het hart van alle wetenschapsmensen. Want alleen aan de kerkelijke moederbodem heeft het onderzoek het openbare karakter en de wereldwijde strekking te danken, die wij met 'wetenschap' verbinden. Van deze beide aspecten wist de heidense oudheid niets. Aan het laatste opflakkeren van de universele kerkelijke liefdesvlam is het licht van de universele natuurwetenschap van de laatste 500 jaar ontstoken. Zonder deze ontbranding van het *verlangen* naar her-eniging zou ze haar vergoddelijking van de natuur niet hebben kunnen ondernemen. Hier, in het overbrengen van het geloof-in-de-ene God op de ene-Natuur, ontstond de geest van de moderne wetenschap.

Ik weet wel dat deze nieuwe geboorte van de wetenschap vaak gezien wordt als een strijd tegen geloof en dogma. De ware verhouding ligt dieper. Sympathie met de strengste orthodoxie, die

van de oosterse kerk, ligt aan de wortel van de renaissance. Zonder het schisma en de pijn ervan, zonder het verlangen naar de verloren eenheid van de kerk, zouden onze academies niet zijn ontstaan en zou de geest van Plato niet in de middeleeuwse universiteiten zijn doorgedrongen. Elders heb ik er al op gewezen dat de moderne natuurwetenschap slechts op basis van het christelijk erfgoed haar beslag kon krijgen¹⁹. De ontmoeting tussen oost en west in de vijftiende eeuw was gericht op de eenheid van de kerk, maar ze bracht de ene wereld. Ze zocht een hereniging van de ziel maar schiep een 'wedergeboorte' van het denken. Toen de ziel haar eenheid onder de politieke druk op de Byzantijnse en Frankische kerk verloor, vond de geest een gunstige gelegenheid voor een onverwachte en ongehoorde eenheid in wetenschap en mathematica. Wat een onmetelijke wijsheid: De ziel van het mensengeslacht bleef gewond, maar juist omdat ze die pijn diep voelde zocht ze naar een alternatief en stelde ze de geest in staat zijn ware eenheid dankzij haar lijden te vinden. De ziel blijft doorboord, maar moet het menselijke hart niet laten blijken dat het groter is dan het zwaard dat het doorboort?

Het vierde beeld: Het weer toelaten van de economie

Vandaag zijn de kerken, net als in 1439, in gevaar. Secularisatie en fascisme ondermijnen de westerse traditie, bolsjewisme de oosterse. En opnieuw zien we een poging tot hereniging van oost en west: de oecumenische beweging. In het oosten gaat ze uit van Russen als Tsjaadajew en Solowjow, in het westen is ze ontsproten aan de liefde van Nathan Söderblom. Söderblom was een Zweed, die aan mijn eigen universiteit in Leipzig de nieuwe leerstoel voor godsdienstwetenschap bezette; later werd hij aartsbisschop van Upsala. Ik herinner me nog levendig het gesprek dat ik met hem had in de trein, zomer 1914, kort voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog. We gingen naar Kösen voor een bijeenkomst van de universiteiten Halle, Jena en Leipzig. Iedereen voelde dat er oorlog in de lucht zat. Söderblom, hoewel een groot en toegewijd geleerde, barstte in de trein verontwaardigd uit over de passieve onverschilligheid van het docentencorps, en de verborgen oorlogslust: 'Al mijn collega's gaan verder met hun onderzoek zoals Kierkegaards 'professoren van de kruisiging'. Niemand zegt of doet iets tegen de

oorlog.' Vol afkeer over de Duitse professoren en het nationalisme van de kerken gaf hij zijn professoraat op, werd aartsbischop en begon te werken aan een oecumenisch concilie, waaraan ook de oosterse patriarchen zouden kunnen deelnemen. Alles wat in de oecumenische beweging werkelijk van belang is, gaat terug op zijn inspanningen vanaf 1914. Deze ene man, die zacht van aard was, offerde op tijd zijn platonisch-academische idolen; daardoor kon hij nog uit vrije overtuiging handelen in tegenstelling tot de meeste prelaten die alleen vanwege de nederlaag of de verwoesting van Europa naar Amsterdam en Evanston pelgrimeerden. Een daad wordt alleen geloofwaardig als hij op het juiste moment en in volle vrijheid gesteld wordt. Nood leert bidden? Dat is een slecht gebed. Söderblom leefde – en ik had het geluk dit net voor de grote wereldoorlog te mogen ervaren – uit zijn geloof, zoals hij dat op zijn sterfbed heeft uitgesproken: 'Now is eternity'. Nu is de eeuwigheid. Door hem is de oecumenische beweging meer dan alleen activiteit nadat het ongeluk is gebeurd. Als je ziet wat zich vandaag aandient als oecumenisch, zou je er mensenverachter van worden. Maar dan denk ik aan Söderblom en zijn verontwaardiging in juli 1914. Zijn bemoeienissen droegen hun eerste vrucht in het jaar 1925 op de oecumenische conferentie van Stockholm. Het kon geen oecumenisch concilie genoemd worden omdat Rome ontbrak, maar de oosterse patriarchen namen deel. Daarna zijn er nog meer conferenties geweest, o.a. in Lausanne (1927) en in Oxford (1937); ook is er een permanent bureau gekomen in Genève.

Aan twee dingen kunnen we zien dat we hier met een tegenhanger van Florence te maken hebben. In de dertig jaar sinds Stockholm zijn de deelnemende kerken na veel innerlijke strijd tot een belangrijke beslissing gekomen: men blijft uit christelijke liefde met elkaar praten hoewel er kerken bij zijn die elkaar het recht betwisten zich 'kerk' te noemen. Deze vrijmoedigheid elkaar tot ketter te verklaren, zonder elkaar uit te stoten, luidt een nieuwe fase in. Hier is men niet huichelachtig vriendelijk, maar oprecht in de liefde. Het is een groot moment in de geschiedenis van de ziel als haar sprekers openlijk tegen elkaar zeggen: ik geloof je niet, maar ik houd van je. Want daarmee staan de kerken de zusterkerken hetzelfde toe, wat elke christen zichzelf altijd al toegestaan heeft: 'Ik geloof Heer, kom mijn

ongeloof te hulp'. Zo spreekt de eerlijke ziel. Ze vertrouwt dat om Gods wil haar ongelooft haar niet zal mogen vernietigen. Welnu, zo is het vandaag ook met onze naaste. Hij heeft het uitdrukkelijke recht op zijn 'ongelooft' en ik mag hem dat niet als een blok voor de voeten gooien. Zelfs de aartsbisschop van Toledo zal de 'Heimkehr des Ketzers' niet door ketterverbranding kunnen bewerken.

De beweging sinds Stockholm heeft dus de nachtzijde onthuld in het leven van de gelovigen. Maar er is ook nog een ander stuk wereld veroverd. Het thema van de conferentie van Stockholm was 'Life and Work'. Dat was een nieuw element naast het bekende spreken over geloof en kerkorde dat o.a. in Lausanne voortgezet is.

Söderblom vertelt ergens wat een oude boer eens tegen hem gezegd had. Die vertelling zou men een samenvatting kunnen noemen van zijn eigen werk voor de oecumenische beweging. Daarin wordt duidelijk hoezeer Florence en haar academische wereld ten einde zijn. Stockholm appelleert niet meer aan het denken van de geleerden over de 'natuur' van de wereld. Een omkering van 180° heeft zich voltrokken. 'Life and Work' hoort, luistert en vraagt naar de noden van het schepsel mens. Söderblom vertelde het volgende:

Een boer komt bij hem en zegt: 'Aartsbisschop, het lijkt mij toe dat uw tijd om is.' Waarom? 'Wel, de kerk heeft de tijd van de priesters gehad. Ze kwam en ging. Dat was Rome. Toen kwam de tijd van de levieten en de schriftgeleerden en dat was Wittenberg en Genève (Luther en Calvijn). Nu komt de tijd van de barmhartige Samaritaan.'

Alleen een horende kerk kan deze taak vervullen, noch de hostie, noch de belijdenis kunnen de gehoorzaamheid vervangen tegenover een nog nooit uitgesproken nood.

Inderdaad, het verlangen naar eenheid is een aangelegenheid van de ziel, maar opnieuw schijnt het zo te zijn dat een gezonde ziel van haar wonden alleen kan genezen door zich op te offeren. Uit de verwonding van de ziel komen bovenmenselijke krachten vrij^{19a}, die de eenheid die ze zelf begeert bewerkstelligen op een ander terrein, ditmaal op het economische terrein. Het schisma wordt niet opgelost, maar het brengt de wereld tot samenwerking en tot antwoord geven op vragen die niet op het kerkelijke terrein liggen. Een eenheid die de eenheid van de kerk te boven gaat is

vanaf het begin een grondslag van het christelijk geloof geweest. Aan het eind van het boek Openbaring ziet Johannes het nieuwe Jeruzalem als een genezing van de volkeren zonder een zichtbare kerk in haar midden. Vandaag kunnen we zien hoe de Geest aan het werk geweest is ver buiten de muren van de kerk: toen de bisschoppen nog dachten aan een hereniging van de geestelijkheid op basis van het geloof, werkten de geleerden aan een eenwording van de geesten op de basis van Aristoteles en Plato. En nu wetenschapsmensen nog voortgaan te denken aan vereniging van ontwikkelde mensen op basis van kennis, hunkeren anderen, boeren en arbeiders naar eenwording van de arbeid op de basis van één grote familie, waar iedereen te eten moet hebben.

Wie in geloof de ene menselijke familie ziet met haar verwonde hart, haar mathematische geest, en haar bonte veelheid van lichamen, die begrijpt ook de diepere ondergrond van de aantrekkingskracht van het communisme.

De handelwijze van de bolsjewieken is te vergelijken met die van paus Gregorius VII. Gregorius VII wilde eenheid brengen in de woeking van vele duizenden kerkjes, elk met een eigen 'hoofd'. Zijn leuze was: 'Eén paus, één kerk en weg met de particuliere kerk-heren'. Een soortgelijke taal spreken de bolsjewieken tegenover de veelheid aan zaken, banken en kapitalistische 'heren': 'Weg met dat privaateigendom van de produktiemiddelen. Eén dictator, één wereldheerschappij en één economische structuur'. Zoals Gregorius VII faalde, zo zal ook Lenin falen, maar beider kritiek op de bestaande situatie is onvermijdelijk. Ook de oecumene van Stockholm is nog niet de oplossing. Maar misschien juist omdat ze de kerk niet zichtbaar tot eenheid zal kunnen brengen, kan ze de verafgoding van de economie tegen gaan. Hoe zal ik dat duidelijk maken?

Onze wereld heeft het in-elkaar-grijpen van veel economische vormen nodig. Want onze aardse natuur is aan verandering onderhevig en kinderen, jonge mensen, grijsaards, mannen, meisjes en moeders moeten op verschillende manieren werkzaam zijn. Als we 20 zijn, zijn we communist, met 45 kapitalist enz. Het is niet de mens, maar het dode, godloze verstand dat uit is op een eenheidseconomie. Het houdt éénvormigheid voor beter dan variatie. Een vrij mens vraagt, wanneer of waar moet eenvormigheid, wanneer veelvormigheid en wanneer dualiteit erkend en verdragen worden? Wie knecht is van zijn eigen tijd komt aan deze eenvoudige vraag niet toe!

Een economische ordening zonder respect voor de menselijke ziel zal altijd weer leiden tot klassestrijd, racisme en zelfs tot bloedige offers zoals onder Hitler en Stalin. Die beiden hebben geprobeerd de volgende stap in de geschiedenis van de mensheid te zetten – naar economische eenheid – maar zonder de verworteling in de eenheid van de zielen te respecteren zoals die in de kerk gestalte aangenomen heeft. Zonder het christendom moet de nieuwe economie een nachtmerrie-achtige wereldgevangenis worden waarin alle vrijheid en alle verscheidenheid onder de mensen verdwijnt. Het lichaam zal geen rust vinden voordat de mensen er ernst mee maken dat de aanspraken van de ziel en de geest niet genegeerd kunnen worden. Zoals Italië zijn vrijheid verloor toen het zich zonder enige restrictie uitleverde aan het humanisme, zo komt de huidige tragedie van Europa voort uit haar onvoorwaardelijke overgave aan het 'vitalisme', het modewoord voor de vóór-Griekse en vóór-klassieke driften van het verdierlijkte lichaam, van de trustschap voor maagbelangen.

Eenvormigheid in de economie is net zo slecht als eenvormigheid op elk ander stoffelijk gebied. Eén hart en één ziel, ja – maar in vele lichamen! Ons geloof dwingt ons, eenheid op een al te vergankelijk gebied af te wijzen. Omdat we in één God geloven hoeven we niet aan één politiek wondermiddel of aan een economische eenvormigheid te geloven. Terwijl dictators duizend jaar proclameren voor het een of andere 'isme', zoeken wij de kracht van ons geloof in een eenheid van de mensheid buiten het kapitalisme of communisme. Wij danken God dat in deze oorlog (WO II) kapitalisten en communisten aan dezelfde kant vochten en daardoor boven hun klassevooroordelen uit konden komen. De economische systemen mogen niet tot religies worden. De oorlog tegen Hitler was een religieuze oorlog: Hitler had uitdrukkelijk de eenheid van de mensheid verraden en bespot. Religieuze oorlogen zijn de enige oorlogen die onvermijdelijk zijn; economische oorlogen zijn overbodig, daar economisch gezien geen enkele oorlog de moeite loont.

De menselijke vrijheid kan ons helpen, tegenstrijdigheden in de materiële ordeningen van ons bestaan te verdragen. De vrede in de wereld hangt van deze duidelijke onderscheiding af. Wordt de economie ons tot god dan staat de derde wereldoorlog voor de deur. Daar wij echter uit onze christelijke traditie weten, dat de economie geen god is, kunnen we ook proberen dit geloof in onze woorden en daden tot uitdrukking te brengen; dan hoeft

daarvoor geen bloed te vloeien. Het is op dit punt dat het schisma ons aller persoonlijk leven raakt.

Zullen de oosterse kerken misschien uit de vuurproef van het communisme te voorschijn komen met een dieper verstaan van dit communisme dan ooit iemand van ons heeft bereikt? De orthodoxe bisschoppen en leken hebben twee waarheden geleerd en vastgesteld: ten eerste, dat de val van de erfgenaam van de heidense caesars, het tsarisme, door God gewild was. En ten tweede, dat de overwinning van de communistische sovjets op Hitler het stempel van de Voorzienigheid droeg. Dit betekent dat elke Russische christen twee vergoddelijkingen van de staat heeft leren veroordelen!

Beide ervaringen vragen de westerse kerk, ze in geloof op hun waarde te schatten. T.a.v. waarheid nr. 1: Doordat de Griekse kerk de val van het tsarisme goedkeurde heeft ze Chalcedon (en daarmee het lonken naar de voor-christelijke wereld) uitgewist. Nu pas heeft ze zich vrijgemaakt van haar verankering in de heidense oudheid. T.a.v. waarheid nr. 2: De goedkeuring van de overwinning van kerkvijand Stalin op Hitler toont aan dat het schip van de kerk verder gevaren is op de stroom van ons eigen tijdperk. Want de sovjets zijn letterlijk een antithese van de christelijke clerus. Zoals ik gedetailleerd uiteengezet heb in mijn vergelijking tussen de 'Sleutels van het hemelrijk' en de sleutel van het 'Vijfjarenplan'²⁰, zijn de sovjets de jaloeerse wachters van een zuiver materieel 'Zion' (een antizondag-clerus bij wijze van spreken). De oosterse kerk schijnt de pijnlijke les in zich op te nemen die elke geestelijkheid zou moeten leren n.l. dat de zondags-kerk gecontroleerd en gestraft wordt door haar eigen tegenhanger, het werkdag-fanatisme, niet omdat het evangelie niet deugt, maar omdat haar dienaren falen.

Christenen kunnen niet anders dan het communisme, hun onmiskenbare vijand, in de wereld zoals God die nu heeft laten worden, accepteren. Want we kennen toch wel ons eigen misbruik van het evangelie? We verafschuwen elk woord dat het communisme belijdt. Maar omdat we ook vaak genoeg van onze eigen daden moeten schrikken, kunnen we misschien de wijsheid van onze schepper verstaan: onze vele heilloze daden hebben de heilloze frasen van het communisme doen groeien, ondanks onze prediking. Laten we hopen dat de communisten ondanks hun godslastering, enkele daden doen die voortkomen

uit de waarheid van onze prediking. Op deze onverwachte wijze eindigt het schisma of draagt het schisma vrucht: De meest achtergebleven tak van de kerk loopt ver vooruit en dwingt de kerk van het westen om niet alleen te getuigen van het Avondmaal in twee vormen, maar ook van de arbeid in vele vormen.

Kerkgeschiedenis

De vier beelden zijn als vierzijdig gebeuren onder ons aanwezig: zending, theologie, humanisme en economie, ze zijn alle present. En zoals destijds de Gothen van Wulfila zo moet vandaag de Mau-Mau in Kenia leren de naam van Christus boven de naam Mau-Mau te verheffen als consequentie van Nicea en Chalcedon. Alles wat ooit gebeurde, gebeurt nu ook. Niettegenstaande dat, gebeuren er ook nieuwe dingen.

Dat veroorlooft ons een conclusie te trekken die de lezer een wapen in handen kan geven om de verwarring tussen wereldgeschiedenis en kerkgeschiedenis te ontrafelen.

'De wereld' is een causaliteitsprodukt. Ze is onze eigen uitvinding; we noemen namelijk de werkelijkheid 'wereld' voor zover we haar tot haar oorzaken menen te kunnen herleiden. Het is een fanatiek bijgeloof deze zelfgemaakte Boeddha 'Wereld' of 'Natuur' met de werkelijkheid gelijk te stellen. Als ik besluit alleen naar oorzaken te zoeken en dat Natuur noem, à la bonne heure. Maar ik doe dat dan uit vrije wil. Ik reduceer het heden op gisteren, gisteren op eergisteren, eergisteren op de oernevel. Zodra iemand die zo reduceert mij wil aanpraten dat iets anders niet bestaat, wordt deze maniak voor iedereen gevaarlijk. Want dan lopen alle kinderen gevaar. De betekenis van een pasgeboren kind kun je niet afleiden uit de genen van de ouders. Zijn biologische voorgeschiedenis heeft slechts de betekenis hem onder de belofte van de vervulling te stellen. Nu is het woord kerk een woord dat geschapen werd om de onzin van reductiefanaten en natuurwetenschappers tegen te gaan. Kerk is een proces dat uitsluitend vanuit het einde en vanuit onze bestemming wordt geleefd. Ze kan daarom alleen aan haar vruchten gekend worden en niet uit haar oorzaken.

Maar sinds een eeuw of langer hebben de kerkhistorici de kerk alleen maar behandeld als een stuk wereld of een deel van de natuur. Zij hebben ijverig de methode van de reductie op de kerk toegepast. Ze hebben haar teruggebracht tot allerlei bron-

nen, motieven, typen en invloeden, zoals Mithras, Essenen, mysteriëncultus, gnosis enz. Hiermee verdwijnt de kerk. Toen Max Weber Christus een 'charismatisch type' noemde heeft niemand hem uitgelachen. Maar Jezus van Nazareth zou de grootste vergissing in de mensheidsgeschiedenis zijn, wanneer hij een type was. Want dat was precies wat zijn Vader hem verboden had te worden. En hij, Jezus, wist dat en in elke naam waarmee hij zich noemde of liet noemen geeft hij ook ons moed, geen type, maar deze unieke mens te zijn. Jezus of Max Weber, een van de twee, want de vruchtbaarheid van de een en de impotentie van de ander zijn niet te verenigen. Het is de impotentie die klassen, typen en begrippen zet op de plaats van unieke personen, juist omdat ze niet in staat is in deze persoon de bron van een nieuw volk, de voorvader van een nieuwe toekomst te zien. Jezus is de eerste christen en zelfs Max Weber heeft alleen dankzij Christus zijn gruwelijkheden kunnen onderwijzen. De reductionisten gebruikten een merkwaardige methode om de centrale christelijke zin 'aan hun vruchten zul je hen kennen' te elimineren. Ze konden die zin niet ernstig nemen, want dan was het met hun denken gedaan. In plaats daarvan debatteerden ze over vragen als 'Heiligt het doel de middelen?' Hier is ook sprake van toekomst, echter niet van vrucht, maar van doel, niet van zaad, maar van middel. Hieruit blijkt wel de armzaligheid van het reduceren. Deze dwaze vraag zette roomsen en protestanten tegen elkaar op terwijl een kind al weet dat dit geen goede vraag is.

Doel? Ik leef vanuit mijn bestemming. Die is heilig, en aan deze bestemming wordt mijn leven geheiligd of het vervalt tot onheil. Maar doel en middel in de nabijheid brengen van het werkwoord 'heiligen' getuigt van volstreekte geestverwarring. De door mijzelf gestelde doelen zijn volstrekt onheilig. Middelen tot mijn bestemming zijn niet mijn, maar Gods middelen. Middelen om mijn eigen doel te bereiken horen, samen met dat doel, ethisch getoetst te worden. In het sexuele leven is dat wel heel duidelijk. Kant heeft daar bestemming en doel verwisseld en beschreef het huwelijk als een verdrag, met als doel elkaar wederzijds de geslachtsorganen ter beschikking te stellen. Niemand lachte Kant uit, die hier het zelfgestelde doel verwisselt met de bestemming, die immers de een tot het huwelijk, de ander tot het celibaat kan bestemmen, maar die in geen geval

onze eigen doelstellingen bij een huwelijkssluiting ooit respecteert. De mooie vrouw is morgen lelijk; de rijke bruidegom morgen arm. Trouw ik vanwege dat doel – schoonheid of rijkdom – dan geschiedt mij geen onrecht als beide aspecten mij bedriegen. Waar is dat ooit anders? Doeleinden zijn illusies, zij het noodzakelijke illusies. Ze vergemakkelijken ons n.l. de gehoorzaamheid aan onze bestemming. Zo was ook de kruisiging geen middel tot het doel. De verraderlijke alleswetters hebben zelfs het offer van Jezus als zelfmoord betiteld. 'Zelfmoord als middel tot het doel'. Hoe duivels! Werkelijk, de kruisiging is een ergernis voor elk 'gezond' instinct.

Als de verlossing het 'einddoel' van Jezus geweest was, dan zou dit middel tot het heil obsceen geweest zijn. Maar aan hun vruchten zul je hen kennen en Jezus was in de wereld gezonden om de wil van zijn vader te vervullen. Het hele debat tussen jezuïeten en protestanten over doel en middel wordt een dieptepunt-discussie in het licht van de gebeurtenissen waarbij we er niet op uit zijn onze eigen doelen na te jagen. Volgden de Verenigde Staten hun eigen doel in de twee wereldoorlogen? Ik betwijfel dat zeer. De middelen van de oorlog werden alleen door het feit geheiligd dat het doel, dat aanleiding tot de oorlog was, niet uit Amerika stamde. De U.S.A. ontdekten hun ware bestemming tegen alle doeleinden in!

Geschiedenis in de religieuze zin heeft alleen betekenis als ze gezien wordt vanuit het einde naar het begin. Aan hun vruchten zul je hen kennen, niet aan hun beweegredenen. En daarom nooit aan hun doelstellingen. God alleen kent onze ware drijfveren. We hebben gezien dat de vruchten, de opbrengsten, de realisaties van latere stadia, de zin van de stichting en het begin van zo'n vreemde schepping als de kerk is, verklaren. Bezien vanuit een reductionistische geschiedschrijving is de kerk altijd een mislukking, altijd een armelijke aangelegenheid; altijd erbarmelijk er aan toe, bankroet en de ineenstorting nabij. Vanuit het einde gezien is ze altijd wonderbaar, niet op te heffen, voorbestemd en vol openbaring.

'Fructus laboris nomen est' (de vrucht van zijn werk is zijn naam), zongen de eerste martelaren van de kerk²¹. Zou zelfs de naam 'kerk' iets te maken hebben met de methode, de geschiedenis vanuit het einde te lezen? Wat is dan eigenlijk haar naam? Ogenschijnlijk hechten we niet veel waarde meer aan de beteke-

nis van het Griekse woord 'kyriake' waaruit ons woord 'kerk' is ontstaan. Maar kerk betekende niet eenvoudig kyriake, 'van de Heer...', het betekende uitdrukkelijk 'van de komende Heer'. In de kerk; 'het eigendom des Heren', werd de Toekomstige, 'Hij die zal zijn die hij zal zijn' aanbeden als de Heer. Want altijd zullen de wegen waarop hij morgen bekend zal zijn, nieuwe wegen zijn. Daarom zal de biddende gemeente zich altijd 'heden' als zijn lichaam constitueren. Dat is het verschil met de afgoden van de oorzaken.

De hymne van Julia Ward Howes 'Mijn ogen hebben de heerlijkheid van *het komen van de Heer* gezien', is een rechtgelovig lied van de levende kerk²². Velen zullen zich misschien verbazen, dat de kerk haar naam kreeg als de eenheid van hen die aan het komen van de Heer geloofden, of die het komen van de Heer belichaamden. In het Nieuwe Testament komt het woord maar tweemaal voor, niet voor de kerk als een gebouw of een instituut, maar voor de twee gebeurtenissen in de tijd, waarbij de gelovigen op speciale wijze konden deelnemen aan het komen van de Heer, n.l. het Avondmaal en de Dag des Heren. Beide gebeurtenissen anticiperen op 'de Dag des Heren' waarover Petrus, in zijn tweede brief, zegt dat vijftigduizend zondagen bij God gelijk zijn aan één Dag des Heren. Daarom zal de kerkgeschiedenis, wil ze haar thema niet verloochenen, vanuit het einde moeten lezen en de bloesems verklaren als vruchten i.p.v. die tot de wortels te herleiden. Onverschillig wat we zoal gezien mogen hebben, we zullen nooit christen kunnen zijn als onze ogen niet het komen van de Heer hebben gezien.

Zevende hoofdstuk

HET BINNENDRINGEN VAN HET KRUIS

'Als ze door de vader geplant zijn, zullen ze als levende takken aan het kruis van de zoon ontspruiten'

uit de brieven van Ignatius aan de Trallianen. Hfdst. 11.

Het kruis in werking – Boeddha – Laotse – Abraham – Jezus – De 'sociale wetenschappen' als ons 'Oude Testament'

Negen jaar voordat de laatste oorlog ons eraan herinnerde hoe diep de betekenis van het kruis geworteld is in de menselijke ervaring, schreef Winston Churchill: 'Per slot van rekening moet het leven van een mens aan een kruis genageld zijn, hetzij van het denken dan wel van het handelen.'²³

De geschiedenis van het christendom is het binnendringen van het kruis in steeds meer gebieden van het menselijk bestaan. Elk verder doordringen naar een ander terrein van onze geest of ons lichaam betekent, zoals we hebben gezien, een nieuwe periode in de geschiedenis. Hoever deze penetratie wel gegaan is merken we b.v. aan het gebruik van het woord 'cruciaal' op wetenschappelijk, politiek en sociaal terrein.

Sinds de kruisiging heeft het kruis voor steeds verder weg liggende dingen betekenis gekregen en kon het ook op steeds diepere en bredere wijze uitgedrukt worden met het ontspringen van nieuwe stromen van christelijke taal. Maar zoals we in hoofdstuk 5 al zagen, zijn de oude woorden nu zo misbruikt en zo leeg geworden dat het christendom zich vandaag alleen nog door naamloze vormen van gemeenschappelijke dienst, zonder speciaal etiket, kan vernieuwen. Met het oog op deze noodsituatie moeten we proberen het kruis te vertalen in niet-kerkelijke, na-theologische taal, want die alleen kan ons helpen om fris en direct aan te treden zonder de last van opgehoopte belemmeringen.

Het kruis in werking

De werkelijkheid zelf – niet de abstracte werkelijkheid van de fysica, maar de volbloed werkelijkheid van het mensenleven – is kruisvormig. Ons bestaan is een voortdurend lijden en strijden met machten, paradoxen en tegenstrijdigheden die elkaar tegenwerken zowel binnen als buiten. Ze rukken aan ons en trekken ons in tegengestelde richtingen, maar ze vernieuwen ons ook. En deze tegengestelde richtingen kunnen we samenvatten als de vier richtingen waardoor de grote ruimte- en tijdassen van ieder mensenleven op aarde worden bepaald, en die samen het kruis der werkelijkheid vormen²⁴.

Onder de ban van de mathematisch-fysische concepties zijn we er aan gewend geraakt tijd en ruimte als homogene, altijd gelijkblijvende factoren te beschouwen. De tijd bijvoorbeeld, hoewel gewoonlijk ingedeeld in verleden, heden en toekomst, wordt in het algemeen grafisch voorgesteld als een rechte lijn, waarbij er dan natuurlijk geen werkelijke basis is waarop men verleden en toekomst kan onderscheiden. En dit schijnt inderdaad bij de anorganische natuur het geval te zijn; ze weet van geen toekomst maar kent alleen de tijdsvormen perfectum en imperfectum, alleen processen die al beëindigd zijn of zulke die op elk gegeven moment nog gaande zijn.

Wij hebben het heersende bijgeloof van onze tijd, waarbij tijd en ruimte als de beide algemene coördinaten voor elke ervaring aan elkaar gekoppeld worden, losgelaten. Men spreekt maar al te gemakkelijk over 'tijd' en 'ruimte' alsof we beide op dezelfde manier beleven. Maar elke lezer kan ervaren dat dat niet waar is. De ruimte komt tot hem als een geheel. Wat zijn ogen ook omvatten, zij zien een ruimtelijk universum. Alle dingen binnen dit universum zijn door ons gemaakte onderverdelingen nadat het geheel van de ruimte eerst gegeven was²⁵.

Maar toetsen we nu eens onze tijdservaring. Van nature nemen we niets anders waar dan ogenblikken, momenten. Zoals Homerus al zei is het heden even ongemakkelijk om op te zitten als het scherp van een scheermes. Toch spreken we van onze 'huidige grondwet' (USA), hoewel die op het jaar 1787 teruggaat. En we spreken van 'onze' tijd, van de voortdurende ontwikkeling van de wetenschappen, van de geest van Florence die door de tijden gaat, enz. Wat betekent dat? De tijd ervaren we

niet, zoals de ruimte, als een geheel. Ze is de enkeling gegeven als een schimmig moment of als een ontelbaar aantal van zulke momenten. Maar samen scheppen we tijden: elk tijdsgeheel bestaat alleen *omdat wij het zo noemen*. Het ding, de molecule, het atoom, het electron, het zijn onderdeeljes van de ruimte omdat wij ze zo benoemen; het zijn historisch ontstane onderverdelingen van de ruimte, d.w.z. dat ze achteraf gemaakt werden. Maar de tijdseenheden van een uur, een jaar of een eeuw zijn historisch gevormde eenheden vanuit ons geloof. Alleen wijzelf voegen die ontelbare momenten tot een eenheid samen. Als we met de ruimte te maken hebben dalen we vanuit het geheel, het universum, in kleinere ruimtes af. Maar hebben we met de tijd te maken, dan voegen we de vluchtige seconden samen tot een groter tijdsgeheel, door dat met name te noemen. We kunnen dit alleen doordat we in een gezamenlijke inspanning bepaalde tijdsdelen als 'verleden' afstoten en andere bestemmen als toekomst. Op dit punt komt het christendom binnen omdat het de ware kwaliteit van de tijden blootlegt, n.l. dat je er een gezamenlijk geloof in tot uitdrukking brengt. Jezus werd toekomst ofschoon hij al gestorven was. Nu kon de mens zich in de tijd, in verleden, heden en toekomst in werkelijke vrijheid bewegen. Hij werd tot schepper van alle bezielde tijdseenheden, grote en kleine, in het licht van het ene lichaam dat alle bezielde wezens omvat, allen die tijden geschapen hebben, alle mensen.

Als dit zo is, dan zijn alle mensen daarom mens omdat ze tegelijkertijd vooruit en terug kunnen kijken. Door dit feit leven wij kruisvormig. *Niemand leeft in één tijd*. Op elk tijdsmoment bepaalt de gemeenschap opnieuw haar eigen verleden zowel als haar eigen toekomst. De stichting van de kerk heeft geleid tot een voortdurende vernieuwing van ons historisch verleden. De 'Renaissance' is slechts één handeling in dit drama van onze tijdrekening dat alle tijden opnieuw enceneert wanneer dat nodig is. De werkelijke mens leeft tussen een uitgesproken toekomst en een herboren verleden.

Evenzo wordt de ruimte door het leven verdeeld in een binnen en een buitenwereld. Dat blijkt het duidelijkst in de manier waarop een dier door zijn huid, of een cel door de wanden, van de omgeving gescheiden wordt; maar het geldt ook voor elke soort maatschappelijke groepering, de leden ervan vormen een binnengroep tegenover een meer of minder vijandige buitenwe-

reld; de huid die hen scheidt van de 'buitenstaanders' is niet minder reëel al is ze niet tastbaar.

Zo komt het dat het mensenleven, maatschappelijk en persoonlijk geleefd wordt op een kruispunt van vier 'fronten': *achterwaarts* naar het verleden, *voorwaarts* naar de toekomst, *naar binnen* 'onder ons', met onze gevoelens, wensen en dromen en *naar buiten* gericht op dat we moeten bestrijden of uitbuiten of wat we moeten verdragen of wensen te negeren²⁶. Het is onmiskenbaar fataal om op één van de fronten te falen – het verleden te verliezen, de toekomst te missen, binnen geen vrede te hebben of naar buiten niets te kunnen presteren. Zouden we alleen voorwaarts rennen, dan zouden alle reeds verworven waarden aan karakter en beschaving verloren gaan. Als we uitsluitend terugkijken houden we op een toekomst te hebben. Enzovoort. Toch is het eveneens duidelijk dat niemand goed naar alle vier richtingen tegelijk kan werken. Daarom is het leven een voortdurende beslissing: wanneer we het verleden moeten voortzetten en wanneer het veranderen; waar we de streep moeten trekken tussen de binnenkring met wie we spreken en de dingen buiten ons waar we alleen 'over' spreken en die we gebruiken willen. Zo berust geestelijke en sociale gezondheid op het instandhouden van een subtiel en beweeglijk evenwicht tussen achterwaartse en voorwaartse, naar binnen en naar buiten gerichte neigingen. Daarom bestaat de volledigheid, het volle en volwaardige leven, niet uit een of andere soepele 'aanpassing', die we eens voor al hopen te verkrijgen en waarmee we dan verder kunnen free-wheelen zoals de populaire psychologie zich dat voorstelt; het is veelmeer een goed, dat we voortdurend moeten verwerven tegenover de machten die ons uit elkaar trekken in het kruis der werkelijkheid.

De maatschappij compenseert onze individuele ontoereikendheid door de arbeidsverdeling. Zo bewaren b.v. onderwijs, ceremoniën en het ritueel de band met het verleden; op dit front dienen leraren, priesters en rechters voor ons allen. Sociale eensgezindheid brengen we tot stand door sport en spel, door samen te zingen en te praten, door het delen van onze gevoelens en verlangens; op dit binnenfront zijn dichters, kunstenaars, musici en sportslieden onze typische vertegenwoordigers. We verkrijgen ons levensonderhoud en de bescherming van ons

leven door het beheersen van de krachten der natuur, en door die te gebruiken voor onze doeleinden in landbouw, industrie en oorlog; wetenschapsmensen, ingenieurs en soldaten vertegenwoordigen de miljoenen die op het buitenland voor ons vechten. Tenslotte zijn de religieuze en politieke leiders, profeten en staatslieden ervoor verantwoordelijk veranderingen aan te brengen en de samenleving naar haar toekomst te sturen.

Daar de vier fronten verschillend zijn in hoedanigheid en richting zijn ze *de definitieve en niet te reduceren dimensies van de menselijke existentie*, maar de menselijke geest met zijn aanmatigende drang om alles te verbinden en op één noemer te brengen, komt in de verleiding het leven bovenmate te vereenvoudigen door de vier principes tot één terug te brengen en daarmee het kruis der werkelijkheid te loochenen. Hier ligt de hoofdoorzaak van de gevaarlijk eenzijdige dwaalbegrippen inzake mens en samenleving – sentimentalisme en mysticisme, die alles in het innerlijk gevoelsleven verzwelgen; utopisch radicalisme dat het koninkrijk Gods met geweld wil forceren; reactionair romantisme dat helemaal leeft in een feodaal verleden, en cynisch rationalisme dat de mens reduceert tot alleen maar een object van de natuurwetenschappen. In al deze gevallen wordt de vrije mens de slaaf van door hem zelf bedachte denkbeelden. Hierbij een minder extreem voorbeeld: Josiah Royce heeft de grote betekenis van de trouw in het menselijk leven weer ontdekt, maar toen hij zijn 'Filosofie van de Trouw' schreef²⁷, kon hij de verleiding niet weerstaan alles te verklaren met behulp van deze ene kracht, die ons onvermijdelijk aan het verleden bindt. Trouw is een uitdrukking van historische continuïteit; nooit kan ze een beslissende breuk rechtvaardigen. Maar voor Royce moest het een kameleon worden die ook 'liefde' betekende. De onderwerping van de liefde onder de trouw is mogelijk zelfs een typisch Engelse trek, zowel in Engeland als in New England in de USA. Maar wie wil beweren, dat een man zijn vader en zijn moeder verlaat en de vrouw van zijn keuze aanhangt uit trouw, praat eenvoudig onzin.

Onze eigen beschaving, die eeuwen lang door de natuurwetenschap en haar toepassingen werd beheerst, lijdt het meest onder de waan dat er alleen maar het buitenland zou zijn. Het kenmerkende aan de houding van de mens op dit front is objectivi-

teit. Alles wat we behandelen als iets om het te rubriceren, om ermee te experimenteren, om het te beschrijven of te controleren, dat plaatsen we buiten ons, we behandelen het alsof het geen enkele verbinding met ons zelf heeft en vreemd is aan ons eigen levenssysteem. De wetenschapper legt zichzelf discipline op om het beeld vrij te houden van zijn gevoelens, zijn bindingen, zijn afkeer en liefde. Dat hij zo handelt is volkomen correct wanneer hij objecten uit de fysica bestudeert, maar wanneer hij ook menselijk leven op deze wijze behandelt, neigt hij er toe te vergeten dat hij maar een vierde van onze volle werkelijkheid vertegenwoordigt. Dit vierde deel ten onrechte voor het geheel aanzien en zo de mens degraderen tot een marmotje of tot een muis die in een doolhof rondrent, betekent de menselijke natuur schenden. Het mensbeeld van de natuuronderzoeker kan weliswaar nuttig zijn, maar als het tot de hele waarheid gemaakt wordt, snijdt het onze wortels met het verleden af, houdt het ons gevoelsmatig onvolwassen door gebrek aan normale expressiemogelijkheden, en doodt het onze speurzin voor de sporen die naar de toekomst leiden, onze zin voor dat wat van levensbelang is. Het kruis der werkelijkheid²⁸ laat ons zien dat de wetenschappelijke houding er slechts één is van de vier gelijkwaardige contactpunten met de werkelijkheid en dat ze voor haar eigen betekenis van het bestaan van de anderen afhankelijk is.

Vanwege dit kruis kan ook niemand slechts tot één tijd of tot één groep behoren. Zijn groeperingen vertegenwoordigen alle tijden die hij leven moet. Het behoort tot het wezen van de mens dat hij tot meer dan één groep behoort; die waarheid geldt al vanaf het stenen tijdperk voor ieder mens. Geen wonder daarom dat de mens denkt omdat hij zich omdraaien moet en omgedraaid wordt. De mens denkt niet omdat hij 'is'. Wij denken omdat ons veranderingen te wachten staan. Het denken staat niet op de eerste plaats, zoals Descartes zich dat voorstelde. Wij vrezen veranderingen; daarom denken wij. Dagelijks moeten we aan een tijdelijke, vergankelijke vorm sterven; daarom denken wij. Niet *cogito ergo sum* (ik denk, dus ik besta), maar *mutabor ergo cogito* (ik zal worden veranderd, dus ik denk), is ieders uitgangspunt. Als ik op straat wordt aangeropen dwingt me dat me om te draaien. En zo verloopt ons leven. Het onkritische dogma van de alledaagse psychologie zegt, dat het menselijk denken tot stand komt door vooraf-

gaande oorzaken; maar in werkelijkheid wordt het opgeroepen door een einddoel. Aan het eind staat de dood; daarom denken wij, opdat we hem overleven.

Zo gaat dan ook elk denkproces verder in verbondenheid met al degenen die in onze plaats op de andere fronten bezig zijn, terwijl wij aan één front gebonden zijn. Niemand kan tegelijkertijd, of zijn hele leven, aan alle vier fronten van het kruis staan. Hoe zouden we ooit rustig kunnen slapen als er in ons land geen vrede en veiligheid heerste? In veel landen maakt de geheime politie de mensen tot opgejaagd wild met een onrustige en oppervlakkige slaap. Onze gedachten zijn onjuist als ze niet al degenen insluiten die waken moeten als wij slapen. Daarom zijn de gedachten die uit ons beroep voortkomen onvoldoende voor de hele gemeenschap. Geestelijken, juristen, artsen hebben, als ze onder elkaar zijn, de neiging de volle waarheid te vergeten omdat ze de soldaten, de armen en de arbeiders bij hun discussies over het hoofd zien.

Zo kan ook de echtgenoot niet werkelijk echtgenoot zijn, de dochter niet de dochter worden, de zoon niet de zoon worden, als niet de corresponderende rollen door de andere partners worden belichaamd.

Dat we al onze bijzondere technische vaardigheden te danken hebben aan de arbeidsverdeling is natuurlijk algemeen bekend. Wat wij nu willen is deze notie verder uitdiepen. De verdeling moet van het beperkende voorvoegsel 'arbeid' bevrijd worden. Het is niet alleen de arbeid die ons scheidt en indeelt. Wat er bovenuit gaat is het feit dat elk mens verdeeld is omdat hij niet in één ruimte of één tijd te vatten is. We zijn ons dit bewust omdat we minstens tot twee tijden behoren – verleden en toekomst – en ook tot minstens twee ruimtes – binnen en buiten –. De arbeidsverdeling in onze fabrieken betreft slechts een fractie van de mens. Hij is veel fundamenteler verscheurd dan door een specialisatie. Hij moet n.l. in zichzelf twee geslachten en twee levensfasen verzoenen.

Iedere moderne mens weet uit ervaring dat we naar een nieuwe stad of een nieuw huis gaan in het vertrouwen dat het niet blijvend en voorgoed ons tehuis zal zijn. De industrie zou zonder deze bewegingsvrijheid niet mogelijk zijn – zelfs de bolsjewistische industrie moest accepteren dat de mensen bij miljoenen van de ene stad naar de andere trokken en dat de grote steden

overbevolkt raakten. Al onze ruimtes zijn van voorbijgaande aard geworden. Misschien heeft men daarom de eenheid van onze tijd zo hardnekkig overeind willen houden; men heeft ons verteld dat we allemaal tijdgenoten zijn, en het feit dat de mens tot vele tijden behoort werd onderdrukt en doorgaans over het hoofd gezien. We zijn gekneed tot tijdgenoten van het laatste nieuws; vijftien miljoen mensen zouden volgens zeggen in 1941 naar de radio-commentator R.G. Swing geluisterd hebben. Maar het kruis der werkelijkheid moet ons er aan herinneren dat we nooit kunnen capituleren voor een volledig tijdgenoot-zijn. We zijn net zo vaak – en ik moet voor dat feit een nieuw woord vormen – ‘ongelijktijdigen’ van de mensen die we ontmoeten als dat we hun tijdgenoten zijn. Wanneer we aardige mensen ontmoeten willen we natuurlijk graag zoveel mogelijk hun tijdgenoten worden. Maar dit is een daad van vriendschap die opgebracht moet worden en geen natuurlijk gegeven dat we vooronderstellen mogen. We vertegenwoordigen immers in ons zelf al meer dan één tijd, hoe zouden we dan volledig gevangenen van één tijd kunnen worden? We moeten vaak samen leven met mensen die van ons denken dat we fossielen zijn, of die zelf al lang geleden gestorven zijn, maar zelf de enigen zijn die dat nog niet hebben bemerkt. Voor de rationalist ben ik ouderwets omdat ik voor het christendom vecht, voor iets dat hij beschouwt als een ‘residu’ (Pareto). En voor mij hoort het pragmatisme misschien tot het stenen tijdperk van bijgeloof, een herleving van de brave, oude Confucius.

De verontrustende waarheid is echter dat wij op elk moment van ons leven zowel jonger als ouder zijn dan anderen in onze gemeenschap. En bij alles wat wij denken of willen zeggen, kiezen wij een bepaalde tijd: dit kan een gedachte van een zoon zijn en dat van een voorvader; het ene mag wijs en het andere kinderlijk zijn, altijd zal het tot een bepaalde tijd behoren. Dit zijn slechts een paar voorbeelden uit ‘de volheid des tijds’ waarvoor wij ons open moeten stellen, ongelijktijdigen die wij zijn. Het kruis der werkelijkheid stelt ons in staat de ziel in al haar aspecten waar te nemen.

Geen enkel front is in zichzelf genoeg, maar elk front is noodzakelijk²⁹. Op ieder front loert de dood op ons wanneer wij daar falen. In de samenleving komen we de dood tegen in de gedaante van vier vormen van strijd op leven en dood. Want een groep

houdt niet op te bestaan omdat een lijfelijk hart het begeeft, maar omdat een van haar vier wortels afsterft. We hebben vier wortels, twee in de hemel der tijden die zich welft van het begin tot het einde en twee op de aarde der ruimtes die zich uitstrekt over het eigene en het vreemde. Decadentie en revolutie doden de tijden. Anarchie en oorlog vernietigen de ruimtes. Als wij op een van de fronten, hetzij naar morgen of gisteren, hetzij naar buiten of binnen, niet opbrengen wat daar nodig is, verliezen we de gemeenschap. De decadentie b.v. betekent dat we niet in staat zijn de toekomst lichamelijk, geestelijk of in onze ziel gestalte te geven. Het is niet alleen een biologisch tekortschieten, het is een ziekte van de totale mens. Als die in onze lichamen optreedt, houden we op kinderen te krijgen. Als ze onze zielen aantast, ontbreekt ons het uithoudingsvermogen om de komende generatie te bezielen met doeleinden die boven hen zelf uitgaan. Dit is een tekort dat in de twintiger jaren op tragische wijze alom heerste. Ontaarding van een oudere generatie veroordeelt de jongeren tot barbaarsheid. De enige kracht die dit kwaad kan bestrijden is geloof. Geloof is, goed beschouwd, altijd geloof in een toekomst, in een komende wereld.

In de laatste 800 jaar werden de beide ruimtefronten en de beide tijdsfronten opgedeeld als een permanente werkverdeling tussen filosofie en theologie of tussen wetenschap en godsdienst. Deze beide kanten hebben elkaar in het algemeen geminacht of met elkaar gestreden; in het beste geval hebben ze de werkelijkheid door een onverschillig compromis samen verdeeld. Van Thales tot Hegel begon de filosofie haar denken met de wereld van de ruimte of met de kennende geest en met een daarmee corresponderende, uit tijdloze abstracties opgebouwde, logica; daardoor moest de tijd wel in verkort perspectief verschijnen. Ze werd voornamelijk vanuit een ruimtelijk standpunt beschouwd. De wetenschappen – zelf voortgekomen uit de filosofie – sloten zich hierbij aan; en dat het wetenschappelijk intellect alles, zelfs de tijd, tot aspect van de ruimte maakt, behoeft sinds Bergson geen betoog meer.

De theologie daarentegen begon nooit met de ruimte en kende aan de ruimte-problemen ook niet dezelfde waarde toe. Ze was geïnteresseerd in de tijd en in de geschiedenis. Ze behandelde de schepping van Adam, de geboorte van Jezus, de dood des Heren, de stichting van de kerk, het jongste gericht – allemaal thema's op de tijd: met een begin en einde, thema's die een filosoof niet

aanroert. De werkverdeling tussen filosofie en theologie gaf uitdrukking aan een compromis, waarmee het christendom de weg effende tot herleving van de Griekse filosofie en de daarbij behorende kunst en wetenschap. Maar vandaag functioneert dat compromis niet meer. Onder de druk en de verwarring van de revolutionaire veranderingen laten de oude duidelijke scheidslijnen zich niet zo gemakkelijk trekken; toch blijft het westerse denken verlamd door de geërfde scheiding van twee denkwijzen die slechts elkaars aanvulling behoorden te zijn. Als de opvatting dat de werkelijkheid kruisvormig is ons in staat zou stellen de scheiding te overwinnen en ruimtedenkers en tijds-sprekers te verenigen onder een nieuwe visie, dan zou daarmee het binnendringen van het kruis in het laatste bolwerk van het heidendom binnen onze traditie bereikt zijn. De hartstocht voor abstracte begrippen die niet op ervaring berusten verzet zich er nog steeds tegen. We zullen voor deze stap kracht krijgen als we tegelijkertijd een andere stap doen en de grote culturen van het oosten, van China en India, ook onder het kruis uitnodigen. Want het kruis is niet het exclusieve symbool van het egoïsme van één groep; het is het inclusieve symbool van de hereniging van de mens, en elk sprankje leven is welkom zolang het op tijd wil sterven. Ja, zelfs de primitieve culturen moeten langzamerhand ingesloten worden.

Vandaag zijn het oosten en het westen geschokt door een wervelstorm die de tekortkomingen van het gescheiden zijn duidelijk laat zien. Een nieuw doordringen van het kruis is nodig om de harten van de mensen in oost en west tot elkaar te brengen en te laten zien dat elk een levensingrediënt heeft dat de ander nodig heeft.

Aan de zuiverheid van oosterse oren en ogen kunnen wij leren hoe we het destructieve in onze wetenschappen en het koortsachtige expressionisme van onze kunst kunnen genezen, terwijl de religieuze en politieke stilstand van China en India overwonnen kan worden wanneer ze door de christelijke kracht van dood en opstanding gegrepen worden.

Als een bijdrage tot dit doel zou ik willen laten zien hoe het oosten en het westen ons elk een paar mensen hebben gegeven die de grondstructuur van het menselijk leven opnieuw hebben waargemaakt: Boeddha en Laotse, Abraham en Jezus. Samen hebben ze de volle vrijheid van de mens op de vier fronten van het

kruis der werkelijkheid geleefd. In tegenstelling tot het dier is de mens door de gave van de taal in staat zijn greep op de werkelijkheid in alle vier richtingen verder uit te breiden – zijn trouw aan het reeds geschapene, zijn verbondenheid met andere mensen, zijn macht over de natuur, zijn liefde en geloof in de toekomst – en toch, zoals we hebben gezien, neigt hij er toe op één front vast te lopen ten koste van de drie andere fronten. De vier grote leiders hebben deze neiging tot verstarring overwonnen door elk een richting van het kruis te leven tot het paradoxale uiterste, wat ons dan weer bevrijdt van de karakteristieke obsessies van het betreffende front. Door elke richting te ontdoen van haar toevalige inhoud, stellen zij samen ons in staat de andere fronten weer te betreden; en zo garanderen ze ons de continue flexibiliteit en beweging van het leven. Het is veelzeggend dat elk van hen optrad als protest tegen een cultuur die een voorbeeld in zijn soort was. We verstaan hen verkeerd als we denken dat ze een gegeven samenleving wilden verbeteren door een of ander tekort te verhelpen. Ze hebben ons veelmeer bevrijd van de tirannie der perfectie; want ze hebben laten zien dat zelfs de sociale wijsheid van het confucianistische China, de filosofische diepte van de veda's en vedanta, de massieve stabiliteit van Babylon of Egypte, of de roem van Griekenland en Rome, niet genoeg zijn. Het beste is de vijand van het goede.

Hier zal de lezer zich misschien ons tweede hoofdstuk herinneren, waarin de invasie in Amerika door het oosten werd besproken. Het pragmatisme voerde het evangelie van Confucius, over de algehele sociale aanpassing, in dit land in toen de grenzen verdwenen. En het darwinisme maakte zich los van de platonische wereldbeschouwing en dompelde ons onder in de voorstelling van een totale en universele strijd.

Het heeft dus ook praktische betekenis, te kijken naar het tegengif dat in het oosten tegen Confucius en de veda's geschapen is. Dat betekent niet, dat wij ons hier zullen inlaten met de praktische toepassingsmogelijkheden van deze tegengiften. De werkelijk praktische houding ligt net als bij een medische diagnose hierin, dat men de activiteiten onderbreekt en eerst eens even stopt. De meest praktische houding is, dat men zich overgeeft aan meditatie. Op geen andere manier zal de grootheid van Boeddha en Laotse, van Abraham en Jezus door ons ingezien worden. Ware grootheid onthult haar geheim niet aan de nieuwsgierige geest die om een recept vraagt. Grootheid trotseert het

activisme. Ze vraagt van ons: 'Ontdek mij'. Want door onze haast zijn we tegenover haar blind.

De wisselwerking tussen de vier bevrijders van ons menselijk ras vervult me met ontzag. Dat mensen, door eeuwen en continenten gescheiden, het hebben ondernomen om tot een volledige verovering te komen van de vrijheid der ziel, en zich toen eens voor al als hoeders van deze vrijheid hebben ingezet – dat vraagt aandacht. Ik heb in de volgende korte bladzijden details en volledigheid opgeofferd aan de bedoeling om de eenheid die achter deze vier mensen ligt, bewust te maken. Wat van ieder gezegd wordt is een minimum; het minimum dat voldoende is om de wederzijdse afhankelijkheid te beseffen als ook het feit dat Jezus kwam toen de tijden vervuld waren. Wanneer Jezus kwam toen Abraham, Laotse en Boeddha zich al ingezet hadden, dan kunnen we de eenheid en de onderlinge afhankelijkheid van alle mensen met nieuwe helderheid en scherpte inzien.

Boeddha

Boeddha leefde in een cultuur die op een merkwaardige wijze bezeten was door het buiten-front; zo sterk, dat de natuur in de samenleving was binnengedrongen: het kastensysteem was maar één stap verwijderd van het kannibalisme en de gruwelen van de jungle; het maakte de maatschappelijke scheidingen bijna zo diep en fataal als die tussen de dieren. De Hindoes hadden de kosmische strijd in hun mythen tot uitdrukking gebracht, en later nog dieper in hun filosofie, die aan de veda's ontsproot. In deze filosofie werd de natuur gezien als een rijk van illusie en schijn, Maya genoemd. Maya bestond uit vele werelden, een menigte van werelden die elkaar onophoudelijk aflostten; elke eenheid ontbrak, zowel in ruimte als in tijd. Maya omvatte ook alle sociale relaties en groeperingen. De eenheid kon alleen bereikt worden door het Maya te 'doorschouwen', zo lang tot het helemaal verdween en de geest het zegenrijke weten van Brahma, het laatste Zijn, deelachtig werd.

Boeddha had er geen vrede mee de natuur alleen te beschrijven als illusie; hij begon haar strijd te genezen. Tot dit doel schilderde hij het Maya in zwarter kleuren dan ooit tevoren was gedaan: verwarring en leed regeren overal: alles dringt en duwt, aast, buit de ander uit en moordt; de mens zelf bevindt zich midden in die strijd, hij lijdt en veroorzaakt leed, alleen moord

maakt leven mogelijk. Voor de onverstoorbare blik van Boeddha vertoont alle menselijk handelen dezelfde onbarmhartigheid. Ook wat men eerder nooit in dit licht gezien had, zoals b.v. eten en ademen, werd nu bestempeld als gewelddadig.

Maar krachtens de twee centrale ervaringen van zijn leven – de grote verzaking en de grote verlichting – wijst Boeddha dan de weg om de allesomvattende strijd te verminderen. Hij leerde dat de mens zich kon bevrijden van zijn eigen deelname aan deze kosmische, verwarde strijd door zijn oog met zijn hele bestaan, zijn verlichting, zijn geestelijke concentratie te richten op het punt waar alle begeerte is uitgeblust. Daarmee overtreft Boeddha al degenen die maar al te graag het leven laten opgaan in het buitenfront, namelijk door hun houding tot in het extreme uiterste door te trekken. Deze houding bestaat, zoals we gezien hebben, in het behandelen van dingen of mensen als objecten, d.w.z. als buiten je zelf staand en tegengesteld aan je eigen levenssysteem; ze zijn er alleen om ontleed, bewerkt of uitgebuit te worden, al naar het ons belieft. Maar als we ons, zoals Boeddha leert, *volledig* laten opgaan in het object dat we waarnemen, ons er a.h.w. in verliezen, als we onze aandacht in absolute objectiviteit richten, dan blijft er niets over van de begerige levensdriften die ons drijven tot exploiteren. Met het woord van Schopenhauer: we zijn helemaal oog geworden. Als de westerse mens geconfronteerd wordt met de chaos die de jongste wetenschap vertoont en als hij ontsteld is over de destructieve toepassingen ervan, dan zal hij er niet onderuit kunnen enkele van de inzichten van Boeddha te accepteren. Wanneer de toekomstige wetenschapper getraind zou worden als een enorme Boeddha, dan zou de wetenschap ertoe gebracht worden de strijd in de wereld eerder te verkleinen dan te vergroten. Als een mens zich uit de strijd terugtrekt, verwijdt hij de hoeksteen waarop het hele gebouw van de wederzijdse agressie rust. De zelfvernietiging van een deel van de vreselijke wil tot leven kalmeert de spanning tussen allen. De meesten van ons hebben allang gemerkt dat een zekere mate van terughouding en ascese een manier is om het leven minder verschrikkelijk te maken. Aktie wekt reactie. Reageer niet, en je vermindert de tweespalt en blust de strijd.

Ongetwijfeld was Boeddha's houding onlogisch: hij moest een lang leven leven om het nee-zeggen tegen het leven te kunnen

proclameren. Maar de kern is daarin gelegen dat hij werkelijk in het leven de kracht heeft belichaamd om nee te zeggen tegen de allesomvattende strijd van dit leven. Weliswaar heeft absolute ontkenning om haar zelfs wil niets te betekenen, precies zoals het absolute nulpunt zinloos is zonder relatie tot warmte of het absolute zwart zonder relatie tot kleuren. Maar, zoals de wiskunde voor haar bewerkingen een grote nieuwe vrijheid verkreeg door de nul als getal te introduceren, zo verdubbelde de door Boeddha geschapen nul-situatie de mogelijkheid van de mens om tussen verloochenen en bevestigen van zichzelf heen en weer te gaan.

Natuurlijk moeten we doorgaan op het buitenfront van het kruis der werkelijkheid als soldaten, arbeiders, uitbuiters van de natuur, maar we moeten ook het vrijzijn van deze eigenschap veroveren; de mens die vechter is, moet ook het niet-vechten, het zich niet-verzetten, het Nirwana, ontdekken.

Laotse

Natuur betekent strijd; maar de samenleving kent een geweldige coördinatie; op het binnenfront worden we zelf in zijn talloze functies geïntegreerd met onweerstaanbare goedheid en macht. Het netwerk van service-verlening in een grote stad is adembenemend: kleding- en voedselwarenhuizen, onroerend goed-makelaars, schouwburg-beheerders, electriciteit, ziekenhuizen, musea, middelen van verkeer, schaatsen in een ijsstadion, al die dingen samen vormen een georganiseerde wereld die in alles het tegendeel is van de door Boeddha en Bertrand Russell beschreven chaos.

Het oude China leefde in een sociaal monisme, het was net zo volkomen geabsorbeerd door het binnenfront als India door het buitenfront. Het maatschappelijke systeem was de enige wereld die telde als het ging om vragen van de menselijke existentie. De natuur diende slechts als achtergrond voor de Zoon des Hemels, de hemel zelf was een maatschappelijke en keizerlijke instelling; zelfs de winden en de seizoenen en de demonen op de velden werd voornamelijk de rol toebedacht van finishing touch van de samenleving. De Chinezen hadden geen reden en geen mogelijkheid eens even terzijde te treden en zichzelf objectief te bekijken vanuit het standpunt van een andere beschaving. De wens van Montesquieu, Frankrijk zo te bekijken

alsof het Madagaskar was, zou volkomen onbegrijpelijk voor hen zijn geweest. Het was geen toeval dat ze oorlog en militarisme verachtten. Hun leven was uitsluitend naar binnen gekeerd onder huns gelijken en hun probleem was niet: teveel oorlog, maar teveel vrede.

De eeuwige Chinees in ons vindt 'de klant gaat vóór' instinctief waar. We vinden het prettig om soepel te functioneren. Iemand die tot ambtsdrager in de samenleving is opgeklimmen verkrijgt daarmee allereerst een dagelijks ritme van routinewerkzaamheden waaraan hij bemerkt hoe goed hij toch past in de gonzende bijenwereld om hem heen. En de eerste regel van elke samenleving is: 'Keep smiling', want het leven in verbondenheid is gebaseerd op de overeenstemming van inspanning en gevoel. Wanneer wij in een gemeenschap thuis raken wordt die gemeenschap zozeer een deel van ons en wij van haar, dat onze glimlach een zonnestraal lijkt die vanuit een heel zonnestelsel van vrolijke, sociale harmonie op ons valt. Maar ons 'blijven glimlachen' kost ons wel iets. De prijs van een onophoudelijk functioneren is een toenemende slijtage door wrijving en te grote inspanning. Een zenuwcrisis schijnt wel de enige weg te zijn die de moderne mens ervan kan weerhouden door steeds meer telefoontjes, afspraken, kennissen, verenigingen, lidmaatschappen, en wetsvoorstellen verder gesleept te worden. Het confucianistische China was net zo'n ingewikkeld systeem van ceremoniën en verplichtingen, en daarin bracht Laotse verlichting door al het rumoer van bedrijvigheid en van sociale belangrijkheid als absurditeit te ontmaskeren.

Zoals Boeddha een nulpunt instelde voor het buitenfront, zo doet Laotse dat voor het binnenfront. De veiligheidsklep van de samenleving bestaat daarin dat men van het functioneren naar het niet-functioneren en van belangrijk-zijn naar onbelangrijk-zijn terug kan keren. Laotse heeft dit in zijn eigen leven laten zien door zich uit alle openbare ambten terug te trekken en door zijn boek anoniem uit te geven – Laotse was niet zijn werkelijke naam – en zijn school bewaarde zijn hele houding in de legende dat Laotse als oude man eenvoudig achter de bergen verdween en nooit meer werd gezien. 'Hij streefde ernaar zichzelf uit te wissen en naamloos te zijn', zegt het boek Shih-Chi. 'De mensen zoeken allemaal het eerste (belangrijk-zijn), hij alleen zocht het laatste (onbelangrijk-zijn). De mensen zoeken allemaal vervul-

ling, hij alleen nam de leegte op zich'³⁰. Zijn anonimiteit en zijn verdwijnen van de aardoppervlakte zijn twee asociale mogelijkheden waarin de mens zich moet oefenen om de samenleving dragelijk te maken. Laotse illustreert zijn manier van leven, het Tao, met een beroemd geworden beeld, de naaf van een wiel: ze is bewegingloos, maar zonder haar zou zich niets bewegen; zo is Tao een moeiteloos middelpunt van niet-actief-zijn, waaromheen alle dingen zich bewegen. 'Zonder geluid staat hij alleen.' 'De wereld wordt onverbiddelijk het bezit van hem die niets doet.' 'De praktijk van het Tao bestaat in het weglaten, dag op dag.'

We kunnen veel van Laotse leren. Wij zijn bezeten van het idee van aanzien, van een goede naam, van roem en succes: Een plaats in 'Who's Who' is onze typische maatstaf voor wereldlijk succes. Ons economisch systeem scheidt behagen in geadverteerde merkartikelen en staat er op alle diensten die aan de samenleving bewezen worden goed duidelijk te vermelden. In onze drang naar artistieke vormgeving lopen we gevaar de vruchten van creatieve arbeid niet te laten rijpen, omdat we ze al te koortsachtig begeren. Duizenden academici – professoren, hun vrouwen, jongens en meisjes – proberen hun problemen op te lossen door boeken te schrijven, maar ze hebben het minstens zo belangrijke probleem van het scheppende zwijgen vergeten. De eerbied voor de vraag wanneer men scheppend bezig mag zijn en wanneer niet, is zo zeldzaam geworden dat de meeste schrijvers eenvoudig doorgaan en zonder nadenken het ene boek na het andere produceren. We moeten de moed aankweken om eens een tijdlang te zwijgen onder de mensen met wie we omgaan, zodat, wanneer we dan spreken onze stem hun stem geworden is.

Men heeft helemaal geen dictatuur nodig om een samenleving totalitair te maken in haar greep op de mensen. De samenleving van de moderne wereld is op haar manier net zo totalitair als het confucianistische China. Onze drang naar aanpassing aan de omgeving, het vermijden van conflicten, de pragmatische waarde van de waarheid, ons gericht zijn op praktisch succes – het zijn allemaal herinneringen aan China – maar ons ontbreekt nog altijd het taoïstische oor. Door te luisteren naar de geheime en mogelijke harmonie achter de duidelijke dissonanten van een maatschappelijk proces kunnen we tot 'wielnaaf' worden. I.P. Jacks liet in zijn kostelijke boek 'Legends of Smokeover' zijn

opgewonden psycholoog luisteren naar een mogelijk ritme in de chaos van 'Smokeover' en de man is helemaal enthousiast als hij er een of andere symfonische oplossing in hoort. Laotse's aanhangers probeerden inderdaad 'het universum te dansen'. 'De hele kosmos doortrekt een intensieve en geheime feestelijkheid als voorbereidingen voor een groot bal'³¹. De juiste uitdrukking voor Laotse's weg zou 'orkestrering' zijn, omdat de uitdrukking orkest oorspronkelijk niet een groep musici aanduidde, maar de eenheid van dansen en musiceren. En het scheen dat een fijn oor voor de kosmische 'orkestrering' het juiste middel was tegen de verveling van Confucius in China.

Het Tao geeft, net als het Nirwana, een nieuwe dimensie van vrijheid. Het is niet genoeg alleen naar succes te streven; men heeft meer dan ambitie nodig om de aangewezen man te zijn; men moet eerzucht zowel als eerzuchteloosheid bezitten. Daniël Webster volgde de niet-soepele, éénsporige gedachte dat alleen de meest rechte weg naar succes leidt. Door het vice-presidentschap af te wijzen miste hij zijn kans om president van de Verenigde Staten te worden – de nieuwe president stierf namelijk in de eerste maand van zijn ambt. Theodore Roosevelt koos het tegendeel – en won. André Maurois heeft in zijn boek 'Disraeli' een kostelijk beeld van Gladstone getoond, hoe die, in de tijd dat hij geen ambt bekleedde, bomen kapte. De pijl van iemands leven moet naar beide kanten vrij kunnen bewegen, weg van het nulpunt en er naar toe.

Abraham

Zoals oog en naaf aan de ruimtes van het oosten een geneesmiddel hebben gegeven, zo brengen Abraham en Jezus vrede in de tijden van het westen. Naar morgen en naar gisteren, niet naar binnen en naar buiten, leren Abraham en Jezus ons leven. Daar de meeste lezers door hun wetenschappelijke opvoeding wel 'ruimte-bevangen' zullen zijn, zijn ze waarschijnlijk verbaasd dat de verhouding tussen de beide verlossers van de tijden niet dezelfde is als tussen Boeddha en Laotse. Boeddha is buiten, of richt ons naar buiten. Laotse roept ons naar het middelpunt van de maatschappelijke ruimte. Daarom is het in feite maar één front waar deze twee ons op richten. Maar Abraham en Jezus kwamen in een westerse wereld waarin Chronos, d.i. de 'Tijd', onophoudelijk haar eigen kinderen direct na de

geboorte verslond. Beiden schiepen daarom een *historisch* geloof, een geloof dat bestand moest zijn tegen het drama van de tijd en niet tegen de druk van de ruimte. Beiden geven de mens, in plaats van een punt om in de ruimte op te staan, een uur om daarin door de tijden te leven. Het 'uur' van de mens bewaart hem zowel voor instorten en verdrinken in de vloedgolf der tijden als voor verlamd worden omdat elke dynamische beweging ontbreekt. Aan zijn 'uur' moeten zowel andere 'uren' voorafgaan alsook erop volgen. Deze fundamentele verhouding wordt uitgedrukt in het vader- en zoon-zijn. Voor Israël zowel als voor Jezus werd de 'vader-zoon' relatie beslissend. Maar de kerk werd op het dialectische tegendeel van Abrahams oplossing opgebouwd. We zullen eerst Abrahams oplossing analyseren³². Daar niets zo weinig bekend schijnt te zijn als het geloof van Abraham, mag ik misschien hetzelfde voorbeeld gebruiken als waarmee een Joodse vriend 30 jaar geleden mijn verkeerd begrip van het judaïsme afwees³³.

Ik zei destijds, dat tenslotte de daad van de Griekse koning Agamemnon, die zijn dochter Iphigenia offerde, iets dergelijks was als de bereidheid van Abraham zijn zoon te offeren. Waarop mijn vriend zich met grote kracht tegen mij keerde. Agamemnon, zo antwoordde hij mij, offerde zijn dochter opdat zijn leger Troje zou kunnen innemen. Hij offerde het liefste dat hij had voor een door mensen gesteld doel. Maar Abraham zou, naar het inzicht van die tijd, als hij zijn zoon niet offerde daarmee ook elk uitzicht op een overwinning of heerschappij, op een koningschap of vestiging van iets blijvends, prijsgeven. De oorzaak ligt daarin dat in een Schotse, of Macedonische of Sioux-clan de zoon de ware geest verkreeg door zijn voorvaders. Iets daarvan vinden we terug bij een troonopvolger, een kroonprins of een vice-president van de Verenigde Staten. Ze wachten als troonpretendenten. Ze hebben geen eigen geest. Ze wachten en verwachten in de voetstappen van een ander te kunnen treden. De sterkste uitdrukking van deze rechtlijnige gang van de geest van de vader naar de zoon, vinden we in het recht van de ouders om oorlog te verklaren en hun kinderen deze oorlog te laten voeren in het geloof aan de geest van hun vaders. De directe, individuele opoffering van de manlijke eerstgeborene was een vrijwillige vervanging voor de oorlog. Door de zoon te offeren hoopte men, om zo te zeggen, dat de goden zich

naar de eigen wil zouden voegen zonder de verwickelingen van een oorlog. En zolang we oorlogen hebben kunnen we Agamemnon begrijpen. Maar Abraham is moeilijker te verstaan, want hij bevrijdde het leven van zijn zoon van de binding aan de vader. Daarmee erkende hij God als de vader van alle mensen, zelfs van zijn eigen zoon.

Dat moet dwaas klinken in de oren van de moderne mens die het vaderschap van God uitbreidt over een verbond van wereldburgerschap. Zulke verbanden vertegenwoordigen een abstract principe. Maar hoe behandelen de leden van dit verbond hun eigen naaste familie? Zijn er niet onder hen leden die aanspraak maken op rechten over hun ouders, hun vrouwen, of minstens over hun echtgenoten? Wanneer ze dat doen loochenen ze in die relatie het vaderschap van God. Onze eigen kinderen zijn net zo kinderen Gods als Jezus kind Gods was. Daarom moeten we hen hun eigen leven laten leven en op God wachten, dat Hij in hun leven zal binnenkomen, want we mogen niet zelf hun God willen zijn. Het is gemakkelijk de wereld aan God te onderwerpen. Het is moeilijk het enige kind aan God toe te vertrouwen.

Zo heeft Abraham dus het nieuwe principe op een punt ingevoerd waar het het moeilijkst te realiseren was. En daarom, zo vervolgde mijn vriend, heeft Israël altijd de daad van het niet-doden van Izak als de grote geestelijke revolutie beschouwd. Gods laatste bedoelingen met de mens waren geopenbaard als vrede, niet als oorlog. En dat was Gods bedoeling altijd geweest. Uit de botsing tussen de menselijke behoefte aan overwinning en Gods recht over alle mensen, kwam God als overwinnaar te voorschijn. Om deze reden hield God op de God van Abraham te zijn; hij werd nu de God van Abraham, Izak en Jakob genoemd (Ex. 3:6, 15, 16; 4:5; 33:1). En hierom kunnen we hopen eens de oorlog te kunnen afschaffen. Het geloof aan de directe verbinding van de geest met elke generatie, van het begin tot het einde, was de enige verdienste van Abraham, zoals de bijbel nadrukkelijk verzekert, verder was hij maar een gewoon mens³⁴. Zijn leven vertelt alle mensen dat er een trouw bestaat die boven alles uitgaat, een trouw tegenover de ene God die hemel en aarde geschapen heeft, een trouw, waarin alle aardse trouwverbintenissen hun maatstaf vinden. Josiah Royce beschrijft in zijn filosofie over de trouw, Abrahams trouw als

'loyalty to loyalty' en spreekt van een trouw die de trouwverbintenissen van alle mensen die niet met elkaar in oorlog zijn, insluit^{34a}. De mens aanbad in de tijd van Abraham, in opgesplitste trouw, verschillende delen van de hemel en de aarde. Het enige middel om de scheidsmuren die door deze gescheiden trouwverbintenissen waren ontstaan, te verkleinen, bestond in het teruggaan achter elk historisch verleden, om zodoende ver uit te grijpen boven de banden die de mens ertoe brengen waarden te vereren die belichaamd zijn in moedertaal en vaderland. Zo zegt de eerste zin van de bijbel eenvoudig dat ondanks de door mensen aangebrachte scheiding in hemel en aarde, alle dingen oorspronkelijk in eenheid geschapen waren.

Zoals het geval was met Boeddha en Laotse kan ook Abrahams biografie samengevat worden in twee centrale ervaringen, het wegtrekken uit Ur en de ontdekking dat een vader zijn eerstgeboren zoon niet hoeft te offeren. Doordat hij zijn geboorteland verliet – een land dat tussen veel antagonistische goden opgesplitst was – en op God wachtte, tot die zijn belofte zou vervullen, betuigde hij zijn geloof aan de eenheid van de schepping.

Van die dag af tot nu toe heeft de voortdurende functie van Israël in de menselijke samenleving bestaan uit verbanning en wachten; zonder land of nationale cultuur hebben de Joden eenvoudig geteld vanaf de schepping der wereld en op de messias gewacht die de oorspronkelijke eenheid van deze wereld weer zou herstellen. Elke generatie moest natuurlijk wel verschillend handelen om hetzelfde te vertegenwoordigen, maar we moeten ons door die verschillen niet blind laten maken voor de rode draad die van Abraham en Mozes loopt naar de Joden in de diaspora; want hun verstrooiing over de hele aarde is het kritische tegenover van de plaatselijk gescheiden trouwverbintenissen van de heidenen.

Door zijn wachtende houding maakte de Jood alle reeds bestaande trouwverbintenissen relatief. Geen enkele status quo was goddelijk, geen enkele monarch een god. Daniël en Nebukadnezar^{34b} waren het eens over deze ontwaarding van het koningschap, maar de hovelingen wilden hun koning tot god maken; en daarom moest Daniël in de leeuwenkuil. En in onze tijd gebeurde in Duitsland en Japan precies hetzelfde. Israël is een gevaarlijke engel in het vlees van elke afgoderij. Alle heidense religies proberen de mens sterk te maken tegenover de machten die hem omringen; ze moeten zijn wil doen. Abraham

introduceerde het omgekeerde proces. Waar namelijk de Semieten hun eerstgeborenen pleegden te offeren om de vader nieuwe kracht te geven³⁵, daar werd Abrahams hand weerhouden Izak te doden³⁶. Dit gebeuren stelt het wegtrekken van Abraham uit de veiligheid van de Babylonische samenleving in het juiste licht: hij was in Gods hand met en zonder offer; en datzelfde gold voor zijn zoon die hij ertoe bestemde, in plaats van een slachtoffer op een stenen altaar, een levend offer gedurende zijn hele leven te zijn. Zo moest nu elke generatie op haar beurt, in plaats van gedood te worden om de vader sterk te maken, dezelfde hulpeloosheid doormaken vluchteling in Gods hand te zijn³⁷. Deze machteloosheid vormt de kern van de geschiedenis van Israël. Israël moet zwak blijven opdat God als machtig wordt erkend. Jesaja 53 is het uiteindelijke triomflied van een heel volk dat niet offert, maar zelf het offer is dat alle heidenen bindt aan hun ware oorspronkelijke eenheid.

De zwakheid van Israël was zijn enige sterkte. Het moest zo onbewapend blijven, zo klein, zo verstrooid, zo verlaten, omdat het werkelijk voor de leeuwenkuil stond van de ontelbare trouwverbintenissen, die mensen laten sterven voor een speciale zaak, voor een land of een taal. Daarmee verhief het zich boven de heidense betekenis van religie, waar het altijd gaat om de afscheiding van een bijzondere groep, en nodigde het alle groepen binnen in een messiaans rijk, waar uit zwaarden ploegscharen zouden worden en de leeuw naast het lam zou liggen. En hemel en aarde zouden één zijn en de slang van de groepstrots zou het moeten toegeven.

Binnen het christendom hebben ook mensen om de vrije uitoefening van hun godsdienst hun geboorteland moeten verlaten. Dat gebeurde voor het eerst ten tijde van Calvijn; Calvijn gaf aan iemand de raad te emigreren. Zo zagen in 1552 de mensen die het scheppende karakter van emigratie ontdekten, een nieuwe wereld voor zich^{37a}.

In de loop der tijd werd de gedachte van 'loyalty to loyalty' zozeer ons gemeengoed dat de bijzondere vertegenwoordiging ervan door Israël niet meer nodig leek; de Franse revolutie emancipeerde de Joden³⁸. Toen Frankrijk en Amerika de natuurlijke gelijkheid en de natuurlijke rechten van de mens proclameerden, zeiden ze daarmee in feite dat elk kind, als Adam, van voren af begint; de terugkeer van alle naties tot de natuur werd een tegen-

gif tegen het intrinsieke heidendom van de gespleten trouwverbintenissen. De Joden konden met de naties die niet langer heidenen waren, verzoend worden³⁹. In onze tijd was Hitler een reactionair die er nog een keer op stond dat de bestemming van de mensen steeds weer verdeeld moest zijn; hij verklaarde 'loyalty to loyalty' letterlijk van nul en gener waarde en noodzaakte daarmee Israël de oude wacht voor Zion weer te betrekken. Hij beroofde mensen van hun recht hun trouwverbintenissen te louteren, hun begrip voor moedertaal en vaderland zolang te verdiepen totdat menselijke taal en aardse woonplaats erkend zouden worden als voor alle mensen één. Maar het hulpeloze zaad van Abraham is machtiger dan de afgoderij van bloed en bodem. Want bloed en bodem verdelen de bindingen van een mens evenzeer als dat ze die verenigen. Ik ben immers de zoon van mijn vader en moeder. Als ik mij buig voor de trouwbelofte die zij uitspraken toen ze mijn ouders werden, bewaar ik de creatieve eenheid die door hun huwelijk werd geschapen en word ik de eerste van een nieuw geslacht. Maar als ik, in mijn nieuwsgierig zoeken naar mijn afstamming, hun eenheid oplos in een Mendels hormonenspel, vervallen mijn bloedstromen in een vaderlijke en moederlijke oorsprong. Dan houdt mijn vader letterlijk op mijn vader te zijn en mijn moeder mijn moeder. Want alleen als onscheidbare eenheid is dit paar 'mijn ouders'. Als vrouwelijk en mannelijk hoef ik er geen respect voor te hebben; de schepende daad van hun huwelijk is dan verstoord. Alleen hij heeft ouders, die aan de schepping van het huwelijk uit het niets geloofd. De 'oorsprongen' voeren altijd oorlog met elkaar. Het bloed van ieder mens is verdeeld als hij het zegel der eenheid niet respecteert dat zijn ouders op hun verbintenis hebben gedrukt. Een bloedseenheid, die de woorden teniet doet die bij het huwelijk van de ouders als begin van hun schepping van een nieuw volk gesproken zijn, eindigt in haat en nijd. Angst en bloeddorst beheersen het veld zodra de wijding van de ouders-kinderenverhouding is weggenomen. De trouw van het ras kan zichzelf niet staande houden. Ze deelt ons op in kinderen hier van een man en daar van een vrouw.

Laotse voegde aan het rad van de samenleving het binnenste, de naaf toe. Boeddha gaf de buitenwereld het buitenste, het oog dat deze wereld ziet. Abraham ontdekte het vaderschap, de ongedeelde eenheid vóór alle opgedeelde trouwverbintenissen, de vóór alle dingen liggende volmacht tot nieuw scheppen. Hij ont-

dekte God als de oorsprong van alle oorsprongen, als de bron van alle voorouderlijke geesten, als de vader die ons tot de orde roept en ons verbiedt verbintenissen tussen alle mensen te belemmeren. En omdat hij geloofde dat de mens het evenbeeld Gods is, werd hij zelf Vader Abraham genoemd; en wat het betekent een patriarch, een vader en geen god voor zijn kind te zijn, weten we door hem. Het woord 'vader' is door hem nieuw geladen. De jodenhaat is een religieuze haat. Antisemitisme is een voorwendsel. De trots van ras of volk wordt door het Jodendom verwond omdat geen tijdelijke roem met ongebroken glans mag stralen voor de ster van David. Anderzijds kijken de Joden met minachting neer op de heidense resten in het christendom. Vrede tussen Joden en heidenen is er buiten het kruis niet. In de geest bestaan ze zelfs niet voor elkaar. Japan is het beste moderne voorbeeld van het grote belang van de bijdrage van Israël. De Verenigde Staten kunnen in een diepere zin deze oorlog niet winnen^{39a}, tenzij de mythologie van Japan vernietigd wordt. Tot op de huidige dag leren de Japanse kinderen dat hun rijk in het jaar 661 voor Christus werd gesticht. In werkelijkheid is het bijna 1000 jaar jonger. Dat is geen kleine leugen. Dat wat we allemaal geneigd zijn te doen, namelijk het verleden zo nobel maken alsof het ons eigen wapenembleem was, heeft in het geval van Japan een heel volk in zijn ban geslagen. Deze leugen maakt de vrede tussen hen en ons onmogelijk. Abraham eiste één enkele geschiedenis voor de hele mensheid. Daarom legt de bijbel alle stambomen bloot. En in zover onze Amerikaanse traditie *juist* dit verlangt^{39b}, is ze de ware erfgenaam voor Israëls onsterfelijke bijdrage. Als en zolang allen deelhebben aan de ontdekking van Israël, kan de afzonderlijke groep Joden verlost worden van haar bijzondere taak onder de volkeren. Later zullen dan de jaren van 1789 tot 1940 gelden als de korte spanne tijds waarin de taak van Israël werd overgenomen door alle mensen van goede wil en waarin dientengevolge de oude last, Abraham in een vijandige volkerenwereld te moeten vertegenwoordigen, door de Joden kon worden neergelegd. Als allen deelhebben aan het geloof van Abraham, kan de aparte situatie van het Joodse volk ophouden. Een orthodoxe Jood riep in 1933 uit: 'Hitler is de messias'. Hij kan inderdaad het begin zijn van het einde van de verstrooiing, van de wederzijdse doordringing van Joden en andere volkeren⁴⁰.

Jezus

Drie richtingen van het kruis werden zo de zielen van ons onrustige mensengeslacht ingeprent: naar 'gisteren', naar 'binnen', en naar 'buiten'. De Zoon voegde er de vierde aan toe, het 'hierna', de houding die nodig zou zijn nadat alle kinderlijke rebellie, alle vernieuwingen van het volgende, het daaropvolgende en steeds weer volgende geslacht gerealiseerd zouden zijn. Jezus zei: Gesteld dat elke generatie voor zich zelf zou leven in de geest van haar eigen tijd, dan zou er toch altijd nog blijven de arrogantie, de ontrouw en de onverschilligheid van de laatste generatie tegenover alle voorgaande. Door de eenvoudige traagheid van het nieuwe leven dat over de aardbol stroomt en zich verspreidt, zou de kringloop van het leven van de ene blindheid in de andere vallen. Hij maakte een eind aan dit onophoudelijke versplinteren in titanische pogingen tot een nieuw begin. Na deze 'hierna's', al deze jeugdige 'toekomstgolven', zou de 'alleen-maar-beginner' altijd nog bekeerd moeten worden tot zoon en erfgenaam van alle tijden. Ook in de vrijblijvende 'mentaliteit' van onze eigen voorsteden of onze eigen generatie, zou door zo'n 'bekering' de convergentie van alle generaties worden ingeplant. Vooruitlopend op de laatste generatie en op de rebellie van elke generatie keerde Jezus naar zijn eigen tijd terug met een maatstaf voor alle tijdelijke bewegingen. Terwijl de levensdrift van de levenden altijd weer roept: 'Ote-toi que je m'y mette', 'später ist besser', werden door Jezus alle tijden, zijn eigen tijd inbegrepen, ingebed in één omvattende tijd, een eeuwig heden. Hij maakte de naaf, het oog, de houding van de vader, dank zij de houding van de zoon, toepasbaar voor elke plaats en elke tijd. En hierdoor werd het kruis der werkelijkheid voltooid. We hebben nu de volle vrijheid tegenover alle tendensen verkregen.

Jezus accepteerde het kruis der werkelijkheid; elk mens wordt tussen twee tijden en twee ruimtes heen en weer getrokken. Aan dit 'in-stukken-gescheurd-zijn' is niets te veranderen. Maar samen kunnen we uitzien naar een overkoepelende tijd, naar een gemeenschap waarin onze opsplitsing wordt verlicht door solidariteit onder één kruis. Door de gemeenschap van alle mensengeneraties kan de mens thuis komen. De sleutel tot deze omvattende tijd moet door het geloof van elke generatie opnieuw gesmeed worden, en in het laatste hoofdstuk zullen we

proberen de kamers van ons eigen leven met de passende sleutel te openen. Het gaat daarbij om de eenvoudige toepassing van het principe, de deuren tussen de tijden te openen zoals Jezus dat het eerst heeft gedaan.

Als het middelpunt van de geschiedenis kunnen we dan Jezus herkennen als hij Boeddha, Laotse en Abraham verenigt om het kruis der werkelijkheid. Daar de kern van wat Jezus heeft bereikt, het scheppen van werkelijke toekomst, uitvoerig in het derde hoofdstuk besproken is, hoef ik het hier slechts kort samen te vatten om de directe samenhang te laten zien. De hele gedachte van het christelijk tijdperk komt eenvoudig hierop neer: 'Ga heen en doe gij desgelijks'. Hierbij moet nadrukkelijk onderstreept worden dat het religieuze verstaan nooit eerst als een bewering verschijnt maar als een bevel⁴¹. Jezus werd het middelpunt der geschiedenis omdat hij werkelijk de zichtbaar geworden menselijke ziel was, de messias die de Joden pas aan het eind van de geschiedenis verwachtten. Op deze wijze voerde hij het einde der tijd als richtinggevende kracht in het heden in. Terwijl de Joden begin en eind in God laten samenvallen en alles wat daartussen ligt in feite negeren, schiep Jezus een historisch proces waarin elk jaar, elke dag, elk heden, op dezelfde wijze rechtstreeks tegenover God staan, omdat ze namelijk op dezelfde manier het ontmoetingspunt zijn van het hele onvoltooide verleden met de zich voltooiende toekomst. In Jezus lopen alle beginstadia van de antieke wereld ten einde en alle doeleinden van de moderne mens vinden in hem hun begin; de beloften uit oude tijden aan alle volken komen nu successievelijk tot verwerkelijking.

De twee centrale gebeurtenissen in het leven van Jezus, waardoor hij het begin werd van onze tijdrekening, waren zijn dood, waardoor hij het messiaanse rijk stichtte, en zijn opstanding tot een bezielde lichaam van allen die dagelijks met hem willen sterven en opstaan. Zolang hij nog leefde was hij onderworpen aan de oude wet en moest hij zijn plichten als nakomeling van Abraham naleven⁴².

Boeddha, Laotse, Abraham en Jezus hebben ons hier niet bezig gehouden als geïsoleerde individuen of als geniale mensen maar als stichters. Stichten betekent voor alles, een nieuwe basis leggen; het is het planten van een stamboom waarmee een mens uit zijn eenzaamheid treedt en velen bevrijd worden van hun lot

slechts tot de velen te behoren. Miljoenen hebben gedeeld en delen nog in de ervaring van deze vier mensen. Ze tilden hun navolgers op het niveau van vrijheid en nieuw leven. Van nu aan staan hun respectievelijke houdingen open voor ieder mens. Hij heeft ze alle vier nodig om zich te bevrijden van het slaaf zijn op een van de tijds- of ruimtefronten. De stichters hebben elke richting van het kruis bedwongen doordat ze het zuivere oog, de zwijgende stem, het deemoedige hart en het vuur van nieuwe liefde hebben geleefd. Nirwana, Tao, 'loyalty to loyalty' en wedergeboorte zijn blijvende normen voor het volle mensenleven.

De 'sociale wetenschappen' als ons 'Oude Testament'

In de ogen van de praktische mens kleeft er aan het werk van deze vier stichters toch wel iets dat hinderlijk of gebrekkig genoemd kan worden: De taak waartoe ze uitnodigen begint in elke generatie opnieuw. Ze vonden niet dat het verleden ongeboren mensen mocht voorschrijven hoe ze moesten leven. Ze verwachtten van elke nieuwkomer in deze wereld een afzetten tegen zijn omgeving. Natuurlijk weet ik maar al te goed dat er erfelijk Israël, erfelijk boeddhisme, traditioneel christendom en instituten van het Laotseïsme bestaan. Maar dat zijn en blijven slechts aanzetten als ze niet in het midden van het leven door een persoonlijke beslissing worden opgenomen en tot nieuwe verwerkelijking gebracht worden. 'Het christelijke front' misbruikte b.v. het woord 'christelijk' voor de volkeren; datzelfde doet een christelijk-Duitse partij; beide uitdrukkingen zijn een tegenspraak in zich zelf.

Onze vier stichters overwonnen de pressie van kasten, instellingen, heersende klassen, geld, cultus en de wrijvingen die, vanwege de zwaartekracht van enkel herhalen, het voortbestaan van elke levensvorm bemoeilijken. Maar ze vormen eigenlijk de voorzet tot onze nazet, de inzet tot onze oplossing. Confucianistische opvoeding, pragmatisch socialisme, klasseheerschap, geld en Brahmanen hebben de tegengestelde tendens. Ze houden vast aan hun bedoeling blijvend en erfelijk te worden. Op het eerste gezicht toont de geschiedenis aan dat al deze vormen verlangen statisch te worden en zich als definitief bevestigd te zien. Anderzijds had Laotse duidelijk succes tegen de verveling van de confucianistische opvoeding; Israël overleefde elke tirannie, het christendom en Boeddha hadden succes tegen gel-

delijke belangen; deze lijst zou gemakkelijk uit te breiden zijn. Zo staan aan de individuele nieuwkomer in de samenleving vier wapenarsenalen ter beschikking voor zijn persoonlijke beslissingen tegen de vreselijke sociale dwangbuizen van deze of gene makelij. In onze tijd zal een openhartige samenwerking van deze wapenarsenalen nodig zijn, zonder echter de kruisvormige ordening los te laten. Want eerst onder het kruis vinden de vier wapenarsenalen hun gemeenschappelijke zin.

Waarom is zo'n samenvoeging wenselijk? Omdat de vijanden van de vrijheid, van de scheppende daad, van de gemeenschap en van de autoriteit vanuit de tegengestelde hoek opereren als in het verleden. Ze weerleggen n.l. de vier stichters niet meer, nee, ze overtreffen ze nog! Als b.v. het christendom de eenheid van ons tijdperk onthult, dan zou de moderne gesecculariseerde beweging dat nog willen verbeteren door een programma te proclameren voor een paar duizend jaar. Een Engelse vriend schreef me na zijn reis naar Egypte: 'Wij moeten ook voor 4000 jaar bouwen'. De demagogen roepen om verworteling en stabiliteit. Wat is het Joodse messianisme vergeleken bij zijn wereldlijke rivaal, het communisme, dat belooft alle menselijke lijden te zullen afschaffen? De tijden werken in het voordeel van deze overdrijvingen. Geworteld-zijn, erfelijkheid, stabiliteit, veiligheid, worden alom gevraagd. 'We hebben vorsten nodig', zei Robert Frost. We hebben bossen nodig. We hebben het in stand houden van de bodem nodig. We hebben een geduldige samenwerking van veel komende generaties nodig voor onze sociale werkwijze. Het leven op lange termijn staat hoog genoteerd. Als Socrates sprak van de polychronische wijsheid van veel generaties als de grootste wijsheid (Xenophon, Mem. I, 14), dan zijn wij, die daaraan gebrek hebben, niet gerechtigd over zo'n opmerking heen te glippen.

Wanneer nu de crisis ver boven onze individuele levensperiodes uitgaat, dan lijken onze vier stichters ons weinig hulp te kunnen bieden. Zij spreken tot de enkeling, maar de irrigatie van het land, het onderhoud van de bodem, het verlangen naar blijvende verworteling lijken voorrang te hebben boven het heil van de enkeling. Inderdaad zijn de waarden van traditie en trouw zo zeldzaam geworden dat we in de verleiding kunnen komen haast te maken met plannen voor een zuiver traditionalisme. Daar zit echter een ernstig 'maar' aan vast. Waarden als

geworteld-zijn, traditie en trouw, moeten in vrijheid gestalte aannemen, anders worden ze belichaamd in tirannen, dictators, bijgeloof, bureaucratie of medische hogepriesters. Met name deze laatste zijn er na aan toe zich met kunstmatige bevruchting, castratie, doding uit genade of uit wreedheid en andere veterinaire-achtige methodes op de voorgrond te plaatsen⁴³. De politieke specialisten spelen met de verhuizing van hele etnische groepen, met de uitroeiing van minderheden enz.

Juist hierom, vanwege ons krampachtig zoeken naar 'wortels', moeten de vier stichters bovenaan blijven staan bij dit maar al te gemakkelijk verslaafde geslacht van de 'homo sapiens'. Zij leren ons op een heel andere manier met de toekomst om te gaan: niet door enkel wilskracht, gewelddadigheid of door plannen voor anderen te maken laten zich bewarende tradities realiseren. Restauratie en verworteling is niet hetzelfde; we zullen onszelf eerst in de juiste kiemsituatie moeten plaatsen en daaruit iets laten groeien. Uit kiemhoudingen, niet uit actie-comités ontstaat autoriteit i.p.v. tirannie, dienst i.p.v. een aktentas, gemeenschap i.p.v. intellectuele nieuwsgierigheid, schepping i.p.v. causaliteit. De nu levenden hebben zeker net zo'n zware taak voor zich als de stichters, ze is precies even nieuw en opwindend als de taak voor de stichters in hun tijd. Hun tijden waren in dezelfde hachelijke situatie als de onze. En vanaf het kruis van de vier stichters wordt de menselijke bijenkorf, toen net als nu, opgejaagd door crises en oorlogen, doordrongen van een tijdloze oriëntering, een tijdloos nieuw-zijn, een tijdloze originaliteit en tijdloze persoonlijkheid. Want alle vier hebben oneindig veel tijd voor zich gezien en oneindig veel ruimte. Engte en haast waren hun onbekend.

Toegegeven, de komende eeuwen zullen roepen om allerlei vormen van permanente oplossingen en zekerheden. Deze angstkreten van de massa zullen alleen maar tot groter angst en groter chaos voeren als plannen en paperassen de heerschappij aan zich trekken en de optie voor de toekomst claimen. Zulk papieren maakwerk kan nooit respect afdwingen van komende generaties; het zal snel ontmaskerd worden als wéér een schema, en wéér een en nog een. Het is niet genoeg om voor honderd jaar te plannen, omdat n.l. eerst gevraagd moet worden onder welke voorwaarden¹ mensen in de loop van honderd jaar eensgezind kunnen worden. Niets zal van lange duur zijn als niet de ziel van de mens er vol geloof, zonder weten, bij betrokken is. Alleen

doordat we de vier stichters met ons meenemen in de toekomst zal de ziel zelf in die toekomstige oplossingen binnen komen en ze duurzaam maken. De vier stichters hebben de menselijke natuur fundamenteel veranderd. Ze hebben ons in staat gesteld onze gedachten over ons zelf, over onze samenleving, over onze geschiedenis en onze economie te baseren op onze kruisvormige natuur. In tegenstelling daarmee gaan onze vier sociale wetenschappen – sociologie, psychologie, economie en geschiedenis – uit van een mensbeeld uit het stenen tijdperk. De vier humanistische leerstoelen, economie, psychologie, geschiedenis en sociologie plaatsen niet de vrijheid, de door offer verworven autoriteit, de schepping en de gemeenschap in het middelpunt van hun beschouwingen. Integendeel, ze nemen aan dat toekomst niet geschapen, maar veroorzaakt wordt; dat het verleden niet als autoriteit maar slechts als tirannieke cultuurvertrager gezien moet worden; dat de geest niet als gemeenschap beleefd wordt, maar in plannen gereed ligt; en dat de aarde niet ervaren wordt als wachtende op haar voltooiing, maar als objectief obstakel dat men kan vernietigen of uitbuiten.

Deze vier 'monsters' hebben nog geen verandering ondergaan, zijn niet besneden, verlost of bekeerd. Ze zijn vóór het kruis blijven staan. Ze houden het spreken voor natuurlijk, de wereld voor hun object en zichzelf voor tijdloos. Samenbundeling van de energieën vanuit alle vier einden van het kruis schijnt de voorwaarde te zijn voor een gemeenschappelijke aanval op deze prehistorische houding van genoemde 'wetenschappen'. Ze zijn prehistorisch omdat ze niet toegeven dat in het midden van de tijd onze natuur zich bewust werd van zichzelf en daardoor definitief werd veranderd. Ze geven niet toe dat zelfs de eenvoudige existentie van elke wetenschap zelf, het bestaan van schepping i.p.v. causaliteit, van gemeenschap i.p.v. bureaucratie, van autoriteit i.p.v. tirannie, van dienst i.p.v. uitbuiting, bewijst.

Deze wetenschappen zijn zich hun eigen middelpunt niet bewust. Want in het middelpunt van ons leven houden we op met de wereld te spelen alsof het slechts een object is, of alleen maar een traditie, een geestesprodukt of een leviathan. Op dit centrale moment transformeren wij de feiten terug in daden en beginnen zelf te leven in naam van de krachten waardoor die daden tot stand gebracht konden worden. We maken ons los van de nachtmerrie van een intellect dat denkt dat verlatenheid, teruggetrok-

kenheid, egoïsme en scepticisme inherent aan het denken zijn. Wij ontdekken dat noch wij, in onze prehistorische, intellectuele existentie, noch iemand anders die de naam 'mens' verdient, ooit in zijn leven een belangrijke beslissing genomen heeft op basis van zo'n intellectueel proces; wat uitgedacht werd voor rechtszaken en 'gevallen', maar niet voor positieve daden, dat stempelen de 'prehistorische' wetenschappen tot norm. In het midden van ons leven krijgen we greep op onze werkelijke levensweg. En we horen de vier stichters zeggen dat we ons denken moeten concentreren op het beste van onze werkelijke ervaringen en al onze abstracte principes moeten laten vallen. Ze zeggen: Geef je over aan de grootheid van een ziel, die jou vrijheid geeft hoewel zij die zou kunnen weigeren. Geef je over aan de roep van je bestemming, ook als het inderdaad gemakkelijker zou zijn dat niet te doen. Geef je over aan de liefde tot de naaste die in handen van de rovers is gevallen.

De vier wetenschappen – geschiedenis, economie, psychologie, sociologie – beweren het tegendeel: ze vragen van de mens te leven op de hoogte van de feitelijke constatering van zijn verstand. Oorzaak en gevolg, geest en lichaam, omgeving en aanpassing, actie en reactie, rente en dividend vormen de basis van hun realiteit. Maar dit zijn precies die machten, die u en ik misschien dagelijks als ruïneus en verwoestend voor onze beste levensweg ervaren; en daar zouden we nu in moeten geloven? Ontelbare, individuele wetenschappers hebben geprotesteerd tegen de voorhistorische methoden van hun faculteiten⁴⁴.

Maar alle leidinggevende mensen in deze faculteiten, die hun diepste inzichten niet vergeten waren, moesten zich verdedigen tegen de alles doordringende methoden die zochten naar oorzaken, machten, tirannie, wetten i.p.v. naar autoriteit, schepping, gemeenschap en dienen. Als oefenterrein voor jonge wetenschappers werden deze gebieden samengehouden door een methode die vóór het kruis stil was blijven staan. Wanneer je als gelovig mens bekende dat je met de hypothese van een 'natuurlijke' geest niets kon beginnen werd je de waardigheid van 'zuivere' wetenschapper ontnomen. Ik zelf moest de rol op me nemen vrijwillig 'onzuiver' te zijn; het onzuivere denken, en dat betekent het kruisvormige denken, doortrok mijn hele academische loopbaan in Europa en Amerika⁴⁵. Het hoogtepunt, niet ontbloot van humor, werd bereikt aan de Harvard University. Daar werd ik bevoegd geacht in zes verschillende vakken de stu-

denten te onderrichten. Maar toen mijn 'onwetenschappelijke' principes bekend werden, verenigden zich een bioloog, een chemofysicus en een journalist en maakten zo'n ophef van de zaak dat ik 'verbannen' werd naar de theologische faculteit. De arme theologen in deze faculteit waren diep geschokt en haastten zich met alle kracht de andere faculteiten te bewijzen dat ook zij 'wetenschappelijk' waren, gemeten aan de voorhistorische normen die bij de sociale wetenschappen heersten.

Ik wil deze reactie niet critiseren. Ik begrijp heel goed dat de academische wereld bij de gedachte aan een 'christelijke' wetenschap ontzet reageert. Wie zou hen dat kwalijk nemen? 'Christian Science' is een afschrikwekkend voorbeeld. Maar tegenover een gemeenschap die kruisvormig over de mens denkt en die zou berusten op de schepping van de vier stichters, zouden de vier sociale wetenschappen niet met hetzelfde verwijt aan kunnen komen. Het kruis dat tussen de vier, onopzettelijk maar existentieel opgericht staat, is noch confessioneel, noch kerkelijk. Het is een even sterk object geworden als steenkool of graniet; het is geschapen werkelijkheid. De synthese van het kruis der werkelijkheid tussen oost en west zou machtig genoeg moeten zijn om deze wetenschappen een verandering in methode op te leggen.

Waarom is het gezin het bolwerk van Israël? Omdat hier de stamvader zijn zoon niet voor zijn eigen doeleinden opofferde. Zo won hij autoriteit en werd geen tiran.

Waarom is de bekering het bolwerk van het christendom? Omdat hier de zoon zijn ambitie, talenten, genialiteit en leiders-gave die hij bezit op grond van zijn eigen generatie-gebonden inspiratie, aflégt ten gunste van het voortduren van de vrede tussen de mensen. Daardoor komt het dat zelfs de armste zondaar nu zijn particuliere grillen opzij kan zetten voor de vrede.

Waarom is ascese het hart van het boeddhisme? Omdat de machtige zich terugtrok van het uitoefenen van zijn macht. Daarom kunnen zij die naar macht streven door deze machtige boven dit streven uitgeheven worden.

Waarom is het vedergewicht van de incognito-danser het geheim van Laotse? Omdat hij geen spoor, geen naam, geen gewicht achterliet, er bleef slechts het vrolijke gevoel van een zeker ritme. Zo kon dit vrolijke ritme aanstekelijk werken.

In het licht van deze geleefde levens kunnen nu alle bekende

sociale feiten door een definitieve norm ontcijferd worden. Een maatschappelijke ordening kan *ziek* genoemd worden naar de mate van tirannie i.p.v. autoriteit, van causaliteit i.p.v. scheppingskracht; ze kan *gezond* genoemd worden naar de mate van gemeenschap, ritme en samenwerking i.p.v. paperassen – bureaucratie en van de kwaliteit van liefdevolle dienstverlening i.p.v. macht. Vanaf het kruis schijnt het licht in alle hoeken van de samenleving. Zonder waardeoordelen is geen gesprek over sociale processen mogelijk; deze waardeoordelen moeten gebaseerd worden op de openlijke erkenning dat wij hieromtrent al wat weten. Dankzij het kruis van de geschapen menselijke natuur, weten wij, hoe volle vrijheid, volle scheppingskracht, oprechte gemeenschap en voorbeeldige dienst van de mensheid eruit horen te zien. Het immense materiaal dat door het onderzoek van de sociale wetenschappen toegankelijk is gemaakt, is als het Oude Testament van de wereld dat er op wacht met de ogen van Boeddha gelezen te worden, met het geloof van de profeten gehoord te worden, met de ongedwongenheid van Laotse geharmoniseerd te worden en met de liefde van Christus vlees te worden.

We hebben in dit hoofdstuk over het binnendringen van het kruis gesproken. De chaos van de talloze feiten in de sociale wereld wacht erop gesorteerd, of als de klankfiguren van Chladni geordend te worden. (Bij deze klankfiguren wordt een vioolsnaar langs de rand van een glas getrokken en de zandkorrels die zich op het glas bevinden nemen de prachtigste geometrische vormen aan.) Eens in de geschiedenis werd het hart besneden, het oog geopend, het oor 'gestemd', het schepsel tot schepper gemaakt. En van deze, in de tijd geschapen kruisvormige maatstaf hangt onze geestelijke gezondheid, inbegrepen die van de georganiseerde wetenschappen, af.

Van studenten die in hun eigen opvoeding, hun gemeenschap, hun dienst, hun geest nog niets van deze maatstaf hebben ervaren, kan niet verwacht worden dat zij de mensenwereld verstaan.

Achtste hoofdstuk
HET VREDESRIJME VAN ONS 'HEDEN'

De vijand van de feestdag – De komende zondag – Economie op korte termijn – Strijders en denkers – Denken vanuit het uur – Het ritme van de Nieuwe Wereld (Amerika)

De vijand van de feestdag

Het fabriekssysteem heeft ons de kracht ontnomen ritmes van gemeenschappelijk leven tot stand te brengen. De pogingen landelijke gebieden opnieuw te bevolken, de kolonisering van Alaska – een land dat 10 miljoen mensen zou kunnen opnemen – leden schipbreuk in de vooroorlogse tijd. Het grote graangebied van Ohio beleefde een experiment van opnieuw bevolken dat tenslotte ermee eindigde dat de boeren gemiddeld elke drie jaar van bezitting wisselden. De korte periodes van het fabrieksleven zijn door de oorlogsconjunctuur in verscherpte hardheid weer terug gekomen. Ze zijn weliswaar goed voor de zaak, maar slecht voor de mensen. Succesvolle migratie-werkers – zo zullen de meesten onder ons de status van hun kleinkinderen zien.

Wil het land niet verloren gaan door van buiten komende hordes, dan zullen we in de hele westerse wereld de kracht tot het stichten van gemeentes weer moeten ontdekken. Het is volstrekt zinloos plannen te ontwerpen voor opnieuw bewerken of vestigen, want geen van de individuen die op deze manier worden ingezet, heeft uithoudingsvermogen genoeg om deel te nemen aan de herleving van de gemeenschap. Daarom moeten er, voordat een planoloog ook maar enig plan kan uitvoeren, allereerst mogelijkheden geschapen worden waarin de mensen hun kracht tot het stichten van een gemeenschap weer ontdekken. Deze kracht is verloren gegaan. De moderne mens kent het recept niet meer.

Het recept is eeuwig. De kracht om een stad te stichten verliezen zij die verleerd hebben hoe je samen een gedenkdag viert^{45a}. Op zo'n feestdag ondergaan we een gemeenschappelijke tijd en een gemeenschappelijke ruimte, hoewel we door talloze omstandigheden verdeeld zijn: door eigenbelang, leef-

tijd, rijkdom, beroep, klimaat, door taal, ras, geslacht en geschiedenis. Toch vieren we de dag alsof we een en dezelfde mens waren, zonder te letten op afkomst, onbevreesd voor de dood, zonder verlegenheid tegenover het andere geslacht, en niet door angst bezwaard.

We zullen onze kruisvormige situatie weer ontdekken als we leren vrije tijd en feestdag duidelijk te onderscheiden. Daar de feestdag zelf meer of minder ontaard is in vrije tijd, is het niet zo eenvoudig, het niet te loochenen verschil te zien.

Eind augustus 1929 stond Eduard C. Lindemann, een vooraanstaand Amerikaans pedagoog, op voor een internationaal gehoor van 400 mensen in het Trinity College te Cambridge, Massachusetts, en sprak de 'gevleugelde' woorden: 'Wij zijn hier als wereldconferentie bijeen voor de vorming van volwassen mannen en vrouwen. Welnu, we hebben in Amerika alles, tijd, goederen, geld en de goede wil van de mensen. Zoudt u zo goed willen zijn ons te zeggen wat we met onze vrije tijd moeten doen?'

Ruim een maand later sloeg de bliksem van de economische wereldcrisis in en verlamde de vermetele spreker van de hoogconjunctuur. En vier jaar later begon het herstel met de instelling van een 'Bank-Holiday'. Een vreemde samenleving die in de vette jaren spreekt van 'vrije tijd' en in de ongeluksjaren van 'Holy Day'. Toch is misschien dit extreme gebruik van vrije tijd en feestdag niet zonder betekenis.

Vrije tijd is inderdaad een 'teveel', een overschot aan individuele tijd, terwijl 'feestdagen' geworteld zijn in een tragedie van de hele gemeenschap. Op de gedenkdagen die een gemeenschap viert, triomfeert zij over haar tragedie; een mens in zijn vrije tijd laat de tijd verstrijken.

Hoe weinig stijlvol de Bank-Holiday van 1933 ook was, hij had met elke feestdag gemeen, dat hij het vertrouwen herstelde na een periode van lijden. En hoe optimistisch de levensvisie van Lindemann ook was, hij had één ding gemeen met de jacht naar geluk van het individu, n.l. dat het individu voor zulke doeleinden een overvloed aan tijd moet hebben.

We zullen de vrije tijd analyseren. De vrije tijd is ontspanning doordat we dingen kunnen doen die niet nodig zijn. We doen dingen die er niets toe doen, zelfs letterlijk niets-doen, want ook

dat maakt niets uit. In de vrije tijd sta ik onder geen enkele dwang en daarom toon ik ook niet mijn grootste capaciteiten noch mijn beste ik. Ik kan postzegels verzamelen, paardrijden of zwemmen; maar zodra ik een beroepsverzamelaar of -zwemmer word, zal dat mijn vrije tijd bederven. Ik rijd paard maar het ergert mij als de rijvereniging probeert mij over te halen aan een toernooi deel te nemen. Hobbies moeten hobbies blijven. Vrije tijd is altijd minder serieus dan het 'werkelijke' leven. Vrije tijd behoeft niet onwerkelijk te zijn, maar ze is nooit definitief. Hierin ligt de sleutel tot het verstaan ervan.

Vrije tijd is een tendens, of beweging, weg van het centrum van ons bestaan naar een van de randgebieden. Onze ervaringen met vrije tijd kunnen talloze vormen aannemen, maar omdat ze zich allemaal afwenden van het middelpunt waar we onder druk staan, kunnen ze zich maar in een beperkt aantal richtingen en mogelijkheden bewegen. De mens in de vrije tijd die probeert van zichzelf los te komen, kan in het verleden teruggaan vóór zijn eigen bestaan, maar ook wel ná zijn eigen bestaan in de toekomst; ook kan hij zich naar binnen keren, of in de buitenwereld rondkijken. In deze vier richtingen liggen de elementen van de vrije tijd verspreid.

Zo proberen we b.v. in alle periodes vóór onze geboorte terug te gaan. Het kind luistert graag naar de verhalen van grootmoeder, de opgroeiende jonge mens naar geschiedenis. Bij een volwassen man kan de afstamming een machtig gegeven zijn. En deze vooroudertrots zal niet rusten voordat de Amerikaanse pionier met kunst en vliegwerk aansluiting heeft gevonden bij een of andere middeleeuwse burcht in Europa. Een beroemde Amerikaanse architect, Cram, probeerde mij ervan te overtuigen dat hij de afstammeling was van een Engelse schaapherder uit 1547, en dat die schaapherder op mysterieuze wijze de zevende zoon van een Duitse edelman Von Cramman uit 1512 was, wiens afstamming dan weer terugging tot de elfde eeuw. Deze komische breuk – in dit geval in de 16e eeuw – komt in nagenoeg alle zelfgemaakte stambomen voor. Welnu, deze tendens ontspringt aan de gedachte van een 'achtergrond', van een afkomst, zoals die in alle voorsteden bloeit en gemakkelijk tot een obsessie uitgroeit. Ik heb dit zelfs gezien in de vorm van een zilveren lepel, die beslist als een erfstuk uit 1620 op de Mayflower overkwam! En de IJslandse ruïnes die onlangs in het midden van Amerika ontdekt zijn, moeten nu dit hele continent adelen doordat ze Amerika's

ontdekking door de blanken verder terug dateren. Een pseudo-geschiedenis als die van de Japanse Shinto – duizend jaar te vroeg gedateerd – of de Nazi-mythe, kan het eindresultaat zijn van zulke grillen.

Aan het andere eind van onze ontspanning spelen we met de toekomst. Hier ligt de oorsprong van veel liefdadigheidsinstellingen, schenkingen, zondagsschoolwerk en het toetreden tot revolutionaire partijen of tot sekten als Jehova's Getuigen. Op al deze wegen hopen we een of andere rol te spelen in de toekomst. We willen nakomelingen hebben voor onze ideeën. We dromen van utopieën en spelen er mee. We winnen liefde of invloed bij de jeugd die na ons komt.

Een derde type van hobbies dringt de buitenwereld binnen met een geestelijke Don-Juan-houding van veroveren zonder verantwoordelijkheid. Reizen en bezichtigen is een vorm van deze drang die velen overweldigt. De globetrotter lijkt zich sterk te onderscheiden van de verleider (Don Juan). Maar in beide gevallen prikkelt iets in de buitenwereld, van onze natuur verschillend, onze nieuwsgierigheid. Ik heb families gezien, waar deze zucht naar ontdekking van de buitenwereld plotseling omsloeg in het omgekeerde, in de drang in intieme kring te musiceren. Dezelfde mensen die kort geleden nog hun laatste geld uitgegeven zouden hebben voor een trip naar Europa, konden nu in tranen uitbarsten bij een kwartet van Beethoven en iedereen verachten die nog genoeg beleefde aan naar buiten gericht tijdverdrijf. Deze mystieke trek naar het gevoelsleven van de innerlijke mens vind je vandaag het sterkst bij de cultus van goede muziek.

Ieder van ons maakt wel eens gebruik van deze genoegens op een van de vier fronten; zolang we ons in vrijheid tot deze dingen wenden zijn het uitstekende middelen om ons evenwicht te herstellen. Ze bieden een compensatie voor de eenzijdigheid van onze beroepsarbeid.

In veel gevallen echter wordt de vrije tijd van de moderne mens besteed in een soort plichtmatig wisselen van genoegens die op het verleden, op de toekomst, naar binnen of naar buiten gericht zijn. Als een mens op zijn ziekbed, zo draaien vele zielen zich van de ene kant naar de andere omdat ze het ritme niet verstaan en het centrum van hun leven ontvluchten. Ze missen de moed tegengestelde driften te verzoenen en vast te houden aan de ware

plaats van de mens, in het midden van het kruis. Deze waarheid is, en passant gezegd, de grote les die we uit Nietzsches krankzinnigheid kunnen leren. De mens Friedrich Nietzsche hing in het midden van het kruis, een geestelijk kruis, zoals we al gezien hebben. En hij stortte in omdat hij geen metgezel had. De plaats aan het kruis is zonder kameraadschap niet te dragen. 'Meine Seele ein Saitenspiel sang sich selber ihr Lied. Hörte ihr jemand zu?'

De komende zondag

Deze plaats in het midden van het kruis is onze gemeenschappelijke rijkdom en we worden allemaal uitgenodigd daar onze gedenkdagen feestelijk te vieren. Hier wordt de menselijke ziel die haar gedenkdag viert zich van haar ware aard bewust. Dit nu is precies de betekenis van een feestdag tegenover vrije tijd. In de vrije tijd houden we ons bezig met tijdverdrijf. Op een 'feestdag' kunnen we 'minzaam' – dezelfde minzaamheid die de forens ervoer⁴⁶ – op onze tweespalt neerzien omdat we er triomferend bovenuit komen; en in deze overwinning op onze tragische gespletenheid vinden we de diepste betekenis van onze bestemming. Vrije tijd is een wereldlijke aangelegenheid omdat ze ons verdeelt; we worden in verschillende richtingen uit elkaar getrokken. In het vieren van haar gedenkdagen wordt de ziel weer heel. Ze accepteert haar vele werkdag-conflicten en tendensen omdat ze die niet meer als een vloek hoeft te vrezzen, maar als rijkdom kan aannemen. En dat kan ze doen omdat ze op zo'n feestdag zelf ervaart dat ze door gemeenschap en kameraadschap van al deze dingen vrij kan zijn. Feestdagen, d.w.z. de gedenkdagen die we gemeenschappelijk vieren, vormen het cement van de samenleving.

Hier doet zich nu een ernstige moeilijkheid voor. Zondagen en weekends zijn tot louter vrije tijd geworden. Het is nauwelijks nog mogelijk hun karakter van feestdag te ontdekken als we ze niet eerst bevrijden van elke mogelijke verwarring met vrije tijd. Zo kan b.v. een feestdag best arbeid of dienstverlening insluiten, misschien juist om aan te tonen dat de feestdag niet simpelweg vrije tijd of, als in de voorstad, scheiding van het zakenleven betekent. De feestdag moet torenhoog uitsteken boven de voorstad en het fabrieksterrein beide. In zijn boek 'De bedreiging van de vrije tijd'⁴⁷ voert de president van de Colgate Uni-

versity, C.B. Cutten, 207 boeken en artikelen aan over de vrije tijd. Geen van deze 207 pogingen maakte onderscheid tussen vrije tijd en feestdag. Cutten zelf volstond met de volgende uitspraak: 'De puriteinen deden niets op zondagen en op bid- en dankdagen voor het gewas'. Dit is beslist een vernietigende beschrijving van de tijden waarop de gemeente zich constituëerde als het levende lichaam van Christus, zowel in haar eigen beleven als in de vormgeving van haar kerken. Als president Cutten ooit naar Dorchester in Massachusetts gegaan was en daar de bouw van de eerste Congregational Church – en passant gezegd de kerk van de presidenten-familie Adams – had ervaren, zou hij daar hebben geleerd dat de mensen op zondag heel beslist een plicht vervulden, hun hoogste plicht, n.l. een volmaakt lichaam grondvesten, waarvan de machtige republiek van de Verenigde Staten maar een armzalige werkdag-uitgave is. Aan deze 'Cuttens' gaat de wereld vandaag te gronde. Was het woord dat de puriteinen 's zondags 'niets' deden maar nooit uit zijn pen gevloeid! Maar de oorzaak van dit geheugenverlies is heel eenvoudig. Als de godsdienst beperkt blijft tot de voorstad en een particuliere aangelegenheid is, dan is het natuurlijk onmogelijk godsdienst te zien als een algemene en noodzakelijke wijze van leven. Particuliere godsdienst is namelijk geen godsdienst, ze is slechts een stompje ervan. Maar elke gemeenschap moet religie hebben, d.w.z. ze moet over de kracht beschikken van haar leden offers te vragen en moet daarom of feestdagen scheppen of ophouden een gemeenschap te zijn. Gelukkig is de eenheid van geloof in dit land werkelijk bemoeïgend. De diepe rouw bij de dood van president Roosevelt en de plechtige jubel op onze overwinningsdagen waren uitdrukking van diepe gezondheid van de Amerikaanse geest. Ik voelde grote trots en dankbaarheid dat ik er aan mocht deelnemen. Wij behoeften geen feestdagen uit te vinden van het holle soort als bij de fascistten. Met de ervaringen van april tot augustus 1945 kunnen we zowel Mr. Cuttens idee van de zondagse 'lediggang' als de duizendjarige feestdagen van de nieuwe heidenen wel uit het veld slaan. Maar zelfs als we de moderne mentaliteit ontmoeten op haar eigen bodem van volledige scepsis, dan zouden we haar nog altijd kunnen bewijzen dat de puriteinen op zondag niet leeg rond liepen. De president van Dartmouth College, waarvan ik de eer heb de Magister titel te dragen, Dr. Ernest Martin Hopkins, zei eens tegen me: 'Het is ver-

bazingwekkend hoeveel 'horse-shedding' vroeger voor en na de kerkdienst plaats vond. 'Horse-shedding' was het gesprek over de dorpsaangelegenheden terwijl de paarden aangebonden stonden onder een soort afdak (shed). Dit gebruik schiep 52 weken lang de politieke atmosfeer voor de jaarlijkse dorpsvergadering. Zonder deze zondagse horse-shedding zou de democratie praktisch onuitvoerbaar worden. Hieruit kunnen we concluderen: De puriteinen waren erg druk en hadden er veel voor over om *samen* vrij te zijn. Het *samenkomen* van hen die vrij waren stond op de eerste plaats. Maar in een 'leisure class' (de rijke mensen met vrije tijd) of in jouw of mijn vrije tijd staat het vrij zijn op de eerste plaats; het vrij zijn samen met anderen blijft toevallig en willekeurig en daarom bereikt zo'n gemeenschap de diepte van de vrijheid niet. Vrije tijd isoleert de ziel. De slagzin: 'Iedereen lid van de leisure class', zou de ziel voorgoed uit de voorsteden en fabrieken verbannen. Want de vrije tijd neemt gedeeltes van ons in beslag; de ziel echter is niet aanwezig bij lezingen of concerten noch bij spel of aan de lopende band. Ik geef mijn studenten de raad in de collegezaal het bestaan van de ziel of van God te ontkennen. Het schoollokaal is namelijk geen plaats waar je jezelf volkomen bloot geeft.

Omdat de voorstad en de fabriek onze levenstijd in kleine stukjes hakken, kan een middel tot herstel van de feestdag bestaan in het tegengaan van het leven op korte termijn door een leven op lange termijn. De afschuwelijke fascistische uitvinding van kunstmatige feestdagen is net zo goedkoop als de drogreden van de deftige heer met vrije tijd die zich voorstelt dat wij mensen op feestdagen 'niets' doen. Dat is benedenmenselijk. Elke poging, normale toestanden weer te herstellen, zal een verreichend doel moeten hebben. In het licht van zo'n uiteindelijk doel zouden kleinere stappen, die we nu reeds zouden kunnen doen, op de juiste wijze ingevoegd kunnen worden. Na de eerste wereldoorlog werd in de Verenigde Staten gediscussieerd over het thema 'vrije tijd'. Na de tweede wereldoorlog hunkert de hele wereld naar echte feestdagen. Om deze reden bepleit ik als uiteindelijk doel een zevenjarige of negenjarige 'week'. Een mens zou er naar moeten streven het eerste jaar van elke zeven- of negenjarige periode in zijn volwassen leven, door te brengen in een soort gemeenschap als ik in het tweede hoofdstuk heb beschreven, een gemeenschap van onbekommerde openheid,

vastberadenheid en toewijding. Dit zou in overeenstemming zijn met de christelijke betekenis van de zondag⁴⁸.

Het christendom begint altijd met een nieuwe vorm van zondag als het hernieuwd opstaat uit de doden. Het samenvoegen van toekomst en verleden is de geschiedenis van de kerk. De kleine christelijke week doet dit door de zondag, waarop we anticiperen op het toekomstige koninkrijk Gods, aan het begin te plaatsen van de komende werkweek waarin we doorgaan met de structuren van de geregelde arbeid die we uit het verleden hebben meegekregen. Dit is de verheven grondslag waarom de zondag de eerste dag van de week is en niet de laatste. Want zo ont-dooit de inspiratie van de zondag langzaam de bevroren vormen van de alledaagroutine. Een soortgelijk voortschrijdende verlossing van het moderne leven zou daarom kunnen ontstaan uit ons samenleven gedurende een zondagsjaar binnen een gemeenschap die anticipeert op de sabbat van de mensheid. Dat zal een Pinksterzondag zijn van vele talen, want op Pinksteren begon de Geest de apostelen zo te leiden, dat ieder van hen op zijn beurt de grote daden Gods prees. Wanneer nu op de komende zondag van de kerk-der-hoop, de arbeider, de boer en de student God mogen prijzen vanuit de moeite en in de taal van hun werk, maar vrij van de dode taal van de voorstad, dan zal onze arbeid opnieuw ter ere Gods zijn.

Toen een vriend dit las riep hij uit: 'Je reinste fantasie!' Waarop ik alleen maar alle bewijsmateriaal ten gunste van mijn stelling aanvoerde: het sabbatsjaar van de professor, de verlenging van belangrijke conferenties over het weekend heen, het merkwaardige instinct, dat op een goede bijeenkomst niet alleen mensen van hetzelfde type moeten samenkomen. Vervolgens is er de onrust in de academische beroepen. Vijftig jaar geleden oefende een arts, een predikant, of een advocaat levenslang zijn praktijk uit met weinig of geen vakantie. Nu knappen ze na een tiental jaren af en dokteren bijna onophoudelijk aan hun dagelijkse routinebezigheden. Telefoon, auto, vliegtuig, post, maken het namelijk mogelijk dat ze nu, kwantitatief gesproken, in tien jaar net zoveel presteren als vroeger in hun hele leven. Het is daarom niet verwonderlijk dat ze elke tien jaar moeten ophouden te bestaan. Ze zijn elke tien jaar rijp voor hun begrafenis; ze moeten zich terugtrekken en een heel nieuw leven beginnen, alleen omdat ze een heel leven in een veel kortere tijdsspanne

hebben samengeperst. Is niet de 'zenuwzinking' die zich mag verheugen in een grote populariteit, het meest sprekende argument voor een zevenjaarsweek?

Ik had die vriend ook de brief kunnen laten lezen van de Mexicaanse minister van arbeid aan ons in Camp William James. Hij schreef daarin: Het sabbatsjaar is goed voor mensen die wetenschappelijk onderzoek doen of voor de kunstenaars. Maar het is de verkeerde gevolgtrekking van het liberale verstand geweest, aan te nemen dat ook de massa's ontspanning zouden vinden in het enthousiasme voor de wetenschap en de kunst. Dat kan nooit zo zijn. Het merendeel der mensen zal met betrekking tot deze creatieve bezigheden altijd passief blijven. Maar ook de mijnwerker, de boer, de huisvrouw en de ambtenaar moeten dat schepende leven kunnen realiseren. Men moet hen alleen niet uitnodigen het leven van de geleerde of de schilder te imiteren, wiens betekenis tenslotte daarin ligt dat miljoenen mensen van zijn gedachten profiteren. De instanties voor volwasseneneducatie misleiden de vrije tijd van de massa's wanneer ze niet elke mens die zich losmaakt uit zijn massabestaan, de mogelijkheid bieden om *tegen de duivel te vechten*. De kunstenaar en de geleerde vechten namelijk tegen de duivel. Er is geen zondag voor de mens, wanneer hij niet tegen de duivel kan vechten en over hem kan triomferen. Voor de meerderheid gebeurt dit in goede kameraadschap. 'Help ons', zo ging minister Beteta verder, 'middelen en wegen te vinden om het eentonige bestaan van loontrekkers of peons⁴⁹ te verruimen, en laten velen van ons een goede strijd voeren in de braakliggende landen van onze beschaving als hoogtepunt in hun leven'. De strijd tegen de duivel was voor hem in elk geval een *feestdag* binnen een zinloos leven van de massa's.

Zoals in kunst en wetenschap bestaat er ook creativiteit in het sociale en politieke handelen. Echte veldtochten van kameraden, die met inzet van hun hele persoon gemeenschappen vormen, in de pionier-houding van 'de ziel op de snelweg', zouden die wetenschappers en kunstenaars moeten uitdenken die werkelijk bezorgd zijn over de sociale gelijkheid. Maar in plaats daarvan bevorderen ze rondleidingen door kunstzalen waar naakte gedochten de arme onvoorbereide zielen doen verstijven. Kunst kan niet opgenomen worden zonder een lange tijd van voorbereiding. Deze museumbezoekers zouden eerst een bad moeten nemen of een ander louterend ritueel ondergaan

voordat ze oog in oog komen te staan met de diepste roerselen van hun eigen gevoelens. Het heet vandaag een rondleiding als je de kunst als volgt bijbrengt: 'Ik kan u in tien minuten alles over Rembrandt vertellen' (letterlijk uit de mond van een expert gehoord!). Maar voor de arme ziel is het als het opdrijven van vee wanneer ze door de tentoonstelling gejaagd wordt. Er is geen opbouw van verwachting. Op dezelfde manier geven avondcursussen steeds meer informatie over de stand van het wetenschappelijk onderzoek. En opnieuw wordt het beste aan de hele geschiedenis, n.l. het geloof dat de wetenschapper door een lange duisternis voerde, aan de cursisten onthouden. Dit betekent alleen maar dat we de onvoorwaardelijke gelijkheid van alle mensen met betrekking tot hun recht op vreugde of op feestdagen niet geloven. Onze musea en leslokalen passen zich al te veel aan de routines van alledag aan.

Al geruime tijd begint het kruid tegen dit kwaad te groeien. In het leven van mannen en vrouwen in de laatste honderd jaar kunnen we zien dat ze grote crises als aanleiding hebben gebruikt hun leven anders in te richten. 'Stadia op de levensweg' zijn als grote actes van een drama geleefd geworden. Wij zelf werden in het leven meerdere keren door zulke periodes gevoerd en elk ervan had zijn eigen kameraadschap en zijn eigen bezielende wetten. We hadden ze niet gepland, maar moesten ze als onvermijdelijk erkennen. Daarom weet ik, dat dit een weg door het leven is, en ik kan op tientallen biografieën wijzen waarin het leven door grote geloofsdaden verschillende keren opnieuw geboren werd. En iedere keer werd het nieuwe begin geleefd als de schepping van een onvoorwaardelijke nieuwe gemeenschap tussen verwante zielen. Zo kan in elk geval dit persoonlijke argument de lezer ervan verzekeren dat ik weet waar ik over praat; het is de geschiedenis van mijn eigen leven. Maar dat is niet voldoende om te overtuigen. Het zou een toeval of een uitzondering kunnen zijn. Er dringt zich evenwel een parallelle gedachtengang op als we letten op de nieuwe bewegingen binnen de georganiseerde religieuze gemeenschappen.

Deze gedachtengang begint met de waarneming dat alle religies, ja meer nog, alle pseudo-religies streven naar ritmische activiteiten. De dans wordt geheiligd. Religieuze dansen worden aanbevolen. Dansen is ritme op een korte golf. Dan zijn er

bij ons liturgische bewegingen die het ritme van de afzonderlijke eredienst alsook het ritme van het hele kerkelijke jaar opnieuw activeren. Preken groeien uit tot een doorlopende keten over maanden, ja zelfs wel over jaren. In de zomer worden vakanties en retraits georganiseerd. Is er in dit alles een gemeenschappelijke noemer? Wat is hieraan nieuw, wat oud? Het eerste en toch bijna vergeten feit is dat alle godsdiensten hun waarheden in kalenders hebben vervat. Kalenders zijn ritmische vormen van gedenken en geven de cyclus voor de eredienst aan. Het liturgische ritme wordt uitgedrukt in de relatie zondag en weekdag, Kerstmis en Pasen, Pinksteren en Advent. Filosofische systemen zijn niet ritmisch. Godsdienst wel. Hoe komt dat? De lezer hoeft niet bang te zijn dat hij zich nu met de details van deze jaarcyclus bezig moet houden. Slechts de overeenkomst van elke liturgie bij alle kerkdiensten moet beklemtoond worden: ze proberen de mens tot een niveau op te heffen waarop hij niet blind, maar ritmisch kan leven. Opvoeding, inspiratie, het goede leven, drukken zich in een ritmische ordening uit. En sinds Noach en de farao weet de mens dat ritme de wederzijdse bevruchting van tegengestelde gebeurtenissen is. Vreugde en verdriet, winter en zomer, overwinning en nederlaag, geboorte en dood vormen het ritme, als en zolang we ze als tegengestelde grootheden behandelen en ze niet overlaten aan het toeval. Een zondag in zeven dagen, een vakantie in het jaar kenmerken ons als welopgevoede mensen. Van welke kant we deze zaak ook bekijken, we zullen zien dat de vuren waardoor de harten van de mensen verwarmd worden, ritmisch ontvlammen; zo niet, dan zullen ze ons vernietigen. Het gebrek aan ritme is slecht. Ons 'haastprogramma' voor de halfjaarlijkse vakanties zondigde tegen de wet van de vakantietijden. Deze periode van 'uitbroeden' is onmisbaar voor het opvoedingsproces. Opvoeding zonder een kwart aan vakantietijd is a-ritmisch en daarom onvruchtbaar. Vakantie is de kern van de studie. Het volle leven heeft een polsslag.

Tot zover klinkt alles heel gewoon en 'natuurlijk'. En daarom was dan ook het moderne denken direct bereid de kalender van de godsdienst voor niet ritmischer te houden dan de tijden van zon en sterren. En hieruit concludeerde men dat de hele kalender zuiver een aangelegenheid was van astronomische kennis. En onze kamers van koophandel en fabrieken dokteren al geruime tijd aan onze chronologie van de zondag en van Pasen in de overtuiging dat het ritme volledig 'natuurlijk' of mechanisch gemaakt

zou moeten worden⁵⁰.

Ook hebben onze leraren ons verteld dat de mens 'oorspronkelijk' dag- en nacht-evening, zonnewende, zaai- en oogsttijd vierde en dat de kalender van latere godsdiensten slechts een meer of minder overbodige afwijking van de 'werkelijke' en oorspronkelijke kalender van de jaargetijden was. Dit onderricht heeft bij velen van ons het verlangen gewekt, terug te keren naar het ritme van de natuur en de sacramenten van de natuur te vieren zoals zonsop- en ondergang, maannachten en de lente. Dit hebben we in de afgelopen tweehonderd jaar op sentimentele, poëtische en romantische manier gedaan.

U en ik weten dat ons diepste levensritme niet verloopt volgens de omloop van de zon. Walvissen en paarden mogen hun paringswetten aan de jaargetijden ontleen. Maar de mens wordt verontrust door het feit dat zijn behoefte niet te voorspellen is. Sex, politiek, studie, werk, en speciaal onze zorgen en vrees verbannen ons uit de cyclus van het jaar. De mens, verbannen uit de cyclussen van de natuur, schept voortdurend nieuwe ritmes.

Als de mens niet te vatten is in de 365 dagen van het jaar, is dan niet de liturgische beweging een schijnvertoning? Of op z'n minst een sentimentele en romantische cultus van een jaarlijks proces dat in geen enkel opzicht beter is dan de natuurcultus van Jean Jacques Rousseau? Wanneer de kerk ons leven werkelijk in jaarlijkse kringen zou insluiten, dan was ze inderdaad versteend. Gelukkig is dit niet de betekenis van een kerkelijke kalender. De natuurlijke cyclus wordt door de kerk niet overgenomen, maar bestreden. De eerste is een kalender van 365 dagen. De laatste drukt, binnen een raam van 365 dagen, de ware oneindigheid van alle tijden uit, van het begin van de wereld tot aan het einde. Voor het verstandelijke denken bestaat de tijd uit van elkaar gescheiden eenheden, dagen of jaren. Voor ons geloof voert de loop van een jaar ons binnen in de totale doorgaande lijn van alle geschiedenis. De kalender van Amerika met de 4de juli (1776) is volledig onafhankelijk van het mechanisme van de natuur. Zozeer onafhankelijk, dat van Kerstmis tot Pasen Jezus' hele levenstijd van 30 jaar in herinnering geroepen wordt; en van Pinksteren tot Advent wordt de hele ervaring van de mensheid door het Oude Testament en door ons hele tijdperk herdacht. De feestdagen die u en ik in acht nemen zijn samengesteld uit de herinnering aan alle lotgevallen van de mensen.

Zoveel dan moeten we zeggen ter uitdrukkelijke verdediging van de kalender: Terwijl in de natuur elk jaar in zichzelf een einde heeft, infiltreert de kerkelijke kalender in die voorbijgaande seizoenen die lange-termijn elementen, waardoor een dag en een jaar schakels worden in de ketting van een tijd die geen einde kent.

Ikzelf heb de geschiedenis van de laatste duizend jaar geschreven rondom de herdenkingsdagen en de kalenders die in dit tijdperk zijn ingezet; en ik ben er zeker van dat de historicus door deze nieuwe methode in het hart van de menselijke geschiedenis geplaatst wordt⁵¹. Weliswaar heeft tot op de huidige dag geen van de historische specialisten, bedwemd als ze zijn door de filosofie, dit ook maar waargenomen.

Economie op korte termijn

Wat we ook allemaal ter verdediging van onze jaarlijkse routines, onze feestdagen en zondagen mogen aanvoeren, we zullen er eerlijkheidshalve aan toe moeten voegen dat de meeste mensen deze feiten blijkbaar vergeten zijn. Het staren naar de steeds doordraaiende kringloop schijnt de toeschouwer van deelname af te houden. Zodra wij denken dat deze kalenders in leven kunnen blijven zonder dat wij er 'ja' tegen zeggen, ze ondersteunen en ze leven, vervallen ze. Degenen die uit sleur naar de kerk gaan zullen geen profijt hebben van een of andere liturgische vernieuwing. Er moet eerst iets met henzelf gebeuren: Ze moeten ontdekken dat er nieuwe ritmes geschapen moeten worden, in hun eigen leven of in het leven van de wereld. En voor deze werkelijke ritmes is het ritme van de kerk weliswaar een herinnering en een appèl, maar nooit de zaak zelf. Christus zou nooit binnen de kerk op Goede Vrijdag in zijn gelovigen gekruisigd worden, als hij niet eerst in volle werkelijkheid op Golgotha gekruisigd was.

Deze relatie tussen origineel en gereflecteerd leven is de reden waarom we de grotere ritmes van onze eigen decennia in volle werkelijkheid moeten ontdekken voor we met succes aan een kerkdienst kunnen deelnemen. De volle omvang van onze groepservaringen en de totale uitbreiding van de strijd der mensheid om passende ritmes is in de liturgie gecomprimeerd; maar ontcijferen zullen we dit geheimzinnige boek pas door analoge ervaringen in ons eigen leven. De gelovige ervaart

meerdere kalenders, sommige cyclisch, andere open.

Dat is de enige manier waarop we de kerk tegen het afschuwelijke misverstand van vele van mijn welwillendste vrienden kunnen verdedigen. Deze zeggen n.l. dat de diensten in de kerk prachtige mythes zijn, maar niettemin slechts een mythe. Hoe is zo'n misverstand mogelijk? Begrijp goed, deze mannen en vrouwen zijn uiterst consciëntieus. Welnu, ze kijken naar de jaarlijkse cyclus als naar een schouwspel van de natuur en zien het niet als een proces waarbij we onze tijdrekening inlijven in de jaren die slechts 'natuur' zijn. De jaren van de kerk zijn vervalst en gedegradeerd tot een vanzelfsprekendheid. Maar de kerk werd gesticht voor de werkelijke voortgang van ons hele leven en van de hele geschiedenis der mensheid. Haar godsdienstoefeningen ontstonden als zelfopoffering van de gemeente voor het voortbestaan van de mensheid, als eis aan ons, in dit hele proces mee te doen en onze volstrekt mechanische, blinde cyclussen los te laten. De kalender van de kerk werd tot mythe toen men begon naar de preek van iemand anders te luisteren, in plaats van zich zelf te wijden aan deze 'zondagse manier van leven' het hele jaar door. Waar de gemeente niet als het lichaam van Christus aan het kruis hangt, daar is het kerkelijk jaar mythe. Deze mythe moet vandaag bestreden worden!

Wat is er mis met mijn goede, gewetensvolle vrienden die mythes weer oprakelen? Hun zenuwgestel is onder de druk van hun dagelijkse kleine tijdschema's bezwaken. Ze zijn in hun achtertuintje beroofd geworden van de ruime adem van de geschiedenis. Dat ze nu met één oogopslag hun hele leven als geheel zouden overzien, is teveel gevraagd. Daarvoor wisselen ze te vaak van omgeving. Hun ziele-anker kan alleen in kortere periodes, van tien of vijf jaar, grond vinden. Daarom ligt de periode die we vandaag moeten verzorgen, tussen het hele leven en het daarin gelegen afzonderlijke jaar. Woorden hebben hun betekenis verloren en werden tot 'mythe', omdat een nieuw 'optimum' voor persoonlijke ervaring erop wacht opgenomen te worden, een tijds-optimum, waar de laatste eeuwen geen notie van hadden.

Omdat het nieuwe tijds-optimum niet gerealiseerd werd, heeft de psychoanalyse het vacuüm opgevuld. Psychoanalyse is de duidelijke reactie op dit diepere gebrek aan ritme, dat voorstad en fabriek veroorzaakt hebben. De knopen in de persoonlijke

tijd worden door de analyticus op individualistische manier ontward. Maar zelfs deze analytici ontdekken de ontoereikendheid van hun methode. De gemeenschap van een normale groep en niet de broeikas van zieke, individuele gewetens, is het antwoord op onze honger naar ritme.

Voor mijn scepticus die nog blijft roepen 'allemaal fantasie!' kan een eenvoudige tijdsvergelijking misschien interessant zijn. Wij leven als 'loonzakjesmensheid' van betaaldag tot betaaldag. Het burgerlijk jaar is onze langste tijdseenheid. Dit maakt ons tot massa, omdat de mens uitsluitend daardoor mens wordt, dat hij zeventig, honderd en zesduizend jaren met elkaar kan verbinden. Vroeger was het economische belang van een familie duurzaam, erfelijk en het bond hen voor honderd jaar aan een of ander bezit. Het politieke jaar van hun gemeentes daarentegen was kort; slechts hun economie werd op lange termijn geleefd, een blijvend erfgoed van velden, boomgaarden, huis en hof.

Maar vandaag is een jaar de langste economische eenheid geworden die een werkend mens kan overzien. Waarom moeten we zo ongelovig staan tegenover de gedachte dat we een ritmisch tegenwicht moeten creëren tegenover deze verandering in economische tijdseenheid? De economie, die eens heel lang was en uitreikte boven onze eigen levenstijd, is kort geworden; dat wat kort was, de kalender van de ziel, moet nu verlengd worden in overeenstemming met de verkorting van de economische kringloop. De mens moet zich een bijzondere krachtsinspanning getroosten om weer een leven op lange termijn te ervaren, want in zijn dagelijks leven ontbreekt dit volkomen⁵².

De scepticus mag nog steeds zijn schouders ophalen. Maar wil hij de vraag beantwoorden wat er gebeurt als we aan deze behoeftes niet tegemoetkomen? Het antwoord staat geschreven in bloed en puinhopen: als iedereen zijn werk in de massa verricht, in de opgesplitste seconden van de wetenschappelijke bedrijfsvoering, dan zal de super-compensatie het millennium zijn, de duizend jaar van het derde rijk of een andere opgeblazen eeuwigheid. Het evenwicht tussen werkdag en zondag is een eeuwige eis van de menselijke ziel. Bestaat de arbeid uit minuten, dan worden de slogans hallucinaties van vele eeuwen. Waarom was Europa er zo dol op de negende, tiende en elfde eeuw van onze tijdrekening als maatstaf te nemen voor de nationale grenzen? Deze nachtmerries van Groot-Bulgarije, Groot-Albanië, Groot-Duitsland, Groot-Polen waren tegengiften tegen het geestloze bestaan-bij-

het-moment dat de plotselinge opkomst van het industriesysteem had meegebracht. De menselijke periodes van vijf, zeven of tien jaar zijn werkelijk als nieuwe ordening noodzakelijk. Maar uit het feit dat wij verzuimd hebben deze korte en toch leefbare periodes te creëren, hebben de demagogen munt geslagen. In 1932 zei een diplomaat, die zijn geloofsbrieven had overhandigd aan Mussolini's regering, lachend tegen mij: 'Ze noemen zichzelf de oude Romeinen, maar daarvoor doen ze wel het zware werk de moderne straten te maken die nodig zijn.' Deze cynische opmerking openbaart de relatie tussen de ideologie die met lange periodes werkt en de arbeid die kortstondig is. De demagogen verkopen hun jaren bij duizenden aan een uitgehongerd publiek van zwervende arbeiders.

Als de industrie pachtverhoudingen voor groepen vakarbeiders ingesteld had voor periodes van vijf tot vijftien jaar, dan was mogelijk Duitsland het Hitlerregime bespaard gebleven. Daar deze samenhang mij duidelijk was, heb ik mijn werk tussen 1918 en 1933 gewijd aan zo'n 'decentralisatie' van de industrie⁵³. Mannen en vrouwen zouden dan tegenover deze stades op hun levensweg gestaan hebben zoals God deze periodes heeft geschapen, n.l. als ritmische periodes die ons, in overeenstemming met onze natuur, voor een bepaalde tijd tot een gewijde gemeenschap samenbinden. Wil ons mens-zijn tot vervulling komen dan vraagt dat om een zelfde afstand tot de opgesplitste seconde als tot het millennium en in deze afstand tot de beide uitersten zullen we ons tijds-optimum vinden. 'Teams' van twaalf tot vijftig mensen zouden in zulke tijdelijke groepen kunnen samenwerken. Deze groepen kunnen niet altijd blijven bestaan, want onze samenleving wisselt te vaak haar produktiemethoden. Maar ze zouden wel meer zijn dan alleen maar een ophoping van nomaden-arbeiders. Deze arbeidsbrigades of teams zouden, als ze op de juiste manier starten, een gezamenlijke werkopdracht kunnen vervullen; zouden een gemeenschapsleven op gang kunnen brengen tot de volgende groep rijp is om de taak over te nemen; en ze zouden alle stadia van realisering kunnen ervaren vanaf het moedige eerste begin tot de latere fasen van strijd en crisis, tot en met het uiteindelijk overleven. Vergeleken met de heen en weer pendelende massa's die gecontroleerd worden met de prikklok, zouden deze teams heel anders werken: op hun eigen tijd, onder eigen beheer. Voor zo'n uitbesteding van beli-

chaamde groepen hebben onze grote bedrijven talloze mogelijkheden. Maar eerst zullen de mensen moeten merken dat we zonder deze stap geen steden en geen burgers meer zullen hebben, alleen nog maar baantjesjagers. Dit betekent, dat deze volgende stap in de industrie er niet zal komen zonder een geest van aandacht voor ons algemeen welzijn, die zo'n economische maatregel in groter verband kan zien. Het gevaar voor de bom zou ook het militaire apparaat aan onze hergroepering moeten interesseren.

Op de lange duur is de afschaffing van de slavernij lonend geweest⁵⁴. Maar lang voordat men moest erkennen dat zo'n stap lonend zou zijn, was de slavernij al onhoudbaar. Alle economische vragen zijn tweederangs vragen. Ik kan bewijzen dat de moderne wijze waarop de industrie werkt, niet lonend is omdat het hele apparaat veel te bureaucratisch is. De werkplaatsen uitbesteden, dat loont. Maar niets is verankerd in de diepte der geschiedenis dat niet eerst beslist wordt *zonder rekening te houden met wat het kost*.

'Der eine fragt: Was kommt darnach, der andre: Ist es recht?

Und darnach unterscheidet sich der Freie und der Knecht.'

Het beslissende, dwingende karakter van onze crisis ligt in het feit dat de massa's niet de mogelijkheid hebben kruisvormig te leven. Ze kunnen noch trouw zijn aan hun eigen verleden (Romeinse Rijken of Germaanse stammen worden, als surrogaat voor een dergelijke trouw, uitgeroepen als persoonlijk verleden), noch kunnen ze het geloof in hun persoonlijke toekomst waar maken (Hitlers duizend jaar was een surrogaat voor dit geloof).

De moderne industrie heeft teveel mensen beroofd van hun recht op een leven met werkelijke beslissingen, met de gezonde spanning die er is bij het groeien van de ene levensfase in de andere. Beide, zowel onze geboorte tot een nieuwe kwaliteit van leven door het stichten van een nieuwe gemeenschap, kameraadschap of groep, als ook onze traditionele kracht, dat wat begonnen is door te zetten, zijn nodig. Deze tweevoudige relatie bepaalt het karakter van elke levende groep.

De westerse industriële maatschappij heeft deze jaren-week, dit zondag-jaar of feestdag niet op tijd tot stand gebracht. En zo kwamen in plaats daarvan de wereldoorlogen. De oorlogen

schiepen voor miljoenen mensen een veldtocht waarin ze uit hun geestloze bestaan konden treden en juist die, in vreedstijd ontbrekende, ervaringen konden opdoen. Het noodlot zal ons nog verder achterhalen als we door deze oorlogservaring niet veranderen. Ze kan ons leren wat een feestdag is. Want een oorlog, en daarin ligt zijn eer, maakt ons na de grote inspanning vrij voor het machtige ogenblik waarop de vrede of de wapenstilstand wordt afgekondigd.

Als de soldaten terugkeren, mogen ze als individuen verlangen naar rust en vrije tijd. Maar de gemeenschap heeft voor haar eigen gezondheid een gedenkdag nodig. Op deze feestdag worden de verliezen op het slagveld niet zo vergeten alsof het zou gaan om een roes waarin we het onaangename kunnen vergeten. De kracht van een feestdag ligt in het overwinnen van de tragiek. Er is geen feestdag waarop niet het leed wordt herdacht en het lijden gewijd. Uit deze moed winnen we een diepere zekerheid omtrent onze eigenlijke bestemming. Elk leger dat huiswaarts keert verschaft de gemeenschap de 'natuurlijke' ervaring van een feestdag. Op die dag wordt ons leven in zijn volle kracht hersteld, omdat de echte feestdag wortelt in smart, schande en vertwijfeling; maar zijn vrucht is de wedergeboorte van de gemeenschap. Want als we de dingen ontdekken die alleen de smart openbaart, dan zien we de dingen die voor het oog verborgen zijn, zoals het verband tussen dood en geboorte, tussen licht en duisternis, tussen hemel en aarde. In den beginne schiep God hemel en aarde. Dit feit alleen is niet genoeg. Het moet geleefd worden. De feestdag is de gelegenheid waarbij de zon van deze waarheid opnieuw over de hele gemeenschap opgaat. Hemel en aarde worden bij elke beëindiging van een oorlog nieuw geschapen.

De gelegenheid die zich genadig aanbiedt om het ware karakter van de feestdag, die door de onbeschaamde vrije tijd bijna verdwenen is, opnieuw te leren, mag niet verzuimd worden. We kunnen een wet afleiden uit het feit dat hij tevoorschijn komt uit een wereldoorlog. Elke tijd moet haar centrale probleem aanpakken, het in een bepaald ritme brengen en het tenslotte door een feestdag adelen. Zolang het grootste conflict in een periode niet op deze wijze dapper tegemoet getreden wordt, zullen onder de druk ervan de minder grote conflicten opnieuw uitbarsten. Zulke conflicten zijn b.v. man en vrouw in geslachtelijk opzicht, kapitaal en arbeid in de produktie, jong en oud in de

cultuur. In vroegere periodes werden ze in de vorm van huwelijk, contract en opvoeding succesvol bijgelegd, maar nu breken ze allemaal weer uit onder de druk van ons centrale onopgeloste conflict waarvoor we nog geen feestdag hebben.

Wat is dit grootste conflict? Het grootste conflict van onze tijd lijkt mij nog verder te reiken dan voorstad en fabriek. De ware uitersten bereiken we pas als de strijder en de denker van onze tijd in hun tendensen tegenover elkaar gesteld worden. Wat hebben Einstein en een scherpschutter elkaar te zeggen? De kloof tussen hun bekende denkwijzen wordt als vanzelfsprekend beschouwd. We hebben denken in vreedstijd en handelen in oorlogstijd volstrekt onverzoend gelaten. Denkers en strijders hebben geen gemeenschappelijke geschiedenis. Als we die zouden kunnen creëren, zou de gemeenschapsgeest weer geboren worden.

In de laatste decennia verliep het denken academisch, de oorlogvoering bruuft. Maar nu is er een heel andere benadering mogelijk. Waarom zien we niet de denker en de soldaat van elke samenleving in hun relatie tot elkaar, de een die het eerste, de ander die het laatste station bemant op een en dezelfde weg, n.l. op de weg die elke bezielde gemeenschap aflegt? Waarom zien we de denker niet als de poort waardoor de inspiratie voor het eerst de stad binnenkomt, en de soldaat als de muur waarbinnen de geest vlees geworden is, zodat levende zielen, als hecht metselwerk, de stad zullen beschermen? Tenslotte zullen we nog uitvoerig spreken over de kameraadschap in vreedstijd die de uit de oorlog terugkerende jonge mensen niet uitsluit en de civiele geest adelt. De ervaringen van het soldaat-zijn horen in het toekomstige kruis van de werkelijkheid. Uitsluitend civiele mentaliteit kan hen niet bevredigen die hunkeren naar het belangrijke kruis van de hele werkelijkheid om en in ons. We hebben het hele potentieel van de menselijke natuur nodig. Als de strijders bewust daarin opgenomen worden, kan de oorlog zelf verdwijnen; tot zolang is hij onontbeerlijk. Dan zouden we ook regelmatig feestdagen kunnen vieren en niet alleen op dat buitengewoon ogenblik als het leger terugkeert. Dan zou de duivel die onze kracht om gemeenschappen te stichten ondermijnt, verslagen zijn.

Strijders en denkers

Een jeugdige kennis van mij wilde ambulance-chauffeur worden in Egypte omdat hij zich beschouwde als een christen-pacifist. Dit plan mislukte; hij werd opgeroepen. Waarop hij vond dat hij eigenlijk geen echte pacifist was. Maar nu sloeg hij in het andere uiterste om, hij trad uit de episcopale kerk. Niet in staat zijn eigen vermeende christelijke principes na te leven, besloot hij volledig 'heiden' te worden, zonder enige opschik. Deze zinloze beslissing moet hem het hart gebroken hebben, want de dagelijkse eredienst van gebed en lofprijzing betekende veel voor hem.

Iedereen weet dat duizenden jonge mensen zich in een soortgelijke noodsituatie bevinden, zij het misschien niet zo extreem. Waarom zouden we hen niet helpen? Ik moet constateren dat daarover de meeste mensen in verlegenheid raken. Ik zie geen reden voor verlegenheid.

Als onze jonge soldaten zich als 'gevallen mensen' beschouwen en dat feit verwarren met heidendom, dan is dat zeker niet hun eigen fout. De civiele denktraditie heeft de laatste decennia er weinig toe bijgedragen het karakter van het leven in een oorlog mee te omvatten. En zo wordt kostbare energie in veel zielen verspild.

De plaats van de strijder in relatie tot de denker (de wetenschapper), moet opnieuw belicht en bepaald worden. Nu miljoenen soldaat zijn geworden, zal deze machtige republiek^{54a} haar identiteit met haar wetenschappelijk en rationeel verleden verliezen als niet de verbinding tussen oorlogvoeren en wetenschap gevonden wordt. Het tijdvak van de wetenschap moet de militante strijder een plaats toewijzen die hem toekomt. Hoe kunnen oorlog en vrede door een homogeen en allenomvattend volk van denkers en strijders geleefd worden? In plaats van ons in twee gefrustreerde helften van beesten en hersens te splitsen, stellen we ons de vraag hoe de menselijke ziel over de scheiding in denkers en soldaten triomferen kan.

Is het waar, dat 'het enige antwoord daarin schijnt te bestaan een volstrekt onafhankelijke groep mensen te hebben die zorgt voor het denken en de planning, waar de gemiddelde strijder geen notie van heeft?' Deze zin komt uit een brief van een marineofficier na 13 maanden dienst op een torpedojager in de Stille

Oceaan. En hij gaat verder: 'Op de een of andere manier ben ik niet in staat deze twee gedachten met elkaar te verzoenen: daar is aan de ene kant de verantwoordelijkheid voor de directe opdracht die je moet uitvoeren en aan de andere kant de gedachte van volledige onverantwoordelijkheid tegenover de grotere opgave een nieuwe en toch ook betere wereld te scheppen... Mijn grootste behoefte is op dit ogenblik, met iemand van buiten het leger ernstig te spreken, met een mens die zich meer om de toekomst bekommert dan om het toevallige moment waarop je een vijandelijke eenheid buiten gevecht moet stellen, een eenheid die met een machine verbonden is die volledig vernietigd moet worden; en dan snel weer vergeten wordt omdat je je concentreert op de middelen om de volgende eenheid uit de weg te ruimen.'

En zijn brief gaat verder: 'Datgene, wat me als overheersend element bij de 'soldaat' opviel is dit kenmerk van 'vergeetachtigheid'. Deze karaktertrek treedt bij onze mannen heel duidelijk op... (hier volgt de beschrijving van een gevechtshandeling.) Ik weet dat u me kunt helpen een betere 'soldaat' te zijn. Als u niet een soort ideologische structuur voor ons gereed hebt die we bij onze terugkeer kunnen oppakken, weet ik niet wat er zal gebeuren - maar ik ben er zeker van dat u ons niet in de steek zult laten'.

Daarom wil ik proberen het samenspel van strijders en denkers opnieuw vast te stellen. Hiertoe moet de gangbare gelijkstelling van oorlog met heidendom en van vrede met modern-zijn of met de christelijke vooruitgang worden losgelaten. En dit feit kan gemakkelijk worden verstaan door een citaat uit het Oude Testament. Natuurlijk zegt het Oude Testament als geheel altijd weer hetzelfde, zij het in de vijf boeken van Mozes, de eerste drie verzen van de scheppingsgeschiedenis, of in de boeken der profeten. Ik meen echter dat de bijbel onze eigen taal spreekt in de laatste drie verzen van het laatste boek van de laatste groep geschriften. Ze worden toegeschreven aan de profeet Maleachi, en hij schijnt net zo door de sociologie aangetrokken te zijn als wij. Want hij drukte het geheim van het Vader-Zoon en Geest mysterie op sociologische wijze uit. 'Telkens', zegt de profeet, 'wanneer de harten van de vaders en de kinderen niet tot elkaar bekeerd zijn, wordt het aardrijk vervloekt.'

De vooruitgang in de industrie ging van generatie tot generatie

zo snel dat nu het aardrijk vervloekt is. De harten van de vaders en de harten van de kinderen koesteren in vele landen niet dezelfde hoop en vrees. Vijf jaar geleden stichtte een predikant in New York een gemeenschappelijk woonhuis voor afgestudeerden van een van de grootste universiteiten. En toen ze in 1939 in New York aankwamen had de toekomstgolf⁵⁵ deze jonge zakenmensen en juristen reeds overspoeld. Ze waren allen voor een milde vorm van dictatuur. Ze wilden het niet graag fascisme noemen; maar toch was de keuze van hun horizon praktisch tot twee mogelijkheden beperkt, of die van het communisme of een mild mengsel van het Amerikaanse fascisme en de corporatieve staat. Ze hadden zeker weinig religieuze of politieke overtuigingen gemeen met hun ouders. Misschien hadden ze zelf niet eens duidelijke overtuigingen. Maar instinctief verwachtten ze een of andere vorm van dwang en waren bereid zich daaraan te onderwerpen. Ze wonden zich niet op toen een Duitse vriend, die naar de U.S.A. geëmigreerd was, door regeringsverordeningen verhinderd werd het meisje van zijn hart te trouwen. Uit liefde voor hem was deze jonge vrouw naar Engeland gevlogen maar ze mocht de Verenigde Staten niet binnen komen. Ze werd door de Engelsen als 'arische' Duitse geïnterneerd. (Ze heeft intussen meer dan acht jaar gewacht en ik zie nog steeds dat jonge mens in zoiets geen reden tot opwindung zien; dat zou in 1850 ondenkbaar geweest zijn.) Maar ook voor hun eigen ziel toonden de mensen in het wooncentrum weinig belangstelling. De jongste college-jaargangen zijn in hun apathie tegenover hun eigen belangrijkheid nog verder gegaan: 'Na het twaalfde jaar schrijven we geen gedichten meer.'

Welnu, deze situatie van een bepaalde generatie is net zo'n onomstotelijk feit als dat we twee benen hebben; elke generatie verschilt. En noch ras, noch geloofsovertuiging, noch klasse hebben zoveel invloed op geschiedenis en politiek als deze wederzijdse afsluiting van de ene generatie tegenover alle andere. 'Elke generatie is een geheim genootschap en heeft haar eigen bezieling, gevoelens en belangen die ze niet mee kan delen, en die voor haar voorgangers en voor het nageslacht een mysterie zijn'⁵⁶. De huidige generatie wil baantjes hebben. De voorgaande had het tere geweten van een sociaal werker. Daarvóór jaagden de mensen naar het goud. Weer daarvoor waren het Mormonen, 'Oneida socialisten', of aanhangers van Robert Owen. Deze fei-

ten zijn zo onomstotelijk als dat de ene mens zwart en de andere blank geboren wordt. Ja, daar het geheim van elke generatie veel minder bekend is, is het een nog veel onomstotelijker feit dan zwart en blank. Als tijdelijke bestaansvorm is de geest van elke generatie alleen maar materiaal. De tijdgeest is zuiver grondstof. Het is onze voor-religieuze, voor-christelijke en voor-historische werkelijkheid. Ieder mens verschijnt allereerst in het masker van de geest van zijn generatie.

Voordat een mens in de geschiedenis kan binnentreden of zijn hart tot zijn kinderen of zijn ouders bekeren kan, moet op zijn vooringenomenheid worden ingegaan. Alleen dan zal hij luisteren of iets duurzaam in de geschiedenis te zeggen hebben. Want op zichzelf genomen zullen de geesten van al die tijden de wereld niet blijvend interesseren. Ze zijn immers slechts een periode in de eeuwige kringloop van deze wereld.

De grondstof 'geest van de tijd' zou men aan zichzelf kunnen overlaten als een generatie alléén op aarde zou kunnen zijn. Dan zou ze werkelijk de vrijheid hebben ouders of kinderen te vergeten. Ze zou geen godsdienst nodig hebben, en ze zou zeker niet in een openbaring geloven waarin over de vader en de zoon als gelijk verantwoordelijk voor de geest gesproken wordt. Het is duidelijk dat in het Credo zo'n uitspraak een proces aanduidt dat tegen de geest van elke afzonderlijke generatie (of jeugdbeweging) ingaat. In het Credo wordt het zijn van God onthuld als gespreid over twee generaties. En opdat de Geest niet met het verstand van het ogenblik of met de stand van de wetenschap verwisseld kan worden, wordt uitdrukkelijk gezegd dat hij tot ons komt door de interactie van twee generaties, van de vader en de zoon.

De analogie voor mensen kan nu duidelijk zijn. De mens kan geen evenbeeld Gods zijn als hij de geest van zijn eigen tijd dient. Noch de sociale werkers, noch die half-fascisten van 1939 hebben in de toekomst een geschiedenis. Want de moraliteit van één afzonderlijke generatie overleeft de zeden en gewoontes van die generatie niet. Zeden zijn goddank vergankelijk en juist als het goede zeden zijn, zullen ze niet als ondeugd verstenen maar op tijd veranderen.

Maar het alleen producerende verstand, de genius, aanbidt zijn eigen produkten. Het heidense verstand waagt het, de levensduur van zijn eigen produkten te stellen naast de levensduur van

de energie die hem het denken mogelijk maakt. Het is de waan van de heiden zijn eigen filosofie als goddelijk te bewonderen en niettemin te geloven dat zijn denkende geest ontstaan is binnen zijn eigen natuur, bij zijn geboorte. Je hoort mensen pochen op hun geboortegaven en hun aangeboren natuur, en anderen er om veroordelen dat zij op dat punt verschillen. Maar deze gelijkstelling van de geest van een generatie met de Geest werkt niet. Het is waar dat de fysieke levensduur van de mens gemeten wordt van de geboorte tot de dood. (De kerk heeft dit overigens nooit gedaan, zij telde van de doop tot de begrafenis.) Uit deze gelijkennis concludeert de mens dat zijn geest zijn levensgezel is die eveneens van de geboorte tot de dood vorderingen moet maken en zich ontwikkelen.

Echter, terwijl dit leven reikt van de wieg tot het graf, reikt de levensduur van een inspiratie van het midden van een mensenleven tot het midden van het leven in de volgende generatie. Zo wordt het verschil tussen onze fysieke en geestelijke existentie uitgedrukt in het verschil tussen haar periodes of ritmes. Als dragers van fysiek leven ervaren we ons als een ononderbroken opeenvolging. Als dragers van geldig denken, als wetenschappers, regeerders, schrijvers, ouders, experts, officieren, kunnen we geen vrede vinden als we dit denkproces in ons zelf opsluiten of het qua tijd laten samenvallen met onze eigen fysieke levensduur.

Nieuwe gedachten komen in het midden van het leven ons fysieke bestaan binnen, ze vormen ons en plaatsen ons in onze klasse, ons beroep of ambt. En terwijl we onze functie uitoefenen volgens 'de regels van het spel', brengen we de jongeren ertoe een begin te maken ons in onze maatschappelijke rol op te volgen. Het gevormde leven trekt altijd jonger vormlozer leven aan, omdat in de natuur al het gevormde naar herhaling verlangt. (De psycho-analytici noemen dit de 'herhalingsdwang', maar het is de grote economische wet, de uitweg van het universum.) De jongeren proberen altijd alles te erven wat er van het verleden maar te erven valt. Bijvoorbeeld leert iedere jongen en ieder meisje in dit land de drie R's^{56a}. Nu, misschien waren ze beter af geweest als ze Griekse taal en letters zouden leren, maar ze hebben geen keus. Engels is hun erfenis. Lang voordat ze konden kiezen hebben hun ouders hun geesten gevormd en hen gemaakt tot Engelse sprekers, Engelse lezers, Engelse schrijvers en boek-

houders. De jongeren zijn afhankelijk van de keuze die ouderen voor hen maakten. Een erfgenaam is niet iemand die kiezen kan wat hij wil erven; als hij zijn keus zelf zou kunnen maken zou hij self-made zijn. Maar in zover zijn erfenis al bepaald is, is hij een erfgenaam en staat hij onder de wetten die daarbij horen. Wel kan een mens tot zijn erfenis ja of nee zeggen, maar hij blijft gebonden aan dit ene alternatief dat niet scheppend is. Hij bepaalt nooit wat hij kan erven maar wel wat de achtergrond van de volgende generatie zal zijn.

Zo is dus de achtergrond van de ene generatie afhankelijk van de voorgrond van de voorafgaande generatie. De maatstaven van mijn vader bepaalden mijn opvoeding. En door geen van mijn eigen daden kan ik het feit ongedaan maken dat zijn opvoeding aan mijn eigen oordeel voorafging. Zo ben ik veel meer het produkt van zijn bedoelingen en verzuimen, dan zijn eigen leven dat was. Ik ben zijn erfgenaam. Alleen mijn eigen zoon of mijn studenten kunnen volledig mijn eigen beslissingen weerspiegelen.

De samenleving is gebouwd op het principe van een zwaluwstaart-verbinding die het dierenrijk niet kent. Voor onszelf en onze eigen opvoeding komt ons inzicht te laat. Als het kalf verdronken is kunnen we de put dempen. Een mens die zou willen proberen zichzelf te vormen zou naar lichaam en ziel lelijk toegetakeld worden. Hij zou 'hard-boiled', hard-gekookt, zijn. In de biologie staat dat gelijk met een mislukking. Het leven vraagt soepelheid, plasticiteit. Daarom moet het woord bemiddelen tussen de schrammen van de ouderen en de plasticiteit van de pasgeborenen. De belangrijkste werkingen hebben al op ons ingewerkt voordat we ze onder woorden kunnen brengen. Natuurlijk kunnen we ze, nadat ze hun werk aan ons hebben gedaan, overdenken en betwijfelen en daarna anders handelen. Maar daar we zelf al grotendeels bepaald zijn, hebben onze nieuwe besluiten meer kans in anderen vrucht te dragen dan in ons zelf. Men wordt niet door schade en schande wijs; jij wordt door mijn schade en schande wijs! Hierin ligt het grote menselijke geheim. De mutatie van Mendel vindt plaats bij conceptie en geboorte van het individu. Maar onze historische veranderingen worden bewerkt door een geestelijke relatie tussen twee mensen, twee generaties, twee tijden. Zulke krachten of energieën die minstens twee daarvan met elkaar verbinden en deze tot een gemeenschappelijk wezen samenvoegen, 'bevruchten' als

het ware onze soort tot voortdurend nieuwe mensen; natuurlijk kan men deze kwaliteiten slechts vinden als men ophoudt ze in het individu te zoeken. In het individu zullen we nooit ontdekken hoe een sociale functie spreker en dader, de eerste en de tweede dader, enz. verbindt. Deze krachten zijn processen tussen minstens twee geesten, twee harten, twee mensen; misschien wel tussen veel meer. De hardnekkigheid waarmee de psychologie de geestelijke processen binnen het individu heeft bestudeerd, is nog lang geen bewijs dat haar methode vruchtbaar is⁵⁷. De droom van een zelf-gevormd, zichzelf regerend mens is een slechte droom. De norm voor ervaren, onderwijzen en leiden kan niet ontleend worden aan de abnormale samenpersing van deze processen in een individu. De historische mens wordt door anderen onderwezen en regeert anderen; en in deze relaties is hij gedwongen zichzelf te verwerklijken. 'Hij' (op zichzelf) bestaat nooit, maar hij leeft altijd tussen twee tijden, twee leeftijden, als zoon en vader, leek en vakman, het einde van een tijdvak en het begin van het volgende. In hun vertwijfeling noemen de monastisten – die immers de geest binnen het individu zoeken – onze tijd een overgangperiode. Klinkklare onzin; het wezen van de tijd ligt in haar bevruchting. Tijd is overgang. Voorzover we handelen of spreken kunnen we dat alleen zinvol doen tussen twee andere generaties, de voorgaande en de volgende, omdat we namelijk altijd te laat tot onszelf komen. Tijd wordt niet waargenomen tenzij er eerst een nieuw begin gemaakt wordt, daarna een afscheid van het oude plaatsvindt, dus elkaar overlappend. Mijn eigen ik is niet het vat voor mijn eigen daden en ideeën. Mijn daden voeren de in mij geplante ideeën uit. Mijn ideeën planten in iemand anders de daden, omdat die zuiverder is ze te ontvangen. Daar dit zo is, is onze wil niet het instrument waarmee we onszelf maken: de wilsvrijheid is geen reden tot zelfaanbidding of zelfvertrouwen. Vrijheid wordt ons gegeven vanwege onze functies de tijden vóór ons te beëindigen en de tijden na ons te beginnen. In deze beide ambten zijn we werkelijk vrij.

Onze functie als kinderen verlangt ernaar afgelost te worden door onze functie als ouders. Het kind is zeker niet de vader van de man; ik denk dat dit de belangrijkste foute conclusie was van de heersende theorieën. Het romantisme van Rousseau en Wordsworth heeft de continuïteit tussen de generaties verstoord; en als surrogaat veroordeelden ze de arme kinderen tot een last

die rechtens de ouders behoren te dragen. Het wonderkind van de 19de eeuw was het afschuwelijke resultaat van dit ongeduld met het individu. Het moest zich haasten zijn eigen vader te zijn; als reactie bleef het gewoonlijk kinderlijk. *De vrijheid is niet aan het individu in ons, maar aan de soort in ons gegeven ten bate van het geslacht Mens.* Als we de vrijheid zo willen verstaan alsof ze ons voor ons zelf gegeven is, overdrijven we onze mogelijkheden in hoge mate. Als we de vrijheid loochenen, worden we de slaaf van ons ras. Jezus bleef tot aan het eind van zijn dertigste levensjaar onder de Joodse wet. Hij gebruikte de tijdsduur van wat een generatie genoemd word om uit de synagoge te groeien. Zijn gehoorzaamheid bestond in zijn geduldige gang door het leven. De opgestane Christus kan bij alle mensen zijn. Hij zou niet alle tijden kunnen toebehoren als hij op zijn negentiende jaar in de woestijn gegaan was en daar toen een secte had gesticht. Op zijn gang door zijn eigen generatie worden wij allen, als we met hem meegaan, bevrijd van onze aangeboren beperkingen.

Het is de hele inhoud van het christendom dat we vrij zijn, maar dat we te laat bij onze eigen vrijheid arriveren om zelf volledig haar bevrijdende krachten te kunnen aanwenden. Onze eigen tijd is een station tussen de tijden die onze vrijheid verwerpt en de tijden die ons geduld voorbereidt. De betekenis van onze vrijheid ligt in de kracht een nieuw type mens te scheppen. Deze kracht is in staat de kloof tussen de gewoontes van elke generatie te overbruggen. Meegesleept door de laatste trend en de dagelijkse gebeurtenissen haasten wij ons de goden van onze eigen tijd te aanbidden. En deze goden van de dag volgen elkaar op in een kringloop die lijkt op de economische kringloop. Elk type mentaliteit brengt automatisch haar doodgraver voort in de vorm van de tegengestelde filosofie. En in de kringloop van alle mogelijke filosofieën raken de afzonderlijke godjes blindelings verstrikt.

Maar we kunnen wakker worden, de kringloop onderkennen, zijn toverban breken en boven de strijdende tijdgeesten vrede stichten. Deze kracht was het typische kenmerk van onze tijdrekening. Ze verbond een kringloop ter gedachtenis van de bevrijder met een regelrechte sprong voorwaarts. Wanneer deze kracht verdrongen wordt zijn we onmiddellijk weer bij het heidendom terug. En in het heidendom is de eeuwige oorlog de

orde van de dag; uitsluitend oorlog tussen alle geesten van de mensen. Daarom steunden de nazi's, die 'eeuwige strijd', 'vernietiging' en 'uitroeiing' verkondigden, op de ene generatie van de 'jeugdbeweging', die met alle vreedzame betrekkingen tot de ouders^{57a} gebroken had. Al de revolutionairen in Europa zijn gevangenen van een afzonderlijke leeftijd, 'einaltrig' en blazen onbarmhartig hoog van de toren met hun eigen geest. De nazi's laten zien dat, wanneer een generatie haar tijdelijke geest ongehinderd mag uitleven, de oorlog het enige levensprincipe wordt. De oorlog op zich en de revolutie op zich verslinden hun eigen kinderen. Dat bedoel ik met 'einaltrig'. Maar het helpt niet als men met het oog op deze terugval in het heidendom zich in de eeuwige stad van de vrede zou willen terugtrekken. De pachters van de eeuwigheid willen maar al te graag vanuit de hoogte op de arena van de menselijke strijd neerzien. We hebben hun proclamatie van een eeuwige vrede gehoord en zeker vormen de pacifisten de onvermijdelijke antithese tot de oorlogswellust van de afzonderlijke tijdgeest. Maar die antithese is farizeïsch en onvolledig. Ze hebben gelijk als ze de oorlog als ordening van de wereld verafschuwen: hij is zeker het tegendeel, want de wereld werd tot vrede geschapen. Maar ongelijk hebben ze wanneer ze er niet aan toe voegen dat de schepping van de wereld een voortgaand proces is. Wat wij de schepping van de wereld noemen is geen aangelegenheid van gisteren, maar een zaak van alle tijden en ze speelt zich vlak voor onze ogen af. Elke generatie heeft het goddelijke voorrecht de wereld opnieuw te scheppen, zodra ze ophoudt het masker van haar eigen tijd te dragen, dus 'einaltrig' te blijven.

Wie kortstondig denkt staart naar de oorlog, ziet hem overal en verklaart hem tot levensprincipe. De pachters van de eeuwigheid staren naar de vrede en verklaren die tot de inhoud van het leven. Beide lijden aan een hersenschim. Beide ontbreekt het aan vrijheid. De ziel weet dat wij ons in de wereld in de oorlog begeven om haar de vrede te brengen. In elk uur van de geschiedenis is de herschepping van die vrede, die vanaf het begin aan de wereld als haar doel werd meegegeven, het thema van onze strijd. Tussen de oorlogspartij die zich alleen aan de kant van de wereld 'zoals ze is' stelt, en de vredespartij die zich alleen aan de kant van God stelt, dwingt onze liefde, onze hoop en ons geloof ons een 'oorlog- en vredespartij' uit te roepen. De steden van de

mensen en de stad van God vormen in een levende persoon een kruisvormige eenheid. De chaotische wereld in oorlogstoestand en de doorbrekende nieuwe vrede voor deze bepaalde chaos die oorzaak was van de oorlog, dat zijn de twee gezichtspunten van een mensheid die tot samenwerking bereid is. 'De' vrede bestaat niet. Elke afzonderlijke oorlog moge zijn eigen vrede krijgen! Op dit punt wordt ook het opvoedkundige succes van de laatste honderd jaar duidelijk. Het liberale denken als anarchie van overtuigingen en maatstaven interesseert me niet. Maar het liberale denken als bereidheid van de ouders hun kinderen een toekomstgerichte opvoeding te geven, is voor mij iets groots. Deze ouders waren bereid hun kinderen verder te laten komen dan zij zelf ooit komen zouden. De ware christelijke geest van dit liberalisme ligt in deze bereidheid van hele generaties de volgende generatie een toekomst binnen te laten gaan die voor henzelf gesloten was. De evangelische zin die sinds 1789 heersend werd, luidt: Geen enkele generatie mag de volgende haar geloof opdringen. Daar de vrije anarchie van normen voor het individu alom hoogtij viert, zien onze 'fundamentalisten'⁵⁸ gemakkelijk deze duidelijk bepaalde liefdes-belijdenis van het agnostische tijdvak over het hoofd. Tussen de generaties ontstond een band uit de liefde van de ouders en het geloof van de kinderen, die de hoop van de ouders in het leven van de kinderen overplante. Daar mogen we eerbied voor hebben.

Maar hoewel de ouders dit offer brachten, deden de onderwijsinstellingen dat niet. Als de jongeren op school en op college kwamen, dan weigerde daar de oudere generatie hen tot nieuwe mensen te vormen. De tussen-menselijke energieën die twee leeftijden met elkaar verbinden, werden verloochend. Ieder mens heeft, zo werd hen verteld, zijn eigen geest uit en voor zichzelf. En zo leefden leraren en studenten in onze collegezalen onder de fictie dat ze tijdgenoten waren en hetzelfde konden denken en voelen. Niemand was voor de gedachten van een ander verantwoordelijk; niemand zou zijns broeders hoeder zijn. En de leraren lieten hun eigen leven opzettelijk buiten het klaslokaal. Het getuigt in Amerika van een slechte smaak als je met vuur en ijver lesgeeft. De leraren waren geen autoriteit; ze waren slechts middel tpt een doel.

Vandaag bevindt een jonge generatie zich in nieuw soort oorlog die niet voortkomt uit een wettische samenleving van het verle-

den, maar uit een industriële samenleving met voortdurende veranderingen. Deze generatie vecht niet, zoals alle vroegere patriotten, voor de rechtsorde van de vaders omdat ze van hun vaders zelf weten dat veranderingen wezenlijk zijn. De veranderingen, zo heeft men hun geleerd, behoren tot hun aangeboren recht. Daarom moeten ook de soldaten, wanneer zij vechten moeten, voor een toekomst na de oorlog vechten en niet voor een verleden zoals dat was vóór deze crisis.

Onze soldaten wachten op de gelegenheid dat ze niet zomaar naar huis terug kunnen keren, maar dat ze zich tot een nieuwe vrede kunnen wenden en een nieuwe toekomst binnen kunnen gaan. Het moreel van dit leger zal in hoge mate afhangen van een verandering in de harten van de generatie die het woord voert, van de mensen die onderwijzen, spreken en bij gelegenheid denken.

Onze scholen hebben geprobeerd de jonge mensen die waarden bij te brengen die *wij* de moeite waard vonden om na te streven. Dit betekende meestal dat van hen gevraagd werd dat ze zouden voelen wat wij dachten. En daardoor hielden ze op te voelen. Welnu, de ontdekking van de twee-generaties-weg van de werkende geest brengt een geweldige verandering met zich mee. De jongeren moeten eerst gelegenheid krijgen om te voelen, te speuren, te vermoeden, voor zich zelf te vechten, het kwaad te bestrijden, de wereld te beschermen, voordat we theoretisch tot hen kunnen spreken. De ouderen moeten datgene helder doordenken wat de jongeren over de toekomst hebben gevoeld of kunnen voelen.

‘Wij kunnen van de mensheid zeggen dat ze zich in een voortdurend conflict tussen jong en oud bevindt. Jeugd wordt niet gekenmerkt door jaren, maar door de creatieve impuls iets tot stand te brengen. De ouderen zijn degenen die vóór alles geen fouten willen maken. De logica is de olijftak van de ouderen voor de jongeren’⁵⁹.

Met andere woorden, de denker (elk mens, oud of jong, aan wie een vraag gesteld wordt, bevindt zich in die pijnlijke situatie) zou nooit de handelende mens (degene die op het punt staat iets te ondernemen, mogelijk wel op basis van het antwoord van de denker) moeten vragen de afstand van de denker te delen. Toch doet onze academische opvoeding dit juist wel en de bewuste distantie van de denker-antwoorder wordt als het enige juiste gevoelsklimaat aanbevolen. Maar ‘wind je niet op’ is geen

goede raad voor jonge mensen. Als de jongeren zich niet meer kunnen opwinden ontaardt de wereld evenzeer als wanneer ouderen het hoofd verliezen.

Daarom zouden de denkers helder en duidelijk dezelfde processen moeten doordenken die de soldaat-van-het-leven zo diep emotioneel raken dat hij bereid is zijn leven in te zetten om de orde te beschermen. De helderheid van de denker moet zich verenigen met de vastberadenheid van de soldaat, zonder te vergeten dat deze helderheid het op moet nemen tegen het vuur dat in een mensenhart is ontbrand. Daarom is de denker afhankelijk van de brandende hartstocht die in de handelende mens ontvlamt en deze hoge temperatuur werkt uitdagend op de helderheid en koelheid van zijn inspanningen. Deze vlammen moeten branden zonder te roeten.

De samenwerking van soldaten en denkers moet het centrale artikel zijn in de grondwet van elke samenleving. Alleen dan zullen de denkers de pietluttigheden laten vallen en die waarheden weer ontdekken die van levensbelang zijn. De soldaten vormen de vooronderstelling van de wetenschappers.

Deze spanning zou niets anders dan toegepast christendom zijn. Het zou de bijbelse houding, die in de eeuw van het liberalisme tussen ouders en kinderen is ontstaan, tot haar logische consequentie voeren. En de scholen en universiteiten zouden in 1970 dezelfde bekering doormaken die de ouders doormaakten toen in 1870 hun God-vader-aureool begraven werd. Toen de ouders ophielden voor hun kinderen de almachtige God te spelen, deden ze iets dat van betekenis is voor de universele relatie van denkers en soldaten: ze vertrouwden de jongeren.

Moet niet iedereen die naar de weg gevraagd wordt en naar een antwoord zoekt, voorzichtig spreken opdat de andere weggebruiker niet op grond van zijn antwoord een verkeerde weg inslaat? Het hart jubelt als het hier en nu iets kan doen; het geniale van het verstand ligt daarin alles tegelijk en systematisch te kunnen doordenken. Daarom moet de denker die antwoord geeft, voorzichtig spreken. Maar zo voorzichtig, nadenkend en tijdsverschillen wegstrijkend zijn antwoord moet zijn, zo helder en uniek en tijdgebonden moet de daad van de mens zijn die ten strijde trekt. Het denken wordt uit omzichtigheid geboren. Maar een ziel wordt uit pijn geboren, de pijn die groeit uit het lijden dat de daad begeleidt. Vóór deze oorlog werd op onze

scholen de jongere geleerd conflicten en pijn te vermijden, zelfs de groeipijnen van het lijden dat onvermijdelijk optreedt wanneer we de bevelen van het hart opvolgen. Aeschylus wist het al: aan de raadslag van Zeus, die bevolen heeft dat de handelende mens moet lijden, valt niet te tornen. Dat is zo waar als 'twee maal twee vier is'. Maar dit samenspel van handelen en hartstocht, iets doen en daarvoor moeten boeten, is door sociologen, psychologen en alle monisten belachelijk gemaakt: vooral niet lijden! En zo hebben ze de jongeren gesteriliseerd, omdat men het samenspel tussen de generaties voor een 'natuurlijk proces' hield. Al 70 jaar had de Heilige Geest zich teruggetrokken ten gunste van de tijdgeest en de geest van het individu. Het denken van onze college-leraren werd kinderlijk, omdat oud en jong probeerden hun leeftijdsverschil te verdoezelen en als leeftijdgenoten samenspeelden. Compromis werd de grote slogan. Voordat ze in de diepte van hun gevoelens of in de diepzinnigheid van hun gedachten binnendrongen, haastten deze mensen zich compromissen te sluiten. En deze compromissen bevredigden net zoveel als het Missouri-compromis⁶⁰, ze schiepen geen gemeenschappelijke werkelijkheid tussen twee generaties. Daar niemand de moeite nam zijn werkelijke verlangens of zijn werkelijke visie in het compromis in te brengen, werd daarin ook geen enkele belofte vervuld en werd alle hoop verstikt.

Toen een van mijn studenten dit begrepen had, schreef hij mij een zin die mij diep ontroerde. Ik had deze reactie niet voorzien en sta nog steeds vol bewondering voor deze heldere zin: 'O', schreef hij – ik citeer letterlijk – 'ik ben een heiden want ik heb geen woorden.'⁶¹ Dit 'want' is om te koesteren. Hij had het heidendom als gebrek aan relatie tussen de generaties van de mensheid ontdekt.

En hij had daarbij de nog belangrijker ontdekking gedaan dat spreken geen bijproduct is van het individuele doen of denken, maar dat we slechts dan met macht spreken als daden en gedachten elkaar in hun dragers ontmoeten. Onze spraak, ons machtwoord waarop miljoenen gehoorzaam marcheren, dienen, en offeren brengen, is niet de 'uitdrukking' van wetenschappelijke ideeën, en ook niet de strijdleuze van blindelings marcherende brigades. De levende taal van een gemeenschap ontstaat uit de confrontatie van daden en gedachten, beide in men-

sen belichaamd; zoals de vonk die de donkere kloof tussen de plus- en de minpool in de electriciteit overbrugt, zo is het woord een vlammeende lichtboog die de generaties verbindt. Spreken is bovennatuurlijk. Enerzijds zijn blinde daden sprakeloos, en wie kent niet de lege woorden van de gewichtigdoenerij? Anderzijds – en dat wordt meestal vergeten – zijn ook abstracte ideeën sprakeloos; in zekere zin is alle wetenschap sprakeloos; ze is een gefluister tussen deskundigen. Alleen als ze onderwezen wordt, alleen als ze zich tot een nieuwe generatie wendt, krijgt de wetenschap haar spraak terug. De zegen die het gevolg is, wanneer denkers en soldaten elkaar aankijken, is daarin gelegen dat het openbare spreken weer geboren wordt. De taal verbindt de processen van slechts denken en slechts handelen. De student die zichzelf een heiden noemde, deed dit omdat hij zich buiten deze elektrische lichtboog bevond. Maar terwijl de meesten van ons zich hun verbanning helemaal niet bewust worden, ontdekte hij dat wij als kinderen en ouders, als erfgenaam en voorouder, een geestelijk ambt hebben in de nooit eindigende keten van de generaties. *De schakels van een ketting moeten in elkaar grijpen. Het ontwikkelingsschema van de laatste eeuw zag deze grote vraag van het in elkaar grijpen over het hoofd*, de vraag hoe je de afzonderlijke schakels van de ketting samenvoegt. Omdat de ketting gesmeed moet worden mogen ouders en kinderen niet doen alsof ze tijdgenoten zijn. Beiden moeten aan de rand van hun bestaan treden in de strijd tegen het gevaar, wanneer de soort heroriëntatie nodig heeft. De jongeren riskeren als soldaten hun fysieke leven, de ouderen riskeren als denkers hun sociale reputatie. (Dit is de reden waarom er geen vooruitgang in het menselijk denken mogelijk is zonder martelaren in denken of wetenschap; en evenmin in het menselijk handelen zonder de dood op het veld der schande.) Diegene is moedig die de status-quo op het spel zet, opdat geen nieuw leven zal worden verstikt of hoger leven zal worden verstoord. Als we eten, als we ademen, voegen we lager leven aan rijker leven toe. Onze sociale handelingen staan onder dezelfde wet. De inzet die gevraagd wordt is in het geval van de soldaat het lichamelijke bestaan, en in het geval van de denker het morele bestaan.

Bijgevolg wordt in de soldaat een geestelijk bevoegde zichtbaar, en omgekeerd moeten we toegeven dat denken een riskant strijden is. 'Geest' is een omvattende uitdrukking voor zowel handelen als denken. Toen in 1940 de geest van Frankrijk

stierf, verloor het eerst, naar binnen, Parijs, het intellectuele middelpunt, en spoedig daarna, naar buiten, Toulon, het middelpunt van Frankrijks imperiale macht. Voor de geest zijn verstand en lichaam beide even materieel.

Als er maar één geest is, dan zijn denkers en soldaten in een gemeenschappelijke beweging betrokken. En er is één geest wanneer de ouder-denker zijn parel van wijsheid uit dezelfde duisternis haalt als waarin de zoon door de gevoelens en hartstochten van zijn jeugd geworpen werd. We moeten ons denken op onze gevoelens en impulsen richten en niet, zoals gebruikelijk is, ons leven achter een of andere abstractie, een door het verstand uitgedacht 'isme' aanslepen. Als een denker de waarheid nieuw doordenkt in het licht van de vitale impulsen en daden van iemand die handelt, dan ligt de toekomstige levensweg weer open voor ons, zoals het in het begin van onze jaartelling als de blijde boodschap werd verkondigd. In het evangelie zijn woorden en daden etappes van de geestesstroom der incarnatie. Nieuw leven kan dan in vrijheid groeien; de jongeren mogen op hun levende instincten vertrouwen; geen schuld vanuit het verleden zal een smet op hen werpen, want de ouderen zullen een wapenrusting van het denken om de vlammen van hun hart smeden. De deskundige mag dit in de theologie terugvertalen. Voor mijn marineluitenant zou het citeren van 'erfzonde' op dit punt weinig helpen. Hij is vol ongeduld om de juiste relatie weer hersteld te zien: 'Ik ben er zeker van dat u ons niet in de steek zult laten.'

Het denken voor soldaten in plaats van het herkauwen voor kinderen werpt een nieuw licht op onderzoek en op wat onderwezen moet worden.

En hierin ligt de hervorming van ons opvoedingssysteem die onze drie getuigen vroegen: de spraakloze collegestudent, de 'vergeetachtige' marineluitenant en de man die uit de kerk trad toen hij onder dienst moest. Hoger onderwijs kan in de toekomst alleen voor die mensen gepland worden die dienen en in de strijd om het leven meevechten, ongeacht op welk front, en die de vlam van het geloof, de stralen van het denken en de weerschijn ervan in de daden, kunnen zien als de vleeswording van het woord.

Anders zouden de lichamen van de jongeren gedood worden voor de verouderde ideeën van een verkalkte wetenschap, of de

rijpgeworden inzichten in de waarheid verknoeid door de onbezonnen instincten van onmenssen. Daartussen ligt de verzoening tussen het lichaam van het jonge leven en de geest van het oude. Deze twee moeten samen bestaan en elkaar wederzijds door-dringen.

Wat zeggen we hiermee anders dan dat wat allang bekend was? Dit samengaan van meer dan één generatie op dezelfde tijd, dit bevrijden van blinde cyclussen en eindeloze oorzaken heeft men de verworvenheid van de Heilige Geest genoemd. Deze Geest werd opgevat als de Geest die uitgaat van de vader en de zoon. We weten allemaal dat het denken van de vader moet binnenkomen in de impulsen van de zoon. Dat is de reden waarom niemand zich vader mag noemen op grond van de fysieke verwekking. Vaderschap is het nieuw-denken van de wereld in het licht van onze kinderen. Waarom is God zo onuitputtelijk oorspronkelijk? Omdat hij de wereld voor elke generatie van zijn kinderen opnieuw omdenkt.

Boven het niveau van hersens of beesten, van wetenschappers en strijders wordt de ziel geboren. De ziel in de wetenschapper bezielt hem tot leraar; en de ziel van de strijder verandert hem in soldaat. We hebben in dit hele stuk niet gesproken van 'wetenschappers' en 'strijders', maar van 'soldaten' en 'denkers', omdat we telkens vooruitliepen op de wederzijdse erkenning tussen de vertegenwoordigers van de oorlog en de vertegenwoordigers van de vrede.

Pas als de strijder leert de geest van zijn samenleving vlees te laten worden, is hij bevrijd van de blindheid van zijn instincten. De soldaat is een bevrijde strijder. Pas als de 'vrije denker' door de liefde tot zijn naaste opgeroepen wordt, wordt hij uit de anarchie van zijn willekeurige gedachten bevrijd en tot leraar getransformeerd. De ervaring van zo'n bezieling zal ons de kracht die men ziel noemt, doen verstaan, de kracht namelijk, ons hoofd met ons werkelijke leven gelijktijdig te maken. Tot heil van onze ziel moeten vrijheid en dienstplicht van plaats wisselen. Vrije soldaten en opgeroepen denkers zouden hun gelijke status herkennen. Ze zijn broers. Ze kunnen met elkaar praten. En dat is de inspiratie, de adem van de geest, die ons als trooster door de tijden werd beloofd.

Denken vanuit het uur

De grote deugd van de soldaat is de directe aanval, de feeling ervoor, hoe hij te werk kan gaan, de bliksemsnelle inval op grond van schaarse informatie, maar die zo precies op tijd is dat de vijand erdoor verrast en verlamd wordt. Maar als alles volgens de werkwijze van de soldaat ging dan zou zijn kruit gauw verschoten zijn. De grote deugd van de denker is het methodisch overdenken van het hele gebied, alles organiserend, alles in een systeem brengend. Wat het zou betekenen als het alleen volgens de werkwijze van de denker ging, kunnen we gemakkelijk leren van de Belgische minister van oorlog; hij schreef aan zijn mensen vanuit Washington: 'Elk afzonderlijk verzoek moet in 256 copieën worden ingediend. Als u dat weet zult u geduld moeten hebben.' De volledigheid moet dus met het verlies van kostbare tijd betaald worden. Systematisch denken betekent bureaucratie. Weten we niet allemaal dat de spontane gedachte van een vrouw eerder op tijd komt dan de methodische zekerheid van de man? Het is duidelijk dat spontaneïteit en statistieken met elkaar verzoend moeten worden.

Welnu, als het waar is dat de uiterlijke oorlog onmogelijk gemaakt moet worden, dan moeten we in onze vredesmaatschappij een of ander geschut opstellen tegen de 256 copieën. Anders zal deze maatschappij altijd te laat komen bij elke dringende taak en in elke noodsituatie. En dan is het ergste al gebeurd voordat het bericht opgesteld is. Daarom is het tegenwicht tegen de afschaffing van de oorlog het opnemen van de levenshouding van de soldaat in het geestesleven van de gemeenschap.

De vrede kan niet georganiseerd worden als de vermetelheid van de soldaat daarbij niet wordt uitgenodigd. Omdat het opnemen van de vruchtbare kracht van de soldaat in de gemeenschap na 1890, na de pionierstijd, niet is gelukt, bleven twee wereldoorlogen onvermijdelijk. Want Amerika's-grens was ook het ventiel van de emigrerende Europeaan geweest! Nu, de jongeren weten als soldaat in elk geval waar we hier over praten. Zij hebben het samenwerken van de generaties herkend; soldaten overbruggen de afstand tussen de stichters van een natie en hun toekomst door een daad van geloof. Het geloof van de soldaten kan in vreedstijd tot een actieve kracht worden die het verstand van de ouderen toetst.

Wat zouden we hiermee winnen? Zou het niet erg onaangenaam zijn deze voortdurende conflicten te hebben? Ja, maar het zouden vrijwillige conflicten zijn, verspreid over talloze gelegenheden die in de plaats zouden komen van de ene grote explosie die men oorlog noemt. De wereldcatastrofes zouden vervangen worden door een oneindig aantal controleerbare explosies. De parallel hiervan is de explosiemotor, waarin we brandstof mengen voor een constructief resultaat, vergeleken met de grote vernietigende explosies in een mijn als daar zich de gassen tot oncontroleerbare massa's ophopen.

De grootste uitvinding van onze tijd, de explosiemotor, kan ons een lesje leren. Onze menselijke catastrofes gebeuren als de explosies blindelings plaatsvinden. We kunnen geen leven zonder explosies hebben, daarom moeten we ze onder controle brengen door ze te spreiden en te verdelen en ze voor een positief gebruik te benutten.

Het mengsel van de explosiebrandstof op menselijk vlak zou moeten bestaan uit het vurige geloof van de jonge mensen en het gerijpte verstand van de ouderen. In oorlogstijd staat het geloof van de jongere in dienst van het verstand of de vooroordelen van de oudere. Maar de oorlog is verkwistend, omdat het geloof van de jongere het verstand van de oudere inhoudelijk niet kan omzetten. Een toepassing in vreedstijd van de nieuwe explosiebrandstof zou de in de oorlog heersende relatie van geloof en verstand omkeren.

Ze zou eropuit zijn de prachtige werkingen van geloof en verstand te gebruiken en de lastige eigenschappen uit te schakelen. Wat zijn de deugden en ondeugden?

Het verstand is objectief en geeft ons zekerheid. Het geloof is selectief en heeft feeling voor wat belangrijk is. Dat zijn de deugden. Maar het verstand houdt zich met alles en iedereen onder de zon bezig en speelt met ideeën zonder te letten op urgentie, het gaat aan de kern van de zaak voorbij. Het geloof is haastig en werkt met tussenpozen. Dat zijn de ondeugden. Wanneer geloof en verstand gescheiden opereren blijft de objectieve wereld van ons verstand onbelangrijk en de belangrijke wereld van ons geloof blijft zonder samenhang. En dat betekent dat oorlogen met steeds kortere tussenpozen zullen uitbreken. Want oorlogen zijn uitdrukking van het hulpeloze 'te

laat' van ons denken en van het hulpeloze 'te vroeg' van onze ingeving. Er is eens gezegd dat leven de poging is op het juiste moment het juiste te doen⁶². Als dat waar is kan het leven nooit goed geleefd worden door generaties die aan zichzelf zijn overgelaten, omdat naar hun aard de ene te laat en de andere te vroeg komt. Het 'laissez faire, laissez aller' tussen schooljongens en bureaucraten leidt tot een catastrofe. De oorlog de baas worden vraagt om een vrijwillig en voortdurend duel tussen denkers en soldaten. De vertraging door het verstand kan niet opgeheven worden als het niet onder druk gezet wordt door het moedig aanpakken van de jeugd; en omgekeerd wordt een blinde jeugd tot Hitler gedreven. Dit ritme over twee of meer generaties komt overeen met het ritme van elk afzonderlijk leven, zoals we dat in het vorige hoofdstuk hebben beschreven. We hoeven niet verbaasd te zijn over deze analogie. In een gemechaniseerde wereld moet het ritme overal weer ontdekt worden als onze vrije bijdrage en creatieve overwinning op de machten van het blindelings leven.

Onze academische wereld heeft de geestelijke waarde van de energieën die in een oorlog worden geïnvesteerd, ontkend of over het hoofd gezien. Daarom kan het ter zake zijn, de nieuwe interactie van twee of meer generaties een nieuwe benaming te geven. We hebben het scholastieke denken in de kerk gehad. En we hebben het academische denken in de beroepen binnen de naties gehad. Nu appelleert de grote samenleving aan u en mij, vormen te vinden voor een derde, nog ongehoorde mentaliteit. De grote samenleving die alle naties omvat, zal van de oorlogsdreiging haar geestelijke impuls ontvangen. Ze kan niet in leven blijven als niet in haar midden de geesten van verschillende tijden elkaar met alle kracht wederzijds ondersteunen. Als we niet ophouden voor al onze conflicten geesteloze compromissen te sluiten, zullen we met de wederzijdse fysieke vernietiging moeten doorgaan. Een 'moreel' tegenwicht tegen de oorlog is niet voldoende. Er is evenzeer een geestelijk tegenwicht nodig. Op dat avontuur zijn noch de kerkelijke functionarissen, noch die van de staat, voorbereid. We zullen aan de dienstkamaraad moeten appelleren, aan de man tussen twee veldslagen; de geest van zulke pioniers^{62a} zou bereid zijn zich te veranderen om bloedige conflicten te vermijden. Zij zouden bereid zijn de klap van hamer en aambeeld tussen jong en oud te verdragen, en dat betekent dat deze geesten bereid zijn te sterven en weer op te staan. In plaats

van alle feiten, die de hoofdtheorie tegenspreken, in voetnoten en aanhangsels samen te persen, zou zo'n geesteshouding de grote vraag van het volgende onvermijdelijke conflict openlijk midden op de bladzij zetten. Al is het onaangenaam voor wat we gewend zijn te doen, de waarheid kan alleen maar genezend werken zolang ze ons tegenstaat, zoals in 'Das Geheimnis der Universität' en in 'Heilkraft und Wahrheit' aangetoond wordt. Elke tijd moet uit haar systematiek bevrijd worden.

In het tweede hoofdstuk hebben we een paar praktische anticipaties op deze geesteshouding laten zien. In het derde hoofdstuk zagen we hoe hele wetenschappen in een dodelijke kringloop terugvielen, doordat de academische geesteshouding uit eigen kracht niets tegen het kringloopdenken kon ondernemen. Vooral de economie kan als voorbeeld dienen voor de beslissing die we moeten nemen tussen een terugval in het mercantilisme van de 18de eeuw óf ons geestelijk richten op de werkelijke vragen van onze tijd. Hoe die keuze uitvalt zal afhangen van het feit of we de academische dan wel de pioniershouding hanteren als uitgangspunt bij ons denken.

De mentaliteit van de terugkerende soldaat kan zich nooit verenigen met een terugval in cyclisch denken omdat deze geboren is vanuit het weten omtrent een naderend onheil. Elke kringloop voert naar de ondergang. De nieuwe geesteshouding weet, dat ze uitsluitend in het leven geroepen is als adempauze voor de mensheid tussen de laatste en de volgende oorlog. Denken is ademen, inhaleren, inspiratie opdoen, een genadepauze. Daarom zouden de economische tekortkomingen van de vooroorlogse crisis, b.v. ten aanzien van werkloosheidsvragen, niet als kanttekeningen bij een overigens klassieke theorie weggewerkt mogen worden. Ze zouden in het centrum van het systeem geplaatst moeten worden. De pioniersgeest zou zich dan door de werkloosheidsvraag als met pijlen laten doorboren en zich allereerst kwetsbaar tonen; geest zonder wonden is namelijk geen geest. Die geest zou toegeven dat een economische theorie, zolang die de werkloosheidsvraag niet centraal stelt, nog niet wetenschappelijk mag heten. Als de economische wetenschap haar eigen schokkende tekorten zou toegeven, zou ze de eerste stap op weg naar genezing zetten. Daarmee zou ze, hoewel nog niet in staat de eigen problemen te beantwoorden, inzicht krijgen in de relatieve belangrijkheidsgraad van haar problemen. Rangorde in belangrijkheid is in de

academische wetenschap onbekend; de onbetaalde wasserijrekeningen van Walt Whitman kunnen evenveel aandacht krijgen als zijn 'Ode aan Lincoln'. De goede smaak van de academische geest is de enige barrière voor zulke nonsens; een geest die alleen het denken in vreedstijd kent, heeft n.l. geen enkel middel om zich te beschermen tegen onbelangrijke en overbodige vragen. Iedereen weet hoe nieuwe vragenlijsten en dissertaties samengesteld worden uit louter nieuwsgierigheid of werkloosheid van de geest. De pioniersgeest die wij als het institutionele en geestelijke resultaat van de laatste catastrofes verdedigen, zou erop staan dat het *Unum Necessarium*, de adequate rangorde in het denken, gehonoreerd zou worden. Deze geest zou onderscheid maken tussen twee stadia in een wetenschap; het eerste, waarin de grote en belangrijke vraag hoog boven de tweederangs vragen uit geheven wordt, en het latere stadium waarin deze grote centrale vraag definitief beantwoord wordt. Vandaag maken tweederangs vragen aanspraak op dezelfde rang als de centrale vraag. En toch is het alleen op grond van de centrale vraag dat het publieke leven deze speciale wetenschap überhaupt steunt. Er is een nieuwe inspanning nodig om de parasieten der tweederangs problemen af te schudden, die zich op het lichaam van elke wetenschap in eindeloze vermenigvuldiging vastzetten.

Wij zijn onder invloed van wetenschap en techniek zo gewend geraakt te spreken van de juiste volgorde van de dingen, dat we ons moeten heropvoeden tot de juiste volgorde van de thema's waarover we moeten nadenken. In de politiek hebben we allemaal een dergelijke agenda. Maar in de academische wereld verzetten onze systemen zich tegen deze noodzaak. Verstaat u mijn eis niet verkeerd. Om het vraagstuk van de werkloosheid op te lossen kunnen talrijke omwegen in het denken en vergaande gespecialiseerde onderzoekingen nodig zijn. Ik beweer alleen maar dat wij vandaag al kunnen weten dat de economische betekenis van de thuiskomende soldaat een keerpunt in ons denken teweeg moet brengen. Wij kunnen wel proberen hem op de een of andere manier in het oude systeem in te passen, maar dan zouden we inderdaad ons denken verharderen tegen de geestelijke revolutie. Dat zou de economie als wetenschap in het stadium brengen van de astronomie vóór Copernicus. Het Ptolemeïsche stelsel voegde de nieuwe feiten aan de sterrenhemel ook onder buigen of barsten er bij in, maar het

werd veel te lomp en te gecompliceerd. Toen Copernicus enkele werkelijke observaties centraal stelde in zijn denken, kwam daar een nieuwe theorie van het zonnestelsel uit voort. Op dezelfde manier zou ook onze economische theorie kunnen blijven bij haar tijdloze onverschilligheid tegenover deze catastrofe. Maar we hebben in het derde hoofdstuk gezien dat als de economie dat doet, ze terugvalt in een kringloop en weer terug is bij 1770, vanwege haar tendens om alle aspecten van de economie-in-vredestijd nog weer eens te herkauwen. Zo zou de economische wetenschap voor haar eigen redding nu de terugkerende soldaat centraal moeten plaatsen in haar denken. Dat zou al een wezenlijke omwenteling betekenen. Want het denken zou daarmee zijn tijdgebondenheid toegeven. Het zou toegeven dat een nieuw bewustzijn begint te dagen als een vrij antwoord op groot leed. Het zou in de thuiskerende, huis en auto kopende veteraan het centrale punt zien en niet in goud en zilver, handelswaar of kapitaalomloop. Met de veteraan als hoeksteen van de economische theorie zouden Adam Smith zowel als het mercantilisme ver achterhaald zijn. Dit zou werkelijk vooruitgang zijn omdat het de econoom zou verbieden ons lager aan te slaan in zijn denken dan onze werkelijke rol in de arbeidsverdeling (produktieproces en oorlogvoering). We zijn heus niet alleen maar arbeidskrachten! We zijn de soldaten van gisteren, de vaders van morgen. De lezer mag zich herinneren dat vooruitgang 'een steeds minder wordende afval van onze ware natuur is' (hoofdstuk drie). De nieuwe economische theorie zou dan erkennen dat de mens niet alleen ondernemer of loontrekkende is, maar dat hij ook stichter en soldaat is van die samenleving waarin hij voor zijn levensonderhoud moet kunnen zorgen. Als wij de kampgeest van de uit het veld terugkerende soldaat tot hoeksteen van onze theorie maken, dan zou de aard van de mens, die de economie op het oog heeft, veranderd zijn. Produceert deze mens? Ja zeker, maar wat nu belangrijker is: hij reproduceert. Hij geeft leven aan de maatschappelijke orde én zorgt voor zijn levensonderhoud. Elk economisch systeem dat op die naam aanspraak wil maken, moet de mens in deze tweevoudige capaciteit nemen.

Hoe kan deze nieuwe houding de heersende worden? Zeker niet door 'vrome wensen'. Een anders gerichte dagelijkse praktijk is nodig. De soldaten mogen niet zo haastig terugkeren dat

daarbij hun wetenschappelijke betekenis als de nieuwe hoeksteen uitgewist wordt. Ze moeten een belichaming krijgen die ons er voortdurend op attendeert, dat zij van het openbare bewustzijn verlangen, de vrede als een periode van genade tussen twee oorlogen te behandelen. De daadwerkelijke tegenwoordigheid van zulke dienaren van de vrede zou de drukdoenerij van een wetenschap verdrijven die zichzelf graag tijdloos denkt en die slechts met tegenzin toegeeft dat ze afhankelijk is van een 'heden' tussen de laatste en de volgende catastrofe. Wat iedere soldaat weet, krijgt in onze leerboeken geen aandacht. Dit maakt een nieuwe relatie tussen soldaat en leraar tot een dringende noodzakelijkheid. Het is voor een hele natie gemakkelijker haar godsdienst te veranderen dan voor een wetenschappelijk instituut zijn fundamentele denkwijze te veranderen. Wanneer wij niet alles willen vergeten, dan moet aan strijder en soldaat dringend gevraagd worden institutioneel aanwezig te blijven voor de geest van de wetenschap. Anders krijgen we 10.000 dissertaties uit de geest van 1890.

Onze vredesorganisatoren moeten over de hele aardbol ondersteund worden door kampen waar jongeren dienen die uit elke stad of dorp over de hele aardbol worden gerecruteerd. Deze dienst moet de wereldwijde organisatie inhoud geven, waarin de jongeren eerst moeten ervaren wat de ouderen plannen, voordat deze laatsten enige geestelijke autoriteit kunnen hebben. Zulke kampen, waarin onbaatzuchtige dienst de vlam voorstelt die kennis en denken dan mogen omzetten in licht, zouden een passende synthese zijn van de beide tijdperken die ten einde lopen. Het ene was het tijdperk van de verlichting, waarin het licht verheerlijkt werd. Het andere was revolutionair en het verheerlijkte vuur, brandstichting, brandbommen, revoluties, uitroeiing, concentratiekampen enz. Licht op zichzelf en vuur op zichzelf, hebben zich voldoende kunnen tonen. Maar vuur, licht en warmte zijn alle drie noodzakelijke periodes in het gemeenschappelijke leven. Het vuur van de dienende mensen en het licht van de rede en de warmte die van hun wisselwerking in de gemechaniseerde gebieden van produktie en consumptie uitstraalt, deze drietakt van vuur, licht en warmte houd ik voor het proces van het volle leven waartoe we zijn bestemd.

Het ritme van de Nieuwe Wereld (Amerika)

Als zo'n kampgeest, de geest die tegenstellingen niet verdoezelt in abstract idealisme, maar probeert polair de vonken te laten overspringen, als die geest na de oorlog in Amerika erkenning vindt, dan zal het diepste conflict van de Verenigde Staten zijn oplossing naderen. Aan het eind van dit boek wordt de lezer gevraagd terug te kijken op het Interim-Amerika zoals we dat in het eerste hoofdstuk aantreffen en op de eigenaardige Amerikaanse traditie sinds 1776. Deze traditie hield een tweeslachtigheid in. Die tweeslachtigheid zat in de uitdrukking: de Nieuwe Wereld. Iedere Europeaan die in dit land kwam, gebruikte deze uitdrukking in twee betekenissen: geografisch en geestelijk. In geografisch opzicht was Amerika nieuw, omdat het ontdekt werd midden in onze eigen tijdrekening. En geestelijk was het nieuw omdat het geen deel had aan de oudheid van de middeleeuwen. Het was nieuw omdat het zijn vestiging te danken had aan een uitbreiding van de oude wereld in de nieuwe. Geografisch een nieuwe macht en geestelijk een nieuwe samenleving, dat is verbonden in de uitdrukking: de Nieuwe Wereld. Het nieuwe bestaat uit twee dingen die één zijn: een toename in ruimte en een verhogen van het niveau of levensstandaard. De 'Nieuwe Wereld' omvatte zowel een nieuwe kwaliteit als een nieuwe kwantiteit.

Vanaf 1776 heeft het Amerikaanse bewustzijn zich graag beroepen op de nieuwe kwaliteit van zijn samenleving; maar de politieke werkelijkheid vroeg nog steeds om ruimtelijke en kwantitatieve expansie binnen het gebruikelijke kader van nationale soevereiniteit. Vandaar de menging van geestelijk pacifisme en een geweldige vechtersnatuur. Daar komt ook de ontsteltenis vandaan bij de Amerikaanse denkers als er een gewapend conflict uitbreekt. De nieuwe kwaliteit van leven en de primitieve kolonisatie in het westen botsten, ze vroegen twee verschillende houdingen. En een bijzonder zeldzame consequentie was de lange incubatietijd voordat een oorlog opgenomen werd en verteerd kon worden. Het daaruit ontstane ritme van Amerika heb ik elders uitvoerig uiteengezet. Het Amerikaanse bewustzijn bleef aldoor een halve generatie achter bij de militaire gebeurtenissen. De Frans-Canadese oorlog (1755-1763), die de Fransen uit Amerika verdreef, voerde naar de onafhankelijkheid. Die oorlog bracht ook George Washington als de bekwaamste lei-

der naar voren. Maar niemand had in 1763 enig vermoeden van dit noodzakelijke gevolg. De Mexicaanse oorlog van 1845 dwong de staten tot een oplossing van het slavenprobleem. Maar het land wilde dat niet inzien. Vijftien jaar later pas verzilverde de burgeroorlog alle winst van de overwinningen in Mexico.

Andrew Jackson en de grens traden door zijn overwinning bij New Orleans (1815) op de voorgrond, een overwinning die hij behaald had in vergaande onafhankelijkheid van de regering. In 1829 werd Jackson president en bracht revolutionaire veranderingen aan in de regering door zijn 'Spoils-system' (alle ambten komen aan de partij die de overwinning behaalt).

In 1917 namen de Verenigde Staten, volstrekt in tegenspraak met wat voordien officieel gezegd was, deel aan de wereldoorlog. Waarop in 1932 voor Roosevelt's New Deal gekozen werd om de economische crisis het hoofd te bieden die door de eerste wereldoorlog veroorzaakt was.

Heeft dit alles iets te maken met het christendom of met de toekomstige christen? Natuurlijk heeft het dat. De toestand van ons bewustzijn is een deel van ons geweten. De kloof tussen de feiten en de ideologie maakte dat het denken achterbleef bij de offers en de beproevingen van de ziel. Daaruit komt het onbeschrijflijke 'in-stukken-gescheurd-zijn' voort dat de 'public spirit' in Amerika kenmerkt.

Terwijl namelijk voor het Amerikaanse denken de wereld al zo nieuw was dat men daarin zonder oorlogen moest kunnen leven, was dat voor de Amerikaanse geografie nog lang niet het geval. Telkens als er oorlog gevoerd werd, gebeurde dat daarom eerst met afgewend gezicht, met een slecht geweten, of met verlies van het geloof. Een vriend, expert in regeringsaangelegenheden, schreef mij in januari 1945, toen de Griekse, Poolse en vele andere vragen de geest bedrukten: 'In het afgelopen jaar heeft Amerika zijn eenvoudige geloof verloren.' Hij had gelijk. Maar ik kon hem direct tekst en uitleg geven over de herhaling van dit verlies van het naïeve geloof: dit gebeurde telkens als het land door een oorlog verrast werd (wat bij elke oorlog het geval was)⁶³.

De kunstmatige scheiding tussen oorzaak en gevolg, tussen een gebeurtenis in de reële buitenwereld en de geestelijke reactie erop, vormen het wonderlijke ritme van Amerika gedurende de laatste 190 jaar. Dit heeft men in onze schoolboeken verzwe-

gen, omdat het allereerste antwoord en resultaat, de onafhankelijkheidsverklaring, gewoonlijk zo werd behandeld alsof het helemaal niet noodzakelijk voortvloeide uit de Frans-Canadese oorlog en uit de Britse overwinningen op zee. Het werd behandeld als begin in plaats van als gevolg.

De hele U.S.A. treedt vandaag een nieuw tijdperk binnen omdat dit blinde ritme eens en vooral verbroken is. Alle andere oorlogen van Amerika schiepen compleet nieuwe ruimtes, waarbij de geest maar langzaam de politieke veranderingen ontdekte die deze adembenemende opmars met zich mee bracht.

Maar deze keer ligt het andere. De Tweede Wereldoorlog is de TWEEDE. D.w.z. dat dezelfde opgave twee keer gemaakt werd. En daarom is dit de eerste grote Amerikaanse crisis waarmee het denken gelijke pas kan houden en tot op zekere hoogte tijdgenoot van het gebeuren is. We kunnen de 'zelfmoord van Europa', het werkelijke einde van de oude wereld, onder het oog zien tegelijk met alle gevolgen die dit voor onze Nieuwe Wereld heeft. In plaats van alleen maar te dromen van een volkerenbond onder een nieuwe naam, zouden we tijdgenoten kunnen worden van een werkelijk gebeuren.

Maar dit kan niet tot stand komen zonder bewuste beslissing. Deze bewuste beslissing zou iets nieuws betekenen. Het achteraan hinken was tot nu toe regel. Het Interim-Amerika van het Midden-Westen kon zijn geweldige prestaties op het gebied van produktie en opvoeding leveren zonder de tweeslachtigheid van de uitdrukking 'Nieuwe Wereld' op te lossen. De definitieve positie van Amerika na de tweede wereldoorlog als de politieke erfgenaam van Europa, maakt deze tweeslachtigheid onhoudbaar. De achtergrond van onze produktie in de fabriek en onze opvoeding in de voorstad is nu onthuld als een wereld die nog steeds in de toestand van oorlog, anarchie, revolutie of verval verkeert.

Dat het denken nu deze werkelijkheid-op-de-achtergrond inhaalt, belooft een nieuwe benadering van de geweldige problemen van kerk en staat die achter de vooruitgang in de natuurwetenschappen en de sociale en culturele wetenschappen schuilgaan^{63a}. Want juist nu is het een vraag van leven en dood of we de mentaliteit van het Amerikaanse continent (weer) achter de ervaringen van de strijdende mensen terug laten zakken of niet. Als de soldaten gedwongen worden zich zo snel moge-

lijk weer 'thuis aan te passen', dan moeten hun zielen, die beladen zijn met bovenmenselijke inspanningen en met herinneringen aan gruwel en verschrikking, onvermijdelijk wegteren. Dan zal een nieuw type 'oweeër' de vrede roven. Een deelnemer van Camp William James⁶⁴, een boer, schreef mij, nadat hij aan het front bij de infanterie was ingezet: 'Diegenen van ons, die vele malen de dood in de ogen gezien hebben, en het leven terugkregen, zullen óf het morele tegenwicht tegen de oorlog moeten vinden óf in verval raken en tenonder gaan'⁶⁵.

Van 1756 tot de New Deal liep het intellect eenvoudig 15 jaar achter het gebeuren aan. De gebeurtenissen waren de gangmakers; de sprekers en schrijvers waagden zich in het algemeen niet op glad ijs, behalve wanneer het een best-seller kon opleveren. En dan was het natuurlijk altijd te laat.

Dat heeft het denken verwend en de jongeren verwekelijkt. Men deed het voorkomen alsof hun impulsen en gevoelsmatige antwoorden op de wereld waarin zij dienden, niet van belang waren. Maar toch zouden juist zij de discussies in een gemeenteraad of op een pedagogenconferentie onder drang en druk kunnen zetten. Als het intellect nu het tijdverlies van zijn logica en de waarde van de intuïtie zou verstaan, als de wetenschappers van de samenleving zouden inzien dat hun logica slechts 'klopt' tegen de prijs van hun te laat komen, dan kan het denken zich vrijwillig en tijdig openstellen voor de intuïtie van de komende generatie. Dit hele proces van de dood en de opstanding van het denken kunnen we nu onder ogen zien, nadat de Verenigde Staten 200 jaar lang naar school gegaan zijn en nu ook het verschil in tijdsgevoel hebben ervaren dat afwisselend de Verenigde Staten tot een sterke oorlogsmacht en het Amerikaanse volk tot een vredelievende samenleving maakt.

Het conflict tussen strijders en denkers is dus een conflict in het hart van Amerika's biografie. De transformatie van strijders tot soldaten-van-de-wereld en van denkers tot leraren-van-de-grote-samenleving is de logische consequentie van de Amerikaanse geschiedenis. Daarmee pas betekent de uitdrukking 'Nieuwe Wereld' een definitieve ordening van de aardbol. Mag dit nog zo voorzichtig, proberend, onvolledig en wat niet al zijn, zeker is, dat het definitief uitgrijpt boven het grondgebied van Amerika. Dat de gedachten van de bewoners van dit land en de oorlogsgebeurtenissen zich op een verschillende golflengte

afspeelden, was niet te vermijden. Maar deze 'interim-situatie' is nu veranderd in een nieuwe orde der dingen. We kunnen nu iets doen om ons denken op de hoogte te houden en om twee generaties, de vaders en de zonen, bloot te stellen aan de werkelijke kracht van elkaars tijdsgevoel.

In het voorwoord van dit boek werden de jonge soldaten voorgesteld aan de vrienden aan wie dit boek is opgedragen – de soldaten, met hun naïeve geloof aan de geest van hun eigen tijd, tegenover de mannen wier levenswerk bestond uit een vertaling van het werk van de Heilige Geest in nieuwe uitdrukkingsvormen. Intussen moet het duidelijk zijn dat een nieuw tijdperk aanbreekt. Daarin mogen de afzonderlijke tijdgeesten van elke generatie niet aan het toeval worden overgelaten of aan het zinloos najagen van zuiver tijdelijke en sensationele doeleinden. De geest van elke afzonderlijke generatie moet dienstbaar worden aan de krachtstroom van de Geest die door alle tijden gaat, door die te voeden en opnieuw levend te maken in een bewuste daad van verzoening. De angst van de bewakers van het christelijke geloof dat de tijdgeest een valse geest is, is net zo zinloos als de trots van de wereldmens die meent dat de geest van zijn tijd de enige ware en juiste is. Deze geest moet tot dienen gebracht worden. God is de vader van alle geesten. En zolang we niet de geesten van alle tijden tot interactie hebben gebracht en tot tijdgenoten gemaakt, hebben we de Vader niet zo verstaan als hij door ons verstaan wil worden.

Als we de moed hebben zo te handelen, mogen we ons verheugen in het vredesritme. Want vrede bestaat niet uit de slaap en de traagheid van 'zich-niet-bewegen'. Vrede is geen bewusteloosheid, geen schijndood. Vrede betekent overwinning op het blote toeval. Vrede is het ritme van een gemeenschap die nog niet aan haar eind gekomen is, maar nog open staat voor haar ware toekomst.

Voetnoten in deel III

1. Uit de liturgie van de Paaszaterdag in de oude kerk. Men zingt: 'O, zegenrijke schuld, die zo'n grote verlosser heeft gebracht.'
2. Het Vaticaan en de groot-moefti van de Islam hebben zo'n kartel gesloten.
3. Wilhelm Kristensen, *'Het leven uit de dood.'* 2de druk 1948.
4. *'Die Hochzeit des Kriegs und der Revolution'*, Patmos Verlag, Würzburg 1920, blz. 147vv.
5. Nader uitgewerkt in mijn in 1925 verschenen *Soziologie*, nu in een nieuwe uitgave, Stuttgart 1956; *'Das Kreuz der Wirklichkeit'*.
6. Dit mag een academisch gevormd christen verbazen. Maar het is zo, ondanks 200 jaar graafwerk. Maar de plaats om dit aan te tonen zal mijn werk *'Die Sprache des Menschengeschlechts'* zijn.
7. Zie Walter Lowrie, *'SS. Peter and Paul in Rome'*. Oxford University Press 1940, 119-139; Bibliografie over Solowjew van Peter P. Zouboff *'Solowjew on Godmanhood'*, Intern. University Press 1945, 227-233.
- 7a. We kunnen er nu Solzjenitsyn nog aan toevoegen. (vert.)
8. Geschreven voordat de oorlog in 1945 beëindigd werd.
9. Horatius, Oden III, 30.
10. De eerste zin van de grote Gregorius VII in zijn klassieke uiteenzetting van de pauselijke rechten laat zich lezen als een weerlegging van alle nationale kerktheorieën: 'De kerk van Rome werd alleen door God gesticht' (vul aan: 'niet door politiek manoeuvreren'). Dat werd 600 jaar na Chalcedon geschreven en bewijst onze stelling dat in de kerkgeschiedenis alle gebeurtenissen als gelijktijdig gezien moeten worden. Voor de bijzonderheden zie *'Die Europäischen Revolutionen'*, Stuttgart 1951, blz. 145vv.
11. Adolf Harnack, *Sitzungsberichte der Berliner Akademie*, 1913, blz. 7vv.
12. *'Out of Revolution, Autobiography of Western Man'*, 1938, N.Y. blz. 42.
- 12a. Bedoeld zal zijn Salomo's nakomeling, koning Hiskia, in 2 Kron. 30, (vert.).
13. Ook Harnack zwijgt hierover. *Berliner Akademie S.B.* 1913, blz. 157.
14. Opera ed. Reuss 1549, Dec., epistula 1323 an Socin, v.XIII, 485.
15. Over het oorlogs-karakter zie: *'Die Furt der Franken und das Schisma in Rosenstock-Wittig, Das Alter der Kirche I, (1927), blz. 462-556.*

16. Gottschalk stierf onder vreselijk vloeken.
17. Het eerste concilie van Nicea werd dankzij de bescherming van Constantijn de eerste wereldwijde vergadering van de kerk.
18. Dit verbitterde de Franken zo, zie boven (blz. 178 v.), dat ze in Frankfurt tot een tegenzet kwamen.
- 18a. Nicolaas van Cusa zei: 'Omnis creatura infinitas finita, quasi deus creatus'. De schepping is begrensde oneindigheid als het ware een geschapen God. Met deze platonische omschrijving van 'oneindigheid' overbrugde hij de kloof tussen het onbegrensde dat de Grieken bezighield en Gods oneindigheid. De geïnteresseerde lezer kan hier het werk van Plato 'Philebus' opslaan; voor de moderne mens is belangrijk dat deze wedergeboorte van Plato de hogere mathematica heeft ingeleid, zonder welke wij niet konden vliegen noch radio konden horen.
19. In '*Der Atem des Geistes*' het hoofdstuk: 'Die Natur der physikalischen Welt'.
- 19a. Met het woord van A. Furius Antias: 'Virescit Vulnere Virtus', verwonding brengt wonderen teweeg. Dit woord staat in de Duitse uitgave als motto boven dit zesde hoofdstuk. (vert.)
20. '*Die Europäischen Revolutionen*', blz. 495vv.
21. Ennodius Carmina, I, 14 Hymne für den Hl. Stephan.
22. 'My eyes have seen the glory of the coming of the Lord' luidt de beslissende regel van hun in de burgeroorlog gedichte en veel gezongen 'Battle Hymn of the Republic'.
23. '*A Roving Commission*', New York 1930, blz. 113.
24. Dit is geen symbolistische fantasterij of willekeurig schematiseren, maar iets dat door 2000 jaar heen is gegroeid. De jezuïtische schrijver Hans Urs von Balthasar (*Die Apokalypse der Deutschen Seele*, Salzburg und Leipzig, 1939, III, 434vv.) citeert de bronnen van Origenes en Augustinus in hun commentaar op Ephes. 3, 18 voor zijn verwante uiteenzetting over de menselijke existentie en gaat zover dat hij zegt: 'In het filosofische kennisobject is het kruisteken als een onuitwisbaar watermerk ingebrand.'
25. Zie ook '*Zeit ohne Raum*' in 'Neue Deutsche Hefte' 1955.
26. Het door de vier fronten gevormde kruis der werkelijkheid is, als men het eenmaal begrepen heeft, zo vanzelfsprekend dat men het voor een gemeenplaats zou kunnen houden. Maar ons 'natuurlijk' denken loochent deze eenvoudige waarheid. Het wil niet waar hebben dat we met het verleden rekening moeten houden. Het beweert dat het verleden ons heden en onze toekomst 'veroorzaakt'. Men geeft niet toe dat alle denken een gesprek is

- binnen een gemeenschap en dat de hele 'natuur' buiten die gemeenschap staat. Hieruit volgt dat het kruis geenszins een gemeenplaats is. Het weerspreekt de abstracte mentaliteit van de toeschouwer. De betekenis van het kruis wordt gemeten aan de vruchtbaarheid van zijn toepassingen en de ongelukkige gevolgen als er geen acht op geslagen wordt. Het is geen optelling van vier eenheden, maar een onderverdeling van een geheel waarin we ons bewegen. Als verwijzing naar de vruchtbaarheid van de vier fronten zie voor de biologie A. Meyer-Abich: *Bios I*, 1934.
27. 'Loyalty' (loyaliteit) is zijn uitdrukking.
 28. De sceptische lezer kan de sociale gevolgen nu nazien in mijn '*Kreuz der Wirklichkeit*', *Lehrbuch der Soziologie*, Stuttgart 1956.
 29. Mijn gestorven vriend Richard Cabot kwam met zijn boek '*What men live by*', voor het eerst verschenen in 1912, dit kruis der werkelijkheid met betrekking tot de enkeling, zeer na. De Mayo Kliniek probeert nu zijn coördinatensysteem uit als praktisch en diagnostisch hulpmiddel.
 30. Fung, Yu-Lan, *A history of Chinese Philosophy*, Peiping 1937, 170vv.
 31. G.K. Chesterton in zijn onsterfelijke artikel over Mr. McCabe in 'Heretics'.
 32. Meer daarover in mijn artikel 'Hitler and Israël', *Journal of Religion*, April 1945.
 33. Het voorval wordt verteld in het artikel van Miss D. Emmet, *Journal of Religion*, oktober 1945.
 34. Zie Erich S. Robertson: *The Bible's Prose Epic of Eve and Her Sons*, London, 1916.
 - 34a. Zie voor Josiah Royce en zijn filosofie blz. 199. Zijn '*loyalty to loyalty*' is in het Duits beurtelings weergegeven met 'Treue gegen Treue' en 'Treue um Treue'. We zullen de uitdrukking onvertaald weergeven. De lezer zal uit deze paragraaf begrijpen dat het gaat om het trouw blijven aan het geloof in de eenheid van al het geschapene, tegenover alle opgesplitste trouwbeloftes, die evenzovele scheidsmuren betekenen. (vert.)
 - 34b. Koning Nebukadnezar moet koning Darius zijn, Dan. 6. (vert.)
 35. Tegen het einde van de heidentijd offerde in het noorden van Europa een Zweedse koning zes van zijn zeven zonen om zijn koninklijke macht te behouden. Toen de zevende zoon gevaar liep het lot van zijn broers te delen kwam het volk in opstand, zij doodden de op macht beluste koning en werden onder de jonge

prins tot het christendom bekeerd. Ze hielden op zelf voorzienigheid te spelen en gingen over tot het geloof in de levende God die ons elke dag macht kan geven of weer kan afnemen.

36. Abraham vond het antisemitisme uit. En de jodenhaters moeten met hun haat tegen Israël openlijk voor de dag komen, want Abraham keerde zich juist zelf tegen de andere semieten en 'oosterlingen'.
37. Toen Jacob zijn doodsvijand, zijn broer Ezau, zou ontmoeten, was hij erg bang. 's Nachts worstelde hij met een engel en ontwaakte verlamd. Zo was hij kreupel en hulpeloos toen hij Ezau tegemoet strompelde. Ook hij bekommerde zich in zijn hulpeloosheid niet om de magische krachten waarvan een ander in zijn plaats gebruik gemaakt zou hebben.
- 37a. Nederlandse lezers zal het jaargetal 1552 niet veel zeggen. Zij kunnen hier denken aan de Pilgrim Fathers (vert.).
38. Zie *Out of Revolution* blz. 216-237.
39. Over de juridische veranderingen in het zakenrecht die met deze emancipatie van de Joden gepaard gingen, zie 'Hitler and Israël' in *Journal of Religion*, April 1945. De Franse revolutie was een menging van de Griekse genius en het Joodse messianisme.
- 39a. Geschreven 1944/45. (vert.)
- 39b. Zie hiervoor het hoofdstuk 'The Americans,' in '*Out of Revolution*', blz. 672vv.
40. Zie mijn hoofdstuk over de emancipatie van de Joden in '*Out of Revolution*'; ook G. Altmann in *Journal of Religion*, okt. 1944.
41. Lord Charnwood, *According to St. John*, Boston 1925, blz. 309.
42. Zijn dood was daarom alles wat hij te geven had voor de toekomst; zijn grote ontdekking was dat werkelijke toekomst ontsloten wordt door de kracht die de dood overwint. Door deze kracht te openbaren schiep hij de volledige capaciteit van de mens de taken aan het front-naar-morgen aan te pakken, n.l. zijn mogelijkheid elke dag opnieuw als een pasgeboren kind te beginnen. Hij verlost de geboorte door haar te openbaren als vrucht van de dood.
43. Het is veelzeggend dat de Nazi's in veel gevallen iemand uit de veterinaire wereld als rector van de universiteit aanstelden. Hij had minder remmingen.
44. Een mooi voorbeeld van zo'n protest is het geschrift van de antropoloog A.L. Kroeber: *The Superorganic*, Hanover, N.H. 1927.
45. Zie nu 'Ich bin ein unreiner Denker', *Neues Abendland*, Jan.

1953.

- 45a. Zie het TEN GELEIDE onder B (vert.).
46. Zie de paragraaf 'De fabriek' in hoofdstuk 2.
47. 'The Threat of Leisure', New Haven, 2de uitg. 1929, blz. 10.
48. Zie mijn bijdrage aan 'Credo Ecclesiam', uitgegeven door H. Ehrenberg, Gütersloh, 1950.
49. Peon = mexicaanse 'hannekemaaier' in de USA = Heloot (slaaf).
50. *Out of revolution*, blz. 113vv.
51. Op grond van deze methode kon 'Out of Revolution' geschreven worden als de autobiografie van de westerse mens. Voor de theorie hierover zie het artikel van D.L. Miller 'Die Kalendertheorie der Freiheit', American Journal of Philosophy, Band 41, 1944 blz. 320vv.
52. Douglas Horton heeft mij, i.v.m. ons doel, gewezen op de rol van de Hindoe Asramas: 'Eine neue Auffassung der Ehe, eine neue Vision der Familie, ein neues Experiment in der Soziologie entstand, ein neuer Appell an die Menschen mittleren Alters'. P.C. Chenchiah, in 'Asramas, Past and Present', Kilpauk, Madras, 1941, blz. 120.
53. In 1955 nodigde het Lowell Institute in Boston mij uit over dit thema de nu als 'Der Unbezahlbare Mensch' gedrukte voordrachtenreeks te houden: Zie ook Philip Mairet in Prospect for Christianity London 1945.
54. Ook de 20ste juli 1944 'is lonend geweest'! Maar *alleen, omdat Bonhoeffer en Von Moltke onze bestemming trouw bleven.*
- 54a. Slaat op de Verenigde Staten in de tweede wereldoorlog. (vert.)
55. Titel van een fascistisch boek: 'The Wave of The Future'.
56. John Jay Chapman, *Memoires and Milestones*, New York 1915, blz. 184.
- 56a. De drie R's zijn in de engels-talige opvoeding: Reading, wRiting, aRithmetic. Wat in deze alinea gezegd wordt over het Engels, geldt in Nederland natuurlijk precies zo voor het Nederlands. (vert.)
57. Tot vandaag toe is het werk van P.J. Möbius 'Die Hoffnungslosigkeit der Psychologie', Halle 1907, niet weerlegd.
- 57a. Hoewel in de tekst staat 'ouders', is het goed hier te bedenken dat het contact met alle vorige generaties verbroken is. (vert.)
58. Naam van christenen in de USA die letterlijk in de bijbel geloven.
59. Alfred N. Whitehead, *The Aims of Education*, New York, 1929 blz. 179. Belangrijk is ook Franz Rosenzweig, *Briefe 1935*, Ber-

lin, blz. 719 over het achteraan komen van de wetenschap en de logica.

60. Een bedenkelijk compromis in de slavenkwestie.
61. Engels: I am a pagan; for, I have no speech.
62. Dit stond op de deur geschreven van de kamer van Eduard Lindemans tijdens de wereldconferentie voor volwasseneneducatie in Cambridge, Engeland, in het crisisjaar 1929.
- 62a. Zie het TEN GELEIDE onder B. (vert.)
63. Ten gerieve van de lezer geven we hier uit '*Out of Revolution, Autobiography of Western Man*', 1938, de daar ontwikkelde tabel over de kloof tussen gebeuren en bewustzijn in Amerika's geschiedenis. Vier keer is dat, wat gebeurd was, pas na 15 jaar tot het bewustzijn doorgedrongen en wel zo plotseling dat het als een nieuwe catastrofe werkte en een naam kreeg die totaal onafhankelijk was van de werkelijke oorzaak. Daarom ontbreken in de Amerikaanse geschiedenis tot nu toe de scharnieren. Want de werking heeft een naam die de oorzaak volledig verbergt.
 - 1756-1763 Door de Zevenjarige Oorlog verlaten de Fransen Noordamerika. Daarom hebben de kolonisten de bescherming van Engeland niet meer nodig. Het gevolg was
 - 1776 De onafhankelijkheidsverklaring; Vrijheidsoorlog 1776-1783.
 - 1812-1825 De pioniers aan de grens zetten hun oorlog ook zonder de staatslieden in de hoofdstad voort.
 - 1829 Een pionier wordt president en werpt het hoofdstedelijke bestuur omver. Jacksons 'Spoilsystem'.
 - 1845 Mexico verliest Californië, Texas enz. Daardoor komt de vraag van de slavernij in een nieuw stadium. Men verzuimt elke oplossing.
 - 1861 Vandaar de burgeroorlog tussen Noord en Zuid.
 - 1898 Amerika begint met een buitenlandse politiek in de Spaans-Amerikaanse Oorlog. (Porto Rico en de Filippijnen werden op Spanje veroverd.)
 - 1912 De held van deze oorlog, Theodore Roosevelt probeert een binnenlandse hervorming der partijen.
 - 1898 en 1912 zijn beide pogingen tot een omkeer die niet volledig uitgroeit. Des te heviger is de volgende fasenvorming:
 - 1917 oorlog. Amerika treedt toe, waardoor het een wereldoorlog wordt.

- 1933 depressie. Amerika beantwoordt de economische
 depressie met het New Deal.
- 63a. De Engelse tekst heeft: 'the sciences and the arts.' In Amerika is
een afgestudeerd socioloog of psycholoog 'Bachelor of Arts'. Het
gaat hier om de sociale en culturele wetenschappen en niet om de
kunst. (vert.)
64. Zie boven (blz. 47).
65. Nu, 1955, is deze man zielzorger! (noot van de Duitse vertaler).

NAWOORD

Werkend aan een namenregister liep ik vast.

Werkend aan een themaregister liep ik opnieuw vast.

Het boek wil niet geanalyseerd worden en het is ook niet geschreven om onze kennis te vermeerderen. Het appelleert niet aan ons begrijpen, het appelleert aan ons horen, omdat het vertelt.

Rosenstock-Huessy vertelt over het grondprobleem van zijn leven, waarvan hij ziet dat het in toenemende mate ons aller probleem is: twee wereldoorlogen braken de veilige structuren stuk waarin we leefden (kerk en staat). Nu moeten we in een planetaire samenleving ons opnieuw ordenen.

Alleen een economische kwestie?

Eugen Rosenstock zou Eugen Rosenstock niet zijn als hij het niet meteen terugbracht tot wat voor hem het fundament van alle menselijk samenleven is: het spreken (hoofdstuk 1). Dan formuleert hij opnieuw zijn probleem en laat zien hoe daaruit de taakstelling en de opzet van het boek volgt. Pagina 30v.

Hij schreef dit in 1945. Nu, bijna 50 jaar later, is het wel duidelijk dat het inderdaad ons probleem is geworden:

– onbegrijpelijke oorlogen tussen volkeren

– onbegrijpelijke misdaden tussen mensen.

De vraag wordt onontkoombaar: Hebben wij nog een toekomst? 'Ja' zegt Eugen Rosenstock, maar dan moeten we christen zijn. Pagina 81v.

Denkend aan wat wij nu van het christendom kennen en zien, zullen velen een schamper lachje niet kunnen onderdrukken. Ze zien eerder een failliete boedel voor zich dan een groep mensen aan wie wij de toekomst kunnen toevertrouwen.

Ook dat wordt door Rosenstock niet ontkend. Als zovelen het christendom loslaten, mag je het wel bankroet noemen. Maar daarmee is het geheim ervan nog niet weerlegd. Want het geheim en de kracht van het christendom ligt uitsluitend daarin, dat het telkens de dood aanvaardt en daaruit weer opstaat. Pagina 109v.

Het geheim van toekomst scheppen bestaat hierin dat je het einde eerst neemt. Van nature leven we van geboorte naar dood, de christen draait de volgorde om, hij neemt het einde eerst en heeft daardoor telkens nieuw leven voor zich. Pagina 87vv.

Daarom is Jezus het middelpunt der geschiedenis. Hij leeft vanuit de eindtijd in zijn eigen tijd terug en overwint daarmee het heidendom. In het heidendom heeft elk volk (groep) zijn eigen geschiedenis, maar het christendom kent dankzij Jezus één geschiedenis, een lange weg van veelheid naar eenheid, in drie periodes. Pagina 131vv.

Een geschiedenis van telkens toekomst scheppen!

Dit is toch wel een belangrijke zaak voor de problematiek waar we dagelijks onder zuchten. Op TV hoor je de vluchtelingen zeggen: 'We hebben toch altijd als Serviërs en Kroaten samen kunnen leven... en nu?'

Inderdaad, het menszijn zoals Jezus leefde, daarin was noch Jood, noch Griek, noch Kroaat, noch Serviër. En overal in de wereld hebben de christenen dit geheim geleefd en het heidendom van de gescheiden groepen – en de daarmee verbonden oorlog – overwonnen.

Hoe komt toch die onvoorstelbare terugval in het heidendom? Omdat wij gedacht hebben dat vrede van nature is, dat we als redelijke mensen aangelegd zijn op vreedzaam samenwerken en dat je door je opvoeding alle kwaad kunt uitbannen (Dewey en veel pacifisten, pagina's 60-73).

Anderen zeggen: er is altijd al oorlog geweest en dat zal ook wel zo blijven (Darwin, pagina 73v). Deze mensen hebben dus de christelijke tijdrekening al losgelaten, wat inderdaad betekent oorlog en vernietiging.

Nee, vrede hebben we niet van nature.

Jezus heeft er met zijn leven voor betaald en als wij niet dankbaar gedenken de stukjes vrede die onze voorouders hebben gesticht, en niet bereid zijn op onze beurt ervoor te offeren, dan kun je zien wat wij nu zien: een terugval tot Kain en Abel toe. Hopeloos?

Ik heb het als een voorrecht ervaren deze week dit boek nog weer eens te lezen en naar die stem te luisteren die mij oriën-

teert en richting wijst (hfdst. 8), die oorlog en vrede beide hun plaats wijst in ons kruisvormig leven (pagina's 67-70) en die ook de jonge soldaten die worstelen met het probleem van hun christenzijn, niet in de steek laat. Pagina 246vv.

Ik ben dankbaar dat Rosenstock-Huessy onze christelijke traditie zo levend heeft belichaamd en nog steeds van daaruit ons aanspreekt. Het is niet hopeloos. Ook nu kan het oude geheim van toekomst scheppen weer geleefd worden.

We kunnen er geen mensen voor opleiden. Maar we mogen wel al onze verwachting en hunkering mobiliseren opdat deze mensen nog op tijd geboren worden.

Pasen 1993

Ko Vos

BIBLIOGRAFIE

Die Sprache des Menschengeschlechts

Eine leibhaftige Grammatik in vier Teilen (2 banden).

Hiervan zijn nog enkele exemplaren verkrijgbaar bij Ko Vos, Kloseweg 2, 7946 KH Wanneperveen, tel. 05229-2076.

Soziologie (twee delen)

Niet meer in de boekhandel te verkrijgen.

Out of revolution

Autobiography of Western Man.

Uitgave Argos Books – verkrijgbaar bij Lise van der Molen, 't Olde Hof 22, 9951 JZ Winsum, tel. 05951-2673.

Die Europäischen Revolutionen und der Charakter der Nationen

Uitgave Brendow Verlag, Postfach 1280, D-4130 Moers 1.

Heilkraft und Wahrheit

Verkrijgbaar bij Ko Vos, adres zie boven.

Der Atem des Geistes

Verkrijgbaar bij Ko Vos.

Ja und nein

Autobiografische Fragmente.

Uitgave Verlag Lambert Schneider, Heidelberg.

I am an impure thinker

Uitgave Argos Books, niet meer verkrijgbaar. Nederlandse vertaling in voorbereiding.

Toekomst – het christelijk levensgeheim

Uitgave DABAR/boekmakerij Luyten – Aalsmeer – 1993.

Dienen op de planeet

Uitgave Rosenstock-Huessy Huis, Hagestraat 10, 2011 CV Haarlem.

Spraak en werkelijkheid

Uitgave Rosenstock-Huessy Huis.

De vrucht der lippen

Uitgave Rosenstock-Huessy Huis.

Iedereen moet onderwijzen

Augustinus, de eerste metanoom.

Uitgave Rosenstock-Huessy Huis.

Toegepaste zielkunde

Uitgave Rosenstock-Huessy Huis.

BOEKEN OVER EUGEN ROSENSTOCK-HUESSY

Op weg naar de planeet – Ko Vos – 2e druk, 1993.

Verkrijgbaar bij Ko Vos.

Eugen Rosenstock-Huessy – een kleine biografie – Ko Vos.

Uitgave DABAR/boekmakerij Luyten – Aalsmeer – 1993.

COLOFON

'*Toekomst – het christelijk levensgeheim*' verscheen bij DABAR/boekmakerij Luyten te Aalsmeer in mei 1993.

Het werd geschreven door Eugen Rosenstock-Huessy.

De uitgave is de vertaling van het boek 'Des Christen Zukunft oder Wir überholen die Moderne', dat eerder verscheen bij Chr. Kaiser Verlag te München, 1956.

De titel van de oorspronkelijke uitgave, die voor de eerste maal verscheen in 1946, luidt: 'The Christian Future or The Modern Mind Outrun'.

De vertaling is van Ko Vos.

Hans Luyten verzorgde de vormgeving.

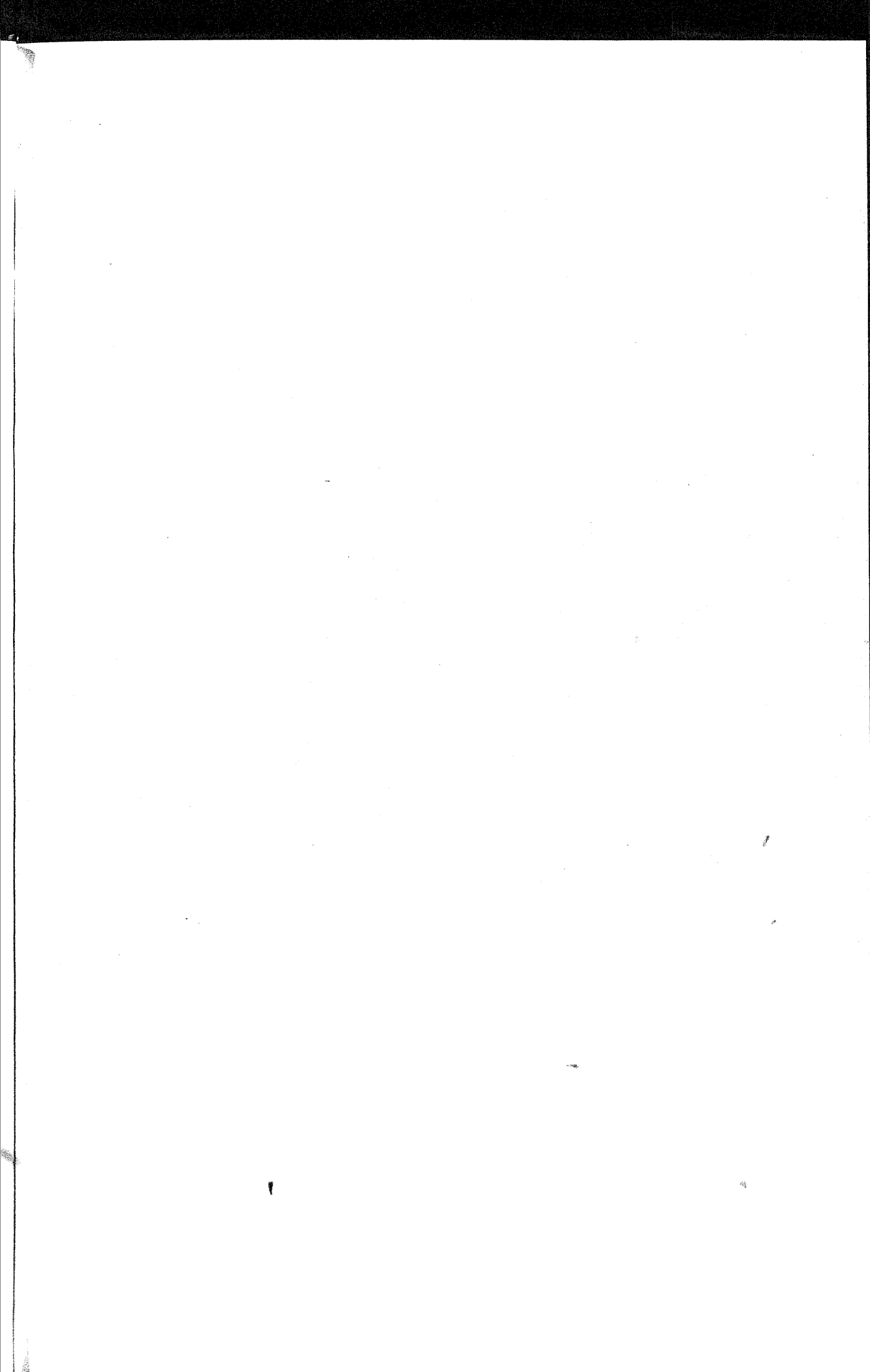
De tekst werd gezet uit de Times door Type and Tone bv te Aalsmeer.

Koninklijke Wöhrmann bv te Zutphen drukte het boek en gebruikte daarbij voor het binnenwerk 90 grams houtvrij romandruk 0,2 opd.

Ook het bindwerk werd verzorgd door de Koninklijke Wöhrmann.

De uitgave kwam tot stand in opdracht van de Stichting Rosenstock-Huessy Fonds te Wanneperveen.

De foto van Eugen Rosenstock-Huessy tegenover de titelpagina werd gemaakt door Dorothea von Haefen.

De titel van het boek bevat een onwaarschijnlijke pretentie. Het vermogen om toekomst te scheppen zou uit het christendom stammen? En het proces van de vooruitgang zou door het christendom in gang zijn gezet? Welke plaats hebben dan nog jodendom, boeddhisme, taoïsme en andere grote buitenchristelijke scheppingen die voor onze menswording onmisbaar zijn geworden? En raast de mensheid de toekomst niet allang tegemoet door de ontwikkeling van zelfstandige wetenschappen? Of hadden die hun oorsprong soms ook in het christendom? Die erkenning wordt ons door dit boek inderdaad afgedwongen. Maar wat dan nog? De trein van de geschiedenis snelt nu op eigen kracht op de toekomst af.

Ook die gedachte neemt Rosenstock-Huessy ons af. De richting van de trein is een cirkelgang geworden. Het scheppen van 'vooruitgang' is aan strenge, sociologische wetten gebonden, waarvan de voornaamste is dat de dood vruchtbaar moet worden gemaakt. Daarbij gaat het hier niet om de dood van stervelingen, maar om de dood van de grote draagkrachten van gisteren, werken van de Geest: culturen, vaderlanden, structuren, ja kerken. Hoe wordt hùn dood vruchtbaar? Hoe luidt de wet van dood en opstanding, niet in de theologie maar in de sociologie? Wie deze vragen deelt en dit boek ter hand neemt, zal versted staan over de antwoorden.

Over de schrijver: Eugen Rosenstock-Huessy (1888-1973). Rechtsgeleerde, historicus, socioloog, cultuurfilosoof, taalgeleerde. Van joodse afkomst en van christelijke herkomst. In Berlijn geboren. Vertrok 1933 naar de USA waar hij, als voordien in Duitsland, zich er vooral op richtte in zijn studenten een zintuig voor echte toekomst aan te kweken. In Duitsland wordt hij daarom beschouwd als de vader van de latere anti-Nazi groep 'Der Kreisauer Kreis', en in de USA als de geestelijke vader van President Kennedy's Peace Corps.